

X 263.815

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

1956:
ERŐSZAK
ÉS EMLÉKEZET

Tanulmányok

Szerkesztette:
Müller Rolf
Takács Tibor
Tulipán Éva

© BANK BARBARA, BOTTONI, STEFANO, GYÁNI GÁBOR, KRAHULCSÁN
ZSÓLT, MÜLLER ROLF, TAKÁCS TIBOR, TULIPÁN ÉVA, VÖRÖS GÉZA, 2017
SZERKESZTÉS © MÜLLER ROLF, TAKÁCS TIBOR, TULIPÁN ÉVA, 2017
© JAFFA KIADÓ, 2017
MINDEN JOG FENNTARTVA!

FOTÓK AZ 50., 51., 55., 57., 64. 66. ÉS 68. OLDALON © ÁLLAMBIZTONSÁGI
SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA, A 39. OLDALON © MAGYAR NEM-
ZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001210693

X 263815

BORÍTÓTERV HEGYI PÉTER
TIPOGRÁFIA SIPOS GÉZA
FELELŐS SZERKESZTŐ JOLSVAI JÚLIA
FELELŐS KIADÓ RADOS RICHÁRD
JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978 615 5609 84 8

TARTALOM

Előszó	7
Gyáni Gábor: <i>Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak</i>	
Fogalmi és historiográfiai vázlat	9
Tulipán Éva: <i>Az erőszak arcai</i>	
Atrocitások és mártírok 1956 „ellenforradalmi” értékelésében	25
Müller Rolf: <i>Kószáló a forradalmi térben</i>	
Látvány, fénykép és emlékezet	47
Takács Tibor: <i>Rendes felfordulás</i>	
Az erőszak helye az 1956. október 26-i nyíregyházi események elbeszélésciben	79
Stefano Bottoni: <i>A „szocialista erkölcs” védelmében</i>	
Korrupcióellenes eljárások és vallásellenes kampány az 1956 utáni Székelyföldön	113
Vörös Géza: <i>Egy szabadítási kísérlet története</i>	
A bíboros és az újpesti srácok	139

Bank Barbara: <i>És újranyitnak a táborok...</i>	
A közbiztonsági őrizet intézménye	
1956 és 1960 között	165
Krahulcsán Zsolt: <i>A lila füzet</i>	
A Nagy Imre és társai ügy vizsgálatában	
részt vevő állambiztonsági állomány jellemzői,	
1957–1958	179
<i>A kötet szerzői</i>	205

ELŐSZÓ

A 20. SZÁZADI diktatúrák történetével foglalkozó hazai és nemzetközi kutatásokban mind nagyobb figyelmet kap az erőszak különböző megjelenési formáinak vizsgálata. Ezeket a kutatásokat az a felismerés szülte és szüli, hogy a világ számos pontján, különösen Kelet-Közép-Európában a korszak mindennapi tapasztalatához a direkt és nyílt, illetve a rejtett, strukturális erőszak egyaránt hozzátartozott. Ennek a felismerésnek a jegyében hoztuk létre 2014-ben az Erőszak-történeti Munkacsoportot, amelynek célja az 1945 utáni magyar történelem „erőszakközpontú” kutatása, ennek összehangolása és a kutatási eredmények nyilvánosságra hozatala. A csoport kiemelt figyelmet szentel az erőszak reprezentációinak és azok „emlékezeti helyekhez” kapcsolódó vizsgálatának. Első tudományos tanácskozásunkat 2014. május 28-án tartottuk a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban *Az erőszak emlékezete. Személyek, intézmények, módszerek a 20. század második felében* címmel, ahol az előadók a kollektív erőszak és a társadalmi emlékezet szempontjából közelítettek a jelenkortörténet egyes kutatási témáihoz.

A munkacsoport 2015 óta dolgozik *Az erőszak terei* című programon. Ennek keretében – a Jaffa Kiadóval és a Pázmány

Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetével karöltve – szerveztük meg az 1956-os forradalommal és szabadságharcral foglalkozó konferenciánkat, amelynek az egyetem adott otthont 2016. október 6-án. Az eseményen hazai jelenkor-történeti műhelyek (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Veritas Történetkutató Intézet) kutatói folytattak tudományos eszmecsere-t. Tanulmánykötetünk a konferencián elhangzott előadások írott, tanulmánnyá bővített változatainak közreadásával az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az annak levetését követő megtorlás során megnyilvánuló erőszakformák jobb megismeréséhez kíván hozzájárulni. Az írások több tudományág eredményeire építve elemzik a pártállam keretei között, elsősorban a pártállam részéről jelentkező erőszak módjait és annak változásait: a forradalom vidéki és budapesti eseményeinek, a városi tér kulisszái között megjelenő erőszaknak a képi és szöveges ábrázolásától a kommunista hatalom kihallgatósobáiban, börtöneiben és internálótáborokban testet öltő represszió keresztül a forradalomnak a határon túli magyar közösségekre, konkrétan az erdélyi magyarságra gyakorolt hatásáig.

A szerkesztők

Gyáni Gábor

KOLLEKTÍV ERŐSZAK ÉS TÁRSADALMI MOZGALMAK

Fogalmi és historiográfiai vázlat

A címben foglalt történeti téma szorosan vett történetírói vizsgálata az 1960-as évekre megy vissza, és minden bizonyítással az 1970-es és 1990-es évek között öltött valóban nagy méretet. A téma, nem sokkal a hatvanas évek nyugati diákmozgalmai után, kifejezetten divatosnak volt mondható a nyugat-európai és kivált az egyesült államokbeli történetírásban. Nem állíthatjuk viszont, hogy a történészek ma elhanyagolnák a tárgy vizsgálatát.¹ Annyi változás történt csupán, hogy az ilyen irányú vizsgálatok hajdani frissessége mára kissé megkopott, miután a területen folyó kutatás megsokszorozódott a társadalom-, mentalitás- és politikatörténet-írás körében. A hatvanas évektől kezdve – néhány évtizeden át – a kollektív erőszak mint történeti probléma kifejezetten az újdonság erejével hatott, és felvillanyozó erővel járult hozzá a történeti kutatás szemléletmódjának akkor napirenden lévő gyökeres megújításához. Úgy tartják, az angol marxista, Eric

Hobsbawm volt e téma kutatásának az egyik előfutára, aki a társadalmi banditizmusról szóló esszéje után 1959-ben jelentette meg híressé vált könyvét, a *Primitív lázadókat*.² Hobsbawm mellett a másik kiemelkedő korabeli nyugati marxista historikusnak, a szintén brit Edward P. Thompsonnak a korszakalkotó munkája – *Az angol munkásosztály születése* – szintén közvetlen hozzájárulás volt a modern, a kapitalizmus kori munkásmozgalmak új alapokon nyugvó történeti felfogásához.³

A kollektív erőszaknak, nem kizárólagosan mint munkásmozgalmi jelenségnek, a történeti kutatása az amerikai történetiszociológus, Charles Tilly munkásságának jóvoltából került a nemzetközi tudományos érdeklődés előterébe. Az iskolateremtő és kivételesen nagy hatást gyakorló Tilly szinte a teljes és felettébb gazdag történetírói működését e téma vizsgálatának szentelte.⁴ Tillynek és tanítványainak a kollektív erőszakra irányuló kiterjedt vizsgálódásai párhuzamosan haladtak a témának inkább az angol (és némiképp a francia) társadalomtörténeti hagyományokba illeszkedő megközelítéscével. Az utóbbiaknak egyebek közt a brit George Rudé volt kimagasló képviselője, aki korán elkezdte a kollektív erőszak összehasonlító történeti vizsgálatát is, amely idővel Tillyék munkásságában lépett új, magasabb szintre.⁵

A rövidre fogott *historiográfiai felvezetés* után át is térhetünk a tartalmi kérdésekre. Mi valójában a kollektív akció, a kollektív erőszak elnevezésekkel illetni szokott és behatóan vizsgált jelenség, miként definiálható az empirikus kutatások számára? Charles Tilly szolgált azzal az utóbb közkeletűvé vált meghatározással, amely megfelelően orientálhatta az e területen megkezdett kutatásokat. A feleségével és a testvérével közösen jegyzett, később nevezetessé lett komparatív történeti munkájában Charles Tilly abból indult ki, hogy a

kollektív viselkedés, a kollektív akció a modern nemzetállam megteremtésének eredményeként új funkciókat és korábban szokatlan megnyilatkozási formákat öltött magára. A legfontosabb mindeme változások közül az, hogy ezek a megnyilvánulások közvetlenül a hatalom megragadására, meggyengítésére vagy csupán a megkérdőjelezésére irányultak. Ezzel együtt járt a kollektív akciók jellegének módosulása is, mivel egyre gyakrabban kapcsolódtak egybe az erőszakkal. „A csoport(os) erőszak rendszerint olyan kollektív akciókból bomlik ki, amelyek nem eleve erőszakosak – fesztiválok, gyűlések, sztrájkok, tüntetések és így tovább. Nélkülük elő sem fordulhatna kollektív erőszak.”⁶ Marxista-ként Tilly a csoportérdekekhez kötötte ezt az emberi megnyilvánulást, és azt állapította meg róla, hogy „egy bármely szinten megnyilatkozó kollektív akció olyan koordinációt, kommunikációt és szolidaritást követel, amely túlnyúlik az akció pillanatnyi hatókörén”.⁷ A modern városfejlődés és iparosodás okozta szerinte, hogy az újonnan keletkező társadalmi csoportok keretein belül lehetővé váltak ezek a fellépések. Ennek további fontos oka volt, hogy a mondott társadalmi kollektívák immár olyan érdekek mentén szervezték meg magukat, amelyek egyszeriben képessé tették őket a fentiek szerinti kollektív akciókra.

Ahhoz, hogy tisztán lássuk, mi is valójában a kollektív szinten megnyilatkozó erőszak *differentia specificája*, el kell kissé mélyednünk abban a történeti tipológiában, amelyet Tilly állított fel szóban forgó munkájában. A nemzetállami politika, valamint a tőkés gazdaság és társadalom kialakulásának a körülményei között Tilly a kollektív erőszak *három* történeti alapformáját különböztette meg egymástól. Ezek a formák vagy alakzatok kronológiai sorba illeszthetők, még ha nem múlik is ki nyomban az egyik, amikor új erőszakforma

kezd el érvényesülni.⁸ Az időben legkorábbi típust Tilly *kompetitív* kollektív akciónak keresztelte el, amely szintén nem szűkölködik az erőszak alkalmazásában. Az idesorolható megnyilatkozások a helyi közösségek között vagy az egyes közösségek határain belül folyton színre lépő ellenérzések, ellenségeskedések és viszályok hatására, azok levezetéseként szolgálnak vissza-visszatérő módon a mindennapok világába mélyen beleszövődve. A francia nyelvben a *rix*e, az angolban a *brawl* fejezi ki a jelenséget, ami nem más, mint civakodás, verekedés. Az egyének egymás közti feszültségei nem szűnő alkalmat teremtenek minderre, ami rendszerint szűk körű nyilvános jelleget ölt, és csoportkeretek között folyik, de mindig partikuláris konfliktus húzódik meg a dolog mélyén. Jellegzetes megnyilatkozása ennek az erőszakformának a lakóhelyi közösségeken belül a csoportok egymás közötti folytonos összetűzése.

Az állami centralizáció folyamatának előrehaladása és a modern bérmunkarendszer kibontakozása egyszeriben más, magasabb szintre emeli az olykor akár nyílt erőszakba is átcsapó kollektív fellépéseket, amelyeket Tilly *reaktív* jellegűeknek tart. Jellegzetes megnyilatkozása az utóbbiaknak az adószedés elleni fellépés, az éhséglázadás, a katonai összeírások elleni csoportos szembeszegülés, a géprombolás, a területkiszajátítás (*enclosure*) elleni erőszakos tiltakozás. A lényeg itt az, hogy a bizonyos fajta jogok elvesztése elleni heves, erőszakba torkolló tiltakozás kollektív szinten nyilvánul meg; ezek a zendülések különösen sűrűn fordulnak elő a modern politikai, gazdasági és társadalmi körülményekbe tartó átmenet időszakában. És végül külön tartja számon Tilly a szabadságjogok bővítéséért, az újabb jogok megszerzéséért indított, az ezek érdekében kirobbanó erőszakos tömegmegmozdulásokat, amelyeket a *proaktív* tiltakozási forma elnevezéssel

lát el. A forradalomnak, tehát az államhatalom erőszakos megragadásának a törekvését is a proaktív kollektív erőszak egyik eseteként tárgyalja. Proaktív megnyilvánulások kísérik és jellemzik szerinte az egész modern, tehát a piaci gazdaságon nyugvó tőkés társadalmi és politikai berendezkedést, amely nemzetállami keretek között bontakozik ki.

Tilly fogalmai rendszere a kollektív erőszak olyan felfogását foglalja magában, amelyben a forrásmobilizáció-elmélet (*resource mobilization theory*) tanításainak van kulcsszerűjük.⁹ Ez utóbbi szerint az osztályérdek marxi fogalma önmagában elégtelen magyarázat arra, hogy mi készíttet tetszőleges embercsoportokat együttes és nemegyszer erőszakos fellépésre. A fő kérdés annak a megvilágítása tehát, hogy milyen erőforrások állnak mindehhez rendelkezésre. Tilly a proaktív forma esetében így világítja meg a problémát. A reaktív konfliktusfajtától eltérően a proaktív erőszak kevésbé a természetes egyesülésektől (*congregations*) függ, amilyenek az utcai piacok, a vallási események vagy a fesztiválok, azok sokkal inkább a tudatosan megszervezett közösségek kifejeződései, mely utóbbiak nem feltétlenül a természetes, az életvilágokból kibomló kollektívák tagjait fogják át. További jellemző jegye ennek a kollektív akciótypusnak, hogy rendszerint rövidebb lefutású, ugyanakkor komoly tömegeket képes megmozgatni. A reaktív kollektív akciók ezzel szemben kis embercsoportokat készítenek cselekvésre, és olyan vezetők sincsenek, akik gyors fellépésre sarkallhatnának másokat, és akik egyúttal nyugvópontra is juttathatnák – megegyezések révén – az általuk kézben tartott tömegmozgalmat. A reaktív megmozdulások ellenben időben elhúzódhatnak, mert időnként fel-fellángolva éreztetik nem szűnő hatásukat anélkül, hogy eredményre vezetnének, holott szinte mindig társul hozzájuk erőszak.

Az egyesületi (önkéntes egyesülési) alapokon létesülő proaktív kollektív cselekvés ellenben ideológiával felvértezett koordinált tömegakcióként nyilvánul meg, amely ugyanakkor nem feltétlenül ölt magára erőszakos formát: sok múlik azon, hogy milyen ellenállásba ütközik a tömegmozgalom, miként viszonyul hozzá az állam, amely a társadalmi béke fenntartására lenne hivatott. Amikor pedig Tillyék – hosszabb időtávon (száz év) – empirikus vizsgálatnak vetik alá a nyugat- és dél-európai országok (angol, francia, olasz) kollektív erőszak történetét, előfeltételként azt szabják meg a kollektív esemény fogalmát illetően, hogy legalább ötven ember nyilvános, erőszakkal párosuló fellépéseként történjen az esemény, ami nem pillanatnyi, hanem legalább egy-két napos eseményt jelent.¹⁰

A kollektív akciók, a kollektív erőszak így definiált történeti alakulását Tilly nem csupán komparatív eszközökkel vizsgálta, de olykor egy-egy országra vonatkozó longitudinális módon is rekonstruálta.¹¹ A magyar ötvenhat kollektív és erőszak eseményeinek historikuma szempontjából¹² különösen fontos lehet, hogy figyelemmel legyünk arra, amit ez az elméleti és történet-szociológiai diskurzus a reaktív formáról és arról ad elő, ami a mobilizáció lehetséges szociológiai (és lélektani) mozgatórugója lehet. A továbbiakban erről szólok néhány szót.

Már Charles Tilly tipológiájából is kitűnt, hogy a reaktív és a proaktív formák elkülönítésében döntő szerepe van annak, hogy *minek* az elérésére vesz irányt a közösségi tett. A valamikori és időközben elvesztett jogokhoz való görcsös ragaszkodás, a visszaszerzésükre irányuló tömegakció, amelynek az „éhséglázadás” (*food riot*) volt paradigmátikus megnyilvánulása,¹³ egy hagyományos jogi és erkölcsi rend megsértésének a reakciójaként fogható fel, ami a vesztesektől, a veszélyezte-

tett helyzetben lévőktől indul ki. Az éhséglázadások mélyén közvetlenül a gabonataralékoknak az aszály, a háborúk stb. miatti elapadása áll egy olyan helyzetben, amikor a spekulatív közvetítő kereskedelem kezén felhalmozott élelmiszer közrebocsátása ténylegesen képes lenne enyhíteni a közellátási gondokon. Az éhséglázadást kiobbantó helyi közösségek erőszak alkalmazásával szeretnék rátenni a kezüket az élelmiszerraktárakra, de nem azért, hogy elprédálják vagy egyszerűen csak ellopják azok tartalmát, hanem azzal a feltett szándékkal, hogy „igazságos”, vagyis nem piaci árakon árusítsák ki az éhezés veszélyétől sújtott települések népei között. Ezért is fejezi ki Thompson az éhséglázadás motíváló erejét a „morális gazdaság” fogalmával, amin konkrétan azt érti, hogy a lázadó közösség a nem az árképző piaci cserén nyugvó mechanizmus visszaállítását célozza mindenki teljes egyetértésével. Egy ilyen erőszakos kollektív fellépés a megszentelt hagyományok erejét élvezzi, amely morális közösségként fűz össze egy-egy adott lokalitást vagy közösséget, ami tehát a legkevésbé sem kíván külön szervezőmunkát a mobilizáció végett. „Természetes” ösztön hat ugyanis az irányban, hogy ha kell, a közösség afirmatív fellépésének hatására visszaálljon a régi és jól bevált, az egyedül igazságos és erkölcsileg is igazolható társadalmi rend.

A morális gazdaság védelme, megrendült helyzetének az ekként való reparálása állandó eleme a 18. század végi, 19. század eleji népi mozgalmak szinte mindegyikének Nyugat-Európában és különösen Angliában. Ez olyasvalami, aminek a gazdaság (a gazdasági érdek) egy tisztán árközpontú fel fogása, azt kifejező morális ethosz felel meg, amely lassan adja át csupán a helyét a bérközpontú gazdasági érdek fogalmának azzal együtt, ahogy a proletarizáció folyamata mind többeket sodor bér munkás helyzetbe. A lényeg számunkra

annyi, hogy az elvesztett vagy csupán megkérdőjelezett korábbi jogok és szabadságok védelme és a visszaszerzésükre irányuló, különösen heves tömegmozgalmaknak ez az időszaka nem a fejlett osztályviszonyok között „természetes” proaktív tömegmozgalmak előtt egyengeti az utat.

Ehhez a típusú kollektív akcióhoz, mint ahogy Tilly is kiemeli, nem feltétlenül társul a külső, a felülről való megszervezés, a koordináció és az ideológiai igazolás igénye, így külön vezető apparátusra sincs szükség a mobilizáció erőforrásainak sorában. Egy sor kitűnő történeti kutatás bizonyította már eddig is empirikus módon, hogy a reaktív típusba utalható ellenállási formák és kollektív erőszak események a hagyományos, még nem modern osztályviszonyokat reprodukáló közösségi adottságoknak veszik igazán nagy hasznát a mobilizáció erőforrásaiként. Nincs itt mód a vonatkozó történeti szakirodalom részletes ismertetésére, és talán szükség sincs rá: futólag említtem meg csupán, hogy a már E. P. Thompson által megjelölt szemléleti kereteket egyre inkább kitöltve, majd tovább tágítva W. H. Sewell, Ronald Aminzade, Craig Calhoun és számosan mások kimutatták, hogy nem mindig és nem feltétlenül az osztályantagonizmusok szolgálatjára a legoptimálisabb mobilizációs erőforrás-potenciált a modern kor társadalmi küzdelmeihez. A piacellenes, de nem a modern proletár osztályerők által képviselt ellenállás leghevesebb és legradikálisabb megnyilvánulásait a tőkés átalakulás abszolút vesztesei, az önálló árutermelők, a birtokos parasztok és kivált a kézműves műhelytulajdonosok jelentik az átalakulás viszonylag korai stádiumában. Az általuk fémjelzett „populista” mozgalmak, szemben a tisztán proletár élethelyzetű tömegek későbbi kollektív akcióival, korántsem elégedtek meg a reformista, a jogbővítő megoldásokkal, hanem a küszöbön lévő vagy a részben már végre

is hajtott változások teljes visszafordítását ambicionálták tömeges fellépéseik során. Ilyenformán nem új helyet követeltek maguknak egy új helyzetben, hanem az új helyzet teljes tagadásával igyekeztek (volna) visszaszerezni elvesztett előjogaikat, a természetesnek gondolt és érzett addigi (korábbi) élethelyzetüket.¹⁴

Miért fontos a kollektív erőszak történelmi típusai közül a reaktívként elkeresztelt forma figyelemmel kísérése, amikor ötvenhat erőszak történetét vizsgáljuk? Nem másért, mert ötvenhat elvi (történetelméleti) értelmezése maga is felveti a forradalomként tisztelt történelmi esemény fogalmi pontosítását. Saját felfogásom ebben a kérdésben kétségeket támaszt az iránt, hogy ötvenhatot könnyen be lehet illeszteni a modern forradalmak fogalomtárába, elhelyezve ezzel abba a sorba, amely a francia 1789-cel vette kezdetét és talán az 1917-es orosz „forradalom”-mal, vagy a hosszan tartó kínai „forradalom”-mal folytatódott a 20. században.¹⁵ Hadd idézzem ez alkalommal az erről a kérdéstről korábban kifejtett tézisemet. „Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (amely persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető [...] minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideologikus) értelmében, legföljebb *revolúciónak*. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalom továbbvitelének és magasabb szintre emelésének. Ebben, szigorúan csak ebben a fogalmi rendben maradván, inkább volt ellenforradalom, mint forradalom, mivel a *revolúció* (a körforgás) dinamikájának megfelelően a visszatérést, nem pedig a további előrehaladást (a forradalmi permanenciát) célozta.”¹⁶ Ha így nézzük a dolgot, akkor nem áll talán túl távol ötvenhattól egy olyan fogalmi minősítésnek az elvi lehetősége, persze csak a megfelelő történeti kontextus figyelembevételével, amit Craig Calhoun használ a korai iparosodás kori angol

antikapitalista (gépromboló) mozgalmak fogalmi megjelölésére: „reakciós radikalizmus”.¹⁷

Már Charles Tilly is kiemelt jelentőséget tulajdonított a modern kori kollektív erőszaksemények tárgyi feltételei sorában az urbanizációnak, felismerve, hogy a modern tömegakciók szinte kivétel nélkül mind városi események voltak. A 18. század végi francia forradalom tömegjelenetei kizárólag Párizshoz kötődtek, és még azon belül is akadtak színterek, amelyek szinte magukhoz vonzották a nyilvános erőszak ezen megnyilvánulásait, a kivégzést, a pogromot, a tömeggyűlést stb. Ilyen hely volt a párizsi városháza előtti tér, a Place de Grève, amelynek külön is nagy figyelmet szentelt Tilly a francia elégedetlenkedésekről írott munkájában.¹⁸ A forradalmi, de nem feltétlenül erőszakos tömegmegnyilvánulások (a fesztiválok) történetét előadva Mona Ozouf szintén hangsúlyozta a jelenség külön térbeliségét, hogy érzékeltesse, miszerint a „modern” fesztivál jellegzetesen városi tömegesemény volt.¹⁹

Ezekben az esetekben az országos politika által keltett viharok lecsapódásaiként került a nyilvános városi tér az összecsapások keresztútjába, nem pedig lokális városi konfliktusok színtereként játszott szerepet a hely. Más volt a helyzet, amikor a városi tér, a nagyvárosi tömegtársadalom a saját belső csoportszerkezete okán vált konfliktusok színterévé. Nem csoda, hogy a végletes jövedelmi, vagyoni és kulturális megosztottság körülményei között egymással szeszaráva élő (még ha térbelileg kiterjedt, egyszersmind szegregált viszonyok által strukturált) nagyvárosi emberi világban gyakoriak a súrlódások, sok a feltűnő normaszegés és szakadatlanok a társadalmi mozgolódások. Vitathatatlan, hogy a gyakorta akár erőszakba is torkolló, de nem feltétlenül erőszak formájában megnyilvánuló nagyvárosi kollektív akciók

hosszú sora (sztrájkok, tüntetések és persze maga a bűnözés, a prostitúció stb.) olyan határátlépésként is értékelhetők, amelyek a polgári etikett és viselkedési norma, a neki megfelelő „rend” elveibe és gyakorlati követelményeibe ütköznek.²⁰

A város a szüntelen kollektív akciók világa tehát, mivel a nagyvárosi erőszak a 19. századi Európa (és Észak-Amerika) gyorsan növekvő, olykor metropoliszokká váló városaiban mindennaposnak számít. Mindez pedig csak lassan adja át a helyét a konszolidált, a pacifikált nagyvárosi együttélés napi gyakorlatának.²¹ A nagyvárosi erőszak ráadásul a nyilvánosság fokozott érdeklődését is kiváltja, mely utóbbi jóvoltából az a sztereotípiá rögzül, amely a veszélyes, a bűnös, a romlott és kaotikus nagyváros képzetét ülteti el a korabeli vidéki köztudatban. Ez a negatív városi imázs talán nem is mindenben felelt meg a valóságnak, hiszen korántsem biztos, hogy relatíve mindig nagyobb volt, nagyobb lehetett az erőszak gyakorisága a tömegek által sűrűn lakott városi központokban, mint szerte az ország egyes vidéki tájain.²² Az viszont egészen bizonyos, hogy nagyvárosokban jött létre és adódott tovább egyik nemzedékről a másikra a kollektív akciók és a kollektív erőszak idővel állandósuló azon repertoárja, amely akár a mai napig élő mintaként szolgál a városi emberek számára. Ez is egyik fontos oka annak, hogy alkalomadtán, mint az 1956-os forradalom esetében is történt, magától értetődő módon, tehát egyik pillanatról a másikra életre kel(het)tek az egy ideje már alvó kollektív megnyilatkozási formák (demonstráció, nagygyűlés és számos más nyilvános gesztus); olyan nyilvános viselkedésformák galvanizálódtak ekkor új életre, amelyek a 19. század közepéig (1848. március 15.) visszanyúló élő hagyományt alkottak a tényleges és potenciális nyilvános városi és politikai kultúrában. Ha időlegesen betiltották is őket az ötvenes évek első felében, ilyen rövid

idő alatt, de akár még hosszabb idő eltelte után sem lehet egykönnyen vagy egyáltalán elfelejteni őket, mert szinte a *habituális emlékezet* módjára beépültek a nagyvárosi ember ösztön- és értelmi világába.²³

Komoly magyarázó ereje lehet e ténynek az ötvenhatos nyilvános (városi) tömegakciók és erőszakos megnyilatkozások rekonstruálása és azok értelmezése során. Ami pedig ez utóbbi kérdést illeti: a tömegben való cselekvés egyéni motiváltsága, a viselkedési repertoár önkéntes „megválasztása”, és nem utolsósorban a kollektív akciókban való részvételhez társított jelentés egyaránt ebben a nagyvárosi kulturális és morális történelmi dimenzióban leli a maga magyarázatát. Érdekes tehát fokozott figyelmet fordítani a budapesti kollektív erőszak közele és némileg a távolabbi múltba visszanyúló eseményei iránt, hogy lássuk: mi az, ami megismétlődött belőlük ekkor, és az a valami hogyan funkcionálizálódott át ötvenhat történelmileg sajátos körülményei között.²⁴ Hozzá kell még tenni az előbbiekhöz, hogy Budapest erőszakotörténetét máig sem írták meg a történészek, bár kis számban akad azért néhány történeti esettanulmány, amely fényt vet erre a történetre.²⁵

Jelen fogalmi és historiográfiai áttekintés azzal a céllal íródott, hogy felvázolja azt a történeti hátteret, amely segíthet a főként az ötvenhatal összefüggő erőszakotörténet tényeinek a történetírói értelmezésében. Az áttekintés szerzője nem kívánt túlzottan belemerülni a téma gazdag (nemzetközi) irodalmába, és a diskurzus mai pillanatnyi állását sem próbálta bemutatni. Annyi fért bele ebbe a fogalmi és historiográfiai tallózásba, ami *minimálisan* szükséges tudással láthatja el a konkrét történeti vizsgálódásokban elmerülő historikust.

Jegyzetek

- 1 Egyetlen apró példa bizonyoságul: *European Review of History*, 2013.
- 2 A könyv magyar kiadása: Hobsbawm, 1974.
- 3 Thompson, 1968. A könyv először 1963-ban jelent meg, a munka 1968-as megjelenése javított kiadásként látott napvilágot. A munka magyarul évtizedekkel később kerülhetett csupán az olvasók kezébe: Thompson, 2007. A könyv első hazai recepciójához vö. Gyáni, 1984, különösen 81–83.
- 4 Linden, 2009.
- 5 Rudé, 1985. Rudé említett munkája *Tömeg a történelemben. Tanulmány a népi mozgalmakról Franciaországban és Angliában, 1730–1848* címmel először 1964-ben jelent meg.
- 6 Tilly – Tilly – Tilly, 1975: 46.
- 7 Tilly – Tilly – Tilly, 1975: 46.
- 8 A tipológia kifejtéséhez lásd Tilly – Tilly – Tilly, 1975: 50–51.
- 9 Vö. Aminzade, 1984: 437–438.
- 10 Tilly – Tilly – Tilly, 1975: 52–53, 56.
- 11 Tilly, 1986; Tilly, 1998.
- 12 A magyar 1956-ily értelmű, a hazai történeti irodalom eddigi legkonceptiózusabb történeti ábrázolása: Standeisky, 2010.
- 13 A jelenség klasszikus leírása: Thompson, 1971.
- 14 Néhány fontos munka ebből a történészdiskurzusból: Aminzade, 1984; Sewell, 1980; Aminzade, 1981; Calhoun, 1982. A diskurzust részletesen tárgyalom: Gyáni, 1984.
- 15 Vö. Moore, 1966.
- 16 Gyáni, 2007: 34–35.
- 17 Gyáni, 1984: 84.
- 18 Tilly, 1986: 50–56.
- 19 Ozouf, 1988: 126–157.
- 20 Vö. Maderthaner – Musner, 2008: 102–118.
- 21 Néhány összefoglaló áttekintés: Johnson, 1979; Lees – Lees, 2007: 70–99, 146–167; Lenger, 2012: 239–255.
- 22 Érdekes esettanulmány a témát illetően: Sindall, 1990.
- 23 Connerton, 1989, főként 34–36.

- 24 Figyelemre méltó történetírói próbálkozások e tekintetben: Horváth, 2007; Tulipán, 2012; Tulipán, 2014.
- 25 Freifeld, 2000; Gyáni, 2004: 137–151; Perényi, 2012: 157–198.

Hivatkozott irodalom

- Aminzade, 1981. • Aminzade, Ronald: *Class, Politics, and Early Industrial Capitalism. A Study of Mid-Nineteenth-Century Toulouse, France*. Albany, State University of New York Press.
- Aminzade, 1984. • Aminzade, Ronald: Capitalist Industrialization and Patterns of Industrial Protest: A Comparative Urban Study of Nineteenth-Century France. *American Sociological Review*, Vol. 49., No. 4., 437–453.
- Calhoun, 1982. • Calhoun, Craig: *The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism During the Industrial Revolution*. Oxford, Basil Blackwell.
- Connerton, 1989. • Connerton, Paul: *How Societies Remember?* Cambridge, Cambridge University Press.
- European Review of History*, 2013. • *European Review of History/Revue européenne d'histoire*. Vol. 20, Issue 6: Popular Protest and Violence in the 19th Century Europe. Perspectives from Current Historiography.
- Freifeld, 2000. • Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington, D. C. – Baltimore, Woodrow Wilson Center Press – Johns Hopkins University Press.
- Gyáni, 1984. • Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus (Történeti antropológiai problémák). *Valóság*, 7. sz., 80–91.
- Gyáni, 2004. • Gyáni, Gábor: *Identity and the Urban Experience: Fin-de-Siècle Budapest*. Trans. Thomas J. DeKornfeld. New York, Columbia University Press.
- Gyáni, 2007. • Gyáni Gábor: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmairól. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 25–37.
- Hobsbawm, 1974. • Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Fordította: Tándori Dezső. Budapest, Kossuth Kiadó.

- Horváth, 2007. • Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térfelhasználás 1956-ban. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 116–136.
- Johnson, 1979. • Johnson, David R.: *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800–1887*. Philadelphia, Temple University Press.
- Lees – Lees, 2007. • Lees, Andrew – Lees, Lynn Hollen: *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lenger, 2012. • Lenger, Friedrich: *European Cities in the Modern Era, 1850–1914*. Trans. Joel Golb. Leiden, Brill.
- Linden, 2009. • Linden, Marcel van der: Charles Tilly's Historical Sociology. Trans. Lee Mitzman. *International Review of Social History*, Vol. 54., No. 2., 237–274.
- Maderthaner – Musner, 2008. • Maderthaner, Wolfgang – Musner, Lutz: *Unruly Masses. The Other Side of Fin-de-Siècle Vienna*. Trans. David Fernbach – Michael Huffmaster. New York, Berghahn Book.
- Moore, 1966. • Moore, Barrington, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press.
- Ozouf, 1988. • Ozouf, Mona: *Festivals and the French Revolution*. Trans. Alan Sheridan. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Perényi, 2012. • Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest, L'Harmattan.
- Rudé, 1985. • Rudé, George: *Forradalmárok, zendülők*. Fordította: Zinner Judit. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Sewell, 1980. • Sewell, William H., Jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Sindall, 1990. • Sindall, Rob: *Street Violence in Nineteenth Century: Media Panic or Real Danger?* Leicester, Leicester University Press.
- Standeisky, 2010. • Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony–Budapest, Kalligram Könyvkiadó – 1956-os Intézet.
- Thompson, 1968. • Thompson, Edward Palmer: *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth, Penguin.

- Thompson, 1971. • Thompson, Edward Palmer: Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past and Present*, No. 50., 76–136.
- Thompson, 2007. • Thompson, Edward Palmer: *Az angol munkásosztály születése*. Fordította: Andor Mihály. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tilly, 1986. • Tilly, Charles: *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Tilly, 1998. • Tilly, Charles: *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Tilly – Tilly – Tilly, 1975. • Tilly, Charles – Tilly, Louise – Tilly, Richard: *The Rebellious Century 1830–1830*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Tulipán, 2012. • Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Budapest, Argumentum.
- Tulipán, 2014. • Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Tulipán Éva

AZ ERŐSZAK ARCAI

Atrocitások és mártírok

1956 „ellenforradalmi” értékelésében¹

A forradalmak és a felkelések, sőt az ezeknél „békésebb” társadalmi konfliktusok velejárói az erőszak nyílt megnyilvánulásai. Ugyanakkor az elmúlt néhány évtizedben az 1956-os forradalom kapcsán általában az események ünnepélyes jellege, a pozitív társadalmi változások kerülnek a középpontba. Maguk az események résztvevői is a visszafogottságot, az emelkedett hangulatot hangsúlyozzák.² A fegyveres konfliktus is jobbra a szovjet hadsereg elleni küzdelemként jelenik meg a rendszerváltás utáni történetírásban és közbeszédben, illetve a hatalom egyoldalú fegyveres fellépéseként, a fegyvertelen demonstrálókra leadott sortűzek formájában. A forradalom „kevésbé szép” arcára csupán néhány történeti kutatás fordított figyelmet.³

Bár 1956-ban a tömeg néhány kivételtől eltekintve inkább mutatott visszafogottságot, önmérsékletet,⁴ előfordultak olyan epizódok, amikor az indulatok elszabadultak, felizzott a gyűlölet. A legismertebb ilyen helyszín a budapesti Köztársaság tér volt, nem véletlen, hogy éppen ez az esemény lett a forradalom leverését közvetlenül követő propaganda köz-

ponti eleme. Az 1956-os erőszak témája a mai napig elsősorban az 1989 előtt uralkodó „ellenforradalom” narratívához, a „fehérterror” fenyegető rémképéhez kapcsolódik. Nem csodálkozhatunk hát, hogy a Köztársaság téri eseményekről a forradalom ötvenedik évfordulójáig nem is jelent meg hosszabb feldolgozás a rendszerváltás után.⁵

A tanulmányban erre az eseményre is vissza-visszatérve az 1956-ban előforduló erőszak megnyilvánulásait, illetve a róluk az emlékezetben megőrződött nyomokat igyekszem körbejárni, az erőszak fogalmára, a vizualitáshoz való szoros kötődésére és a hatalom részéről történő felhasználására is kitekintve. Az erőszak megszemélyesített emlékezetét a Kádár-rendszer „ellenforradalmi” mártírkultuszának különböző megjelenési formái igyekeztek kézzelfoghatóvá tenni, ennek elemei egyre gyengülő intenzitással a rendszer bukásáig tovább éltek, ezek néhány sajátosságát villantom fel a tanulmány befejező részében.

Erőszak 1956-ban

Az erőszak típusainak megkülönböztetésére Johan Galtung norvég konfliktuskutató felosztását szokás alkalmazni, aki különbséget tesz látható és láthatatlan erőszak között. A látható erőszakhoz sorolja a direkt cselekedetekben megnyilvánuló fizikális vagy verbális erőszakot. Az erőszak azonban nem a semmiből fakad, gyökere a láthatatlan erőszak megnyilvánulásaiból ered, ahová Galtung a kulturális és a strukturális erőszak különböző formáit sorolja. A struktúra is lehet erőszakos, ha túlzottan elnyomó, kihasználó vagy elidegenítő például, az erőszak kultúrája pedig lehet hősies, hazafias vagy patriarchális is. A kulturális erőszak ugyanakkor megnyilvá-

nulhat vizuálisan vagy – egyes szavak értelmét önkényesen korlátozva vagy az anyanyelv használatát megtiltva – verbálisan is.⁶ Az erőszak e két típusa közötti kapcsolat ugyanakkor egy ördögi körben mutatkozik meg: a kulturális és strukturális erőszak ugyanis direkt erőszakot szül, a direkt erőszak pedig megerősíti a kulturális és strukturális erőszakot.⁷

Több neves kutató hangsúlyozza, hogy a társadalomban megnyilvánuló (vallási) erőszak nem légtüzes térben történik, mértéke a hétköznapi életben bevett erőszak szintjével arányos. A kora újkori felekezetközi erőszakot elemző Natalie Zemon Davis arra hívja fel a figyelmet, hogy „a konfliktus mindig is része a társadalmi életnek, bár a vele együtt járó erőszak formája és ereje változó”, ami „azért lehet intenzív, mert szorosan kötődik a közösség alapértékeihez és önértelmezéséhez”.⁸ George L. Mosse a mindennapi élet brutalizálásáról beszél az első világháború utáni weimari köztársaságban. Ez alatt a háborús tapasztalat és attitűdök békeidőbe történő átültetését érti, amelynek megfelelően a társadalom kénytelen volt hozzászokni a vizuális és verbális erőszak mindennapi gyakorlatához.⁹ Hozzátehetjük, hogy ehhez hasonló hangulat uralkodhatott a második világháború után is, amit a keleti blokk országaiban, így Magyarországon is, a kommunista hatalomátvételnél, majd berendezkedésnél az erőszak különböző megnyilvánulásaival kísért tapasztalata tett még kézzelfoghatóvá.

A fentiekkel összhangban, az erőszak megnyilvánulásait elemezve Ständeisky Éva is megkülönbözteti a forradalom idején jelentkező látható és láthatatlan erőszakot, és összefüggést lát az ötvenes évek gyakorlata és a forradalom erőszakos cselekedetei között: „a megbuktatott hatalom embertelensége, erőszakossága mintegy igazolta a forradalmi erőszakot”, amely „a szóbeli agressziótól a lincselésig” terjedt. Az tömeg

tetteleges fellépését, a rombolásban és a lincselésben megnyilvánuló erőszakot a szemlélőnek és az atrocitás elszenvedőjének nézőpontjából mutatja be, kiemelve, hogy „a korábban alávetett tömeg a megbuktatott hatalom képviselőin vezetile az elszenvedett sérelmek okozta fájdalmat”.¹⁰

Az erőszak nyomai

Ahogyan a múlt eseményeiről, úgy az erőszak múltbeli tapasztalatáról sem rendelkezünk közvetlen benyomással.¹¹ Lényeges annak tudatosítása, hogy a társadalmi emlékezet átadásához közvetítők, médiumokra van szükség. Peter Burke szerint az emlékezet szóbeli hagyományok, visszaemlékezések, képek, cselekvések és terek közvetítésével őrződik meg,¹² míg Paul Connerton különösen a két utolsó kategória jelentőségét hangsúlyozza a testi gyakorlatokban és a test által is használt fizikai térben.¹³ Aleida Assmann a fentiekhez hasonlóképpen szövegekben, képekben, testben és terekben őrzött emlékezetéről ír.¹⁴ Ezek közül az írás emlékezetőrző funkciója talán a leginkább egyértelmű, érdemes azonban megjegyezni, hogy a vizsgált korszakra vonatkozó írott források leginkább szóbeli tanúvallomások vagy egyéb *oral history* jellegű források leiratai.¹⁵ Egy szöveg, például egy könyv is lehet emlékmű, ahogyan Hollós Ervin és Lajtai Vera munkái ma már az „ellenforradalmi” erőszaknak és a rendszer védelmezői kitarlásának állított emlékműveknek tekinthetők.

Az erőszak képekhez fűződő, illetve a forradalmak vizualitáshoz való szoros viszonyára többen felhívták a figyelmet.¹⁶ Peter Burke a vizuális források történeti megismerésben betöltött szerepét vizsgálva azt állapítja meg, hogy „a fényképezés korában az egyes események emlékezete egyre inkább

képi ábrázolásukhoz kötődik”.¹⁷ De Burke már a fényképezés feltalálása előtti korokra visszatekintve is különös jelentőséget tulajdonít a képi ábrázolások forradalmak és fegyveres konfliktusok idején betöltött szerepének, így például a francia forradalomban a Bastille elfoglalását ábrázoló nyomtatványok nem csupán a történeti megismerésre, de a képek meggyőző erejénél fogva az éppen zajló események alakulására gyakorolt hatását is hangsúlyozva.¹⁸ A forradalmak és konfliktusok vizualitásának kevésbé tárgyalt aspektusa a halottak és a (gyakran erőszakos) halál ábrázolása.¹⁹ Az 1956-os direkt erőszakot kevés felvétel örökítette meg. A kevés kivételt képező felvételek közül több a Köztársaság téren készült, legismertebb talán John Sadovynak a párház falánál készített ikonikus sorozata a védők magukat megadó csoportjának lelövéséről.²⁰ A Kossuth téren október 25-én a lövöldözés elől menedéket kereső tömegről készültek még felvételek. Az 56-os fotók nagyobb része az erőszak hatását mutatja be az események után készített képkockákon: halottakat (például mésszel leszórt szovjet katonák a körúton), lincselések áldozatait (Miskolc, Köztársaság tér), temetéseket (például a mosonmagyaróvárit).

A fegyveres konfliktus idején a városi térben és személyes sorsokban megmutatkozó erőszak emlékezetét is gyakran fotók hordozzák. Müller Rolf részletesen bemutatja tanulmányában, hogyan járták amatőr és profi fényképészek Budapest utcáit a háborús pusztítás megörökítésének szándékával. Ugyanezt az emlékezetet fagyasztotta hideg számokba az események után készített statisztika, amelyben a halottak és sebesültek (illetve az országból emigrálók) száma mellett felmérték a megromlódott és lakhatatlanná vált házak, lakások arányát is.²¹

^ Az erőszakos jelenetek szöveges, de mindenekelőtt képi ábrázolásainak kontextusává hosszú évtizedekig a forradalom leverését követő atrocitáspropaganda és a Kádár-rendszerben egyeduralkodó, az eseményeket „ellenforradalomként” láttató narratíva vált.

^ Közvetlenül a forradalom katonai leverése után a szovjet hatóságok már élénk érdeklődést mutattak a fennmaradt magyar dokumentumfilmek iránt. Szerov november 19-én, az SZKP KB részére küldött jelentésében ügynöki forrásokra hivatkozva arról számolt be, hogy „a budapesti dokumentumfilmgyárban, továbbá a »Magyarfilm« gyárban lepecsételt széfekben őrzik több filmoperatőrnek a budapesti események idején forgatott filmjét”. A „több mint 2600 méter” elkobzott filmanyagot elemezve úgy értékelte, hogy „a felvételek készítői »a népnek a létező hatalommal szembeni felháborodását« örökítették meg”, de emellett „bemutatják a garázdálkodásokat, a pogromokat, a rablásokat és megaláztatásokat, amelyeket fasiszta csoportok hajtottak végre”. Bár „a filmoperatőrök különös figyelmet fordítottak azokra a felvételekre, amelyek a szovjet hadsereg budapesti rombolásait mutatják be [...] [s]zámos olyan filmkocka van, melyet fel lehet használni mint leleplező anyagot az imperialista körök és fasiszta elemek ellen, akik bebörtönözték, agyonlőtték és felakasztották a kommunistákat. [...] A filmet Moszkvába küldtük feldolgozás céljából, azután az SZKP Központi Bizottságának nyújtjuk be” – tette hozzá Szerov.²²

Kádár János is úgy fogalmazott 1956 novemberében, hogy „[a] rádió és a sajtó többet ér, mint a puska”.²³ Egy, a Pravda cikkével polemizáló (végül nem megjelenő) írás kapcsán bírálta a *Népszabadság* szerkesztőségét, megemlítve, hogy

„hetek óta nem tudunk előrejutni” abban, hogy „az egész világnak meg tudjuk mutatni az ellenforradalom gázetteit”. Kifejtette: „Nem merünk beszélni az október 23-án lezajlott eseményekről, arról, hogy akkor már benne volt az ellenforradalom, az atrocitásokkal nem foglalkozunk, pedig az egész világon kéri tőlünk a kommunisták és a haladó emberek. [...] Ezt a kötelességünket mi nem teljesítjük” – tette hozzá önkritikusan.²⁴

A fotók és filmfelvételek tehát nemcsak a szovjet, hanem a magyar hatóságokat is érdekelték. A magyar politikai rendőrség elkobozta a Magyar Távirati Iroda teljes 56-os anyagát, de más profi és amatőr fotósoktól is gyűjtöttek be felvételeket. Így járt például Reich Jenő János budapesti fényképész is, aki a forradalom idején üzletének kirakatában állította ki képeit, és akinél nem sokkal később egy a Köztársaság téri eseményekhez kötődő per során a rendőrség állambiztonsági szerve egy tekercsnyi negatívot és egy előhívott fényképet foglalt le. A MÁVAG-nál dolgozó amatőr fotós, Fettich László fényképalbumában is találhattak a hatóságok Köztársaság téren készült képeket, bár a lincseléstől megmentett ÁVH-s tisztről készített felvétel nem feltétlenül illeszkedhetett a hatóságok által a perekben felhasznált képek sorába.²⁵ A szörnyűségekről szóló képkockákat nem csupán a sajtó-kampányban használták, hanem az érzelmi hangolás központi elemét képezték a politikai perek során is.

A forradalom utcáin készített, ártatlannak tűnő képek néhány héttel vagy hónappal később tehát igen veszélyessé válhattak a rajtuk szereplők számára, pusztán létükkel vádolva az események résztvevőit vagy akár szemlélőit.²⁶ Am nem csak a fényképek szereplői számára lehettek azonban kínosak a képek, amelyeket olyan kiemelt vádlottak pereiben is felhasználtak, mint Nagy Imre és társai. Esetükben a

bizonyítási eljárás utolsó napján, 1958. június 13-án a levetített filmanyag szolgált a vád alátámasztására és a vádlottak megtörésére. A legfőbb ügyész helyettese jelentette be a tárgyalóteremben, hogy az ügyészség „beszerezte” „az ellenforradalom idején nyugati sajtótudósítók és filmriporterek által készített filmfelvételeket” és „a terrorcselekményekről készült felvételeket”, a *Life* magazint külön is megemlítve. A helyettes ügyész indítványára a bíróság elrendelte annak a filmnek a levetítését, amelyen a Köztársaság téri ostrom és néptánc képei domináltak. A filmvetítés nem maradt hatástalan, Nagy Imre kivételével a vádlottak, köztük Maléter Pál is megrendülten szólaltak fel a vetítést követően.²⁷ A perben tehát az a Nagy Imrét ért vád köszönt vissza, hogy kormánya sorsukra hagyta a pártbizottság védőit, és egész politikájával utat nyitott az „ellenforradalom” számára, aminek következtében az események a kommunista rendszer megrendüléséig és a filmkockákon látható jelenetekig fajultak.

Vádló szándékkal az ENSZ Ötös Bizottságához is eljuttattak erőszakos jeleneteket, köztük a Köztársaság téri pártbizottság előtt készült fényképeket, amelyekhez a képen szereplőkről kompromittáló információkat is mellékeltek angolul.²⁸

A forradalom brutalitását a hazai közönség felé leginkább a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatói Hivatala által kiadott fehér könyvek kötetei voltak hivatva alátámasztani.²⁹ Ezek első és ötödik kötetébe különösen sok, jobbra a nyugati sajtóból (önkényesen) átvett Köztársaság téri jelenetet, lincselést, halottgyalázást, bántalmazást, illetve a téren felakasztott holttesteket ábrázoló fotó került. A felvételek sokkoló hatására építve az erőszak naturalisztikus, képi megjelenítése, középpontban a Köztársaság téren készített felvételekkel, az „ellenforradalom” narratívájának központi és többrétűen felhasználható eleme volt a propaganda

számára.³⁰ John Sadovynak a *Life* magazinban megjelent több szuggesztív felvétele tölti ki például az „Így történt... Az ellenforradalom gaztettei” címmel 1958-ban a munkahe-lyeken bemutatott vándorkiállítás egyetlen megmaradt táblójának jelentős részét is. A kompozíció bal felső sarkában, mintegy kiindulásképpen, a Köztársaság téren készített atrocitásfotók szerepelnek, majd az anyagi rombolások képein keresztül a szem a bal alsó sarokban elhelyezett fotókra vándorol, ahová a rémtettek állítólagos elkövetőiről, így a csíkos rabruhából átöltöző felkelőkről és Mindszenty József hercegprímásról készített felvételeket helyeztek.³¹

A fényképeken ábrázolt brutalitáson keresztül az ártatlanság és könyörtelenség ellentéte mentén lehet bemutatni az „ellenforradalmárokat” és „a kommunizmus híveinek” immár történelmi távlatba helyezett küzdelmét.³² A fotók ezáltal felcserélik az agresszor és az áldozat szerepét, hiszen a szovjet intervencióval egyetértő oldal áldozatszerepben tűnik fel rajtuk. Ezeket a tudattartalmakat tovább fokozza a kommunista mártírok reprezentációja, valamint az „ellenforradalom” kifejezéshez ragasztott állandó jelzők.³³

A Köztársaság téri események feldolgozása az „ellenforradalmi” erőszak eszkalációjának rémképét vetíti az olvasó szeme elé: „A Budapesti Pártbizottság ostromát olyan terv alapján készítették elő, amely egyben egy újabb, nagyarányú előretörésnek az alapjait vetette volna meg, előkészítve a »hosszú kések éjszakája« s a Szent Bertalan-éjszakák sorozatát.”³⁴ Az erőszakos előképekben bővelkedő fenyegetésben ugyanakkor implicite a kommunisták ártatlansága is benne rejlik, mivel a Szent Bertalan-éj főképpen abban különbözött a hasonlóan véres felekezeti atrocitásoktól, hogy ebben az esetben a hugenották nem vették fel a harcot, nem álltak ellen az őket megtámadó katolikusoknak.³⁵

A téren történetekhez a képeken megjelenő brutalitás alapjára építve a propaganda később képszerű, de fiktív, meg nem történt jeleneteket, szörnyűségeket kapcsolhatott, például a szívkitépés motívumát.³⁶ A mártírkultusz vádló funkciója olykor fiktív társadalmi csoportok, ám sok esetben konkrét személyek ellen irányult. Az áldozat mellett az elkövető portréjának megrajzolására is sor került, például a *Népszabadság* hasábjain 1957 tavaszán a Tóth Ilonával vagy éppen Jankó Piroskával készített interjú közlésekor. A sajtóban és a tárgyalóteremben erőszakos elkövetőként ábrázolt személyek ezáltal maguk is az erőszak elszenvédőivé, az állami erőszak célpontjaivá váltak.³⁷

Mindez alkalmas volt az 1956. őszi események apokaliptikus bemutatására, ahogyan Kádár János november 11-i beszédében is vizionálta: „Az ellenforradalmi fehérterror lemészárolja egész Budapesten, majd vidéken a kommunista munkások, parasztok, értelmiségiek aktív tömegét, azután a kommunistákkal rokonszenvezőket, majd valamennyi demokratikus hazafit. Aztán félredobja az ellenforradalom a Nagy Imre- és minden demokratikus összefogásra alapozott kormányt, hogy tiszta ellenforradalmi kormányt hozzon létre.”³⁸

Az erőszak arca: az „ellenforradalom” mártírjai

Amíg 1989 után inkább a forradalmi erőszak kollektív, személytelen megjelenési formái kerültek előtérbe, mint például a hatalom által leadott sortűzek vagy a szovjet csapatok tevékenysége, addig a Kádár-rendszerben az „ellenforradalmi” erőszak gyakran nagyon is személyes formát öltött. Az események brutalitásának bemutatására alkalmas atrocitás konkrét

városi terekben és konkrét személyekben kristályosodott ki a forradalom leverését követő propagandában.³⁹ Ez nemcsak a „tettesek”, hanem az áldozatok arccal való felruházásában is megmutatkozott: a nyers erőszak megjelenítését nem egy esetben az áldozatok, a „mártírok” semleges portréi helyettesítették, ami szintén alkalmas volt az „ellenforradalmat” vádló funkció betöltésére. A kommunista párt nem 1956 után nyúlt először a mártírkultuszhoz a támogató szimpátia megnyerése érdekében. Az MKP már a második világháború végétől használta ezt az eszközt, hogy a munkásmozgalom mártírjait nemzeti hősként feltüntetve, magát a nemzeti függetlenségi hagyományok legautentikusabb letéteményeseiként láttassa.⁴⁰

A forradalom leverését követően alkalmazott mártírkultuszra is igaz Jan Assmann megállapítása, miszerint abban vallásos és profán elemek keverednek, és valódi funkciója nem is a múltba mutat, sokkal inkább a jövő felé irányul a legitimitás biztosítása és a csoportidentitás megerősítése érdekében. Az áldozatokat, hősi halottakat bemutató művek tehát értelmezhetőek egyfajta profán mártírológiaként is.⁴¹ Az első ilyen, áldozatokat számba vevő felsorolás a fehér könyvek második kötetében, a *Tizenöt vértanú* című fejezetben található. Az életrajzok sematikus, az elhunyt tulajdonságait és tetteit alátámasztó portrékká válnak. A leírásokban tanúságtételért elszenvedett mártírhalál mellett olyan mondatokkal találkozhatunk, mint „ő sebesülten is folytatta a harcot és hősiiesen helytállt”. Az első összegzést a későbbiekben számos „hősi halott” lista és kiadvány követte, amelynek egyik jellemző példája a BM Könyvkiadónál 1986-ban megjelent *Neved ismerjük, tetted nem felejtjük* című, a Belügyminisztérium hősi halottjait bemutató kötet. A kiadványok hasonló sémákat követtek, szerepel bennük a mártír (nemegyszer láthatóan retusált) portréja és életrajza.⁴²

Az események ellenforradalomként történő emlékezetben tartásának és a tapasztalat és attitűdök áthangolásának számos eleme kapcsolódott a Kádár-korban hősi halottként számontartott áldozatokhoz, mártírokhoz. Az erőszak emlékezetének elevenen tartását változatos médiumok segítségével igyekezett a hatalom biztosítani. A mártírkultusz a városi térben (átírt) utcanevekben, középületek elnevezésében, emlékművekben, temetői síremlékekben öltött alakot. A hősi halottak portréiból utazó kiállítás is készült, amelyet az ország laktanyáiban mutattak be. A mártírokra való emlékezés a fegyveres testületek belső kohéziója megteremtésének és fenntartásának (1956-tól távolodva egyre sematikusabbá váló) eszközévé vált, azaz identitásképző funkciót töltött be. A fegyveres testületek tagjai szakdolgozatok témájaként választhatták (vagy kapták) egy-egy 1956-os mártír életrajzának megírását, illetve egységük számára fontos személyekről készthettek szöveges vagy fényképes dokumentációt.

Ez utóbbinak szerencsésen fennmaradt példája az a *Hősi album*, amely Karkecz Károly százados emlékezetére készült.⁴³ A százados 1956. november 4-én tisztázatlan körülmények között vesztette életét a második szovjet intervencióban. Nem zárható ki, hogy a szovjet csapatok lövései okozták halálát, ahogyan számos társa esetében történt.⁴⁴ A piros fedőlapos album oldalain a mártír életének kronologikus sorrendbe rendezett fotói láthatók szűkszavú leírások kíséretében. Az album összeállítói fontosnak tartották, hogy elsőként apja és anyja portréja kapjon helyet a gyűjteményben a meglehetősen sematikus „a szülők” magyarázattal. A további oldalakon pályafutását Karkecz rendező gárdista korában készített és honvédegyenruhás képe jeleníti meg, majd a százados és felesége esküvői fotóit, valamint kisfiának és édesanyjának közös fényképét láthatjuk. A követ-

kező oldalak, a családnak szentelt terjedelemhez hasonló mértékben, a hivatalos emlékezet és az állami gondoskodás nyomait dokumentálják a síremlékéről készült fotókkal, valamint (a talán egykori lakóházának falán elhelyezett) emléktáblájának avatásakor készített felvételekkel, amelyeken az anyja is szerepel. Az albumba bekerült egy 1966-os iratról készített fénykép is, amely Karkecz Károly özvegyének havi 1000 forintos állami támogatásának dokumentálására szolgált.

A fotóalbum lapjairól is jól érzékelhető, hogy a hősi halottakhoz kötődő kultusz és megemlékezések az idő előrehaladtával megfakultak, sematizálódtak. A nyolcvanas évek végére a rendszer ideológiai töltetének és az 1956-os „hősi halottakhoz” kötődő hivatalos emlékezet kiüresedésének jelei is felfedezhetők, mint azt az Új köztemető 75. parcellájában történt síremlékállítás körülményei is mutatják. Bár az avatás nem nélkülözte a szimbolikus gesztusokat, az 1987-ben felavatott kör alakú síregyüttes létrehozásának ekkor már leginkább praktikus okai voltak, mint ahogyan az clóterjesztésben használt „összeexhumálás” kifejezés használatából érzékelhető. A Belügyminisztérium ebben az időben 254 főt tartott számon „hősi halottként”, közöttük „külön kategóriát képez az 1956-os ellenforradalom során hősi halált halt 132 fő”. Ez a különbségtétel a személyekhez kötődő rítusokban is megmutatkozott: az „ellenforradalmi” események során elhunytak emlékművének, sírjának koszorúzása minden év november 4-én történt, míg az 1945-től az irat rendelkezéséig elhunyt többi „hősi halott” esetében erre a fegyveres erők napján, szeptember 29-én került sor.⁴⁵

Az emlékműre egy másik irat tanúsága szerint „külön szóbeli megerősítés után” a következő nagybetűs felirat is rákerült: „Ismeretlen sorkatona, elesett a budapesti párház

védelmében, 1956. október 30.”⁴⁶ A megerősítésre azért is lehetett szükség, mert talán a forradalmi események leghányattottabb sorsú emberi maradványait hantolták át erre a helyre. Az egykor tévesen az életben maradt Verner Istvánként azonosított és 1957-ben Verner szülőhelyén katonai pompával eltemetett holttestet, nem utolsósorban az egykori igazságügyi szakértő tevékenysége következtében az 1987-es áthantoláskor sem sikerült agnoszkálni.⁴⁷ Bár a felirat alapján az „ismeretlen katona” (véltetően inkább sorozott belső karhatalmista) halálát is a Köztársaság téri események számlájára írták, ez erősen megkérdőjelezhető. Végeredményben tehát egy ismeretlen körülmények között életét vesztett személy azonosítatlan (és hiányos) földi maradványai kerültek a felavatott síremlék központi helyére.

Az ismeretlen „hősi halott” holttestének hanyattatásai egy igen szelektált irategyüttesben maradtak fenn. Bár a levéltárak iratörzési gyakorlatát elemző Aleida Assmann szerint a levéltárban mindig szelektált, archivált emlékezet őrződik meg,⁴⁸ ebben az esetben a diktatúra működési mechanizmusai és az 1956-os mártírok legitimációs szerepe miatt sokszorosan átrostált, újra- és újraértelmezett emlékezet reprezentálja a levéltárban a vizsgált időszakot. Erre utalnak a fennmaradt személyi iratok gyűjtőtasakjának piros betűs feliratai és a „hősi halotti” címet rövidítő HH betűk utáni, egymást követő sorszámok is.

A személyi okmánygyűjtőben szerencsés esetben fényképek is találhatóak, amelyek alapján olykor az 1956 utáni kiadványokban lévő „hősi halotti” portrék elkészítésének kulisszatitkaiba is bepillantást nyerhetünk. A Köztársaság téri ostrom következtében elhunyt Gyurgyovics Sándor sorozott belső karhatalmistáról több felvétel is fennmaradt, köztük egy egyenruhás portré.⁴⁹ A hivatalos fotóhoz azonban

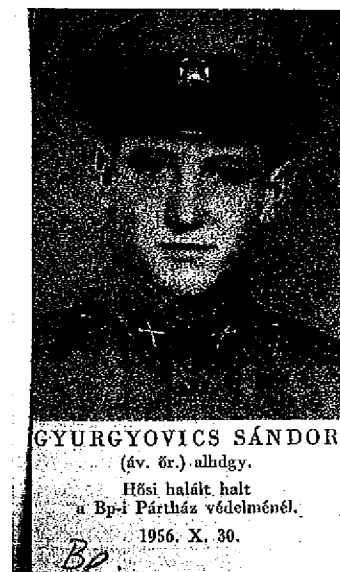
*Gyurgyovics Sándor
egyenruhás fotója*

*Gyurgyovics Sándor
civil ruhás fényképe*

*Gyurgyovics Sándor
hősi halotti portréja*

*Aprónyomtatvány Gyurgyovics Sándor hősi halottáról
A képek forrása: MNL OL XIX – B – 1-ai – 10. doboz,
Gyurgyovics Sándor személyi okmánygyűjtője*

nem ezt, hanem egy másik, civil ruhás fényképet használtak fel oly módon, hogy arra a nyaki résznél elvágva montíroztak egyenruhát. A hősi portrén a karhatalmista vállai sokkal szélesebbnek tűnnek, és a szemeit is sötétebb tónusokkal hangsúlyozták. Ez a felvétel került végül a mártírokról készült „szentképszerű” aprónyomtatványokra is, amelyeken a „hősi halál” tényének rögzítése, a helyszín és időpont megjelölése mellett a halott egykori és posztumusz rendfokozata is szerepelt.

Az 1956-ban elszigetelten megnyilvánuló erőszak naturalisztikus bemutatása tehát az „ellenforradalom” narratívájának központi és többrétűen felhasználható eleme volt a forradalom leverését követő propagandában. A tömegek meggyőzéséhez a felvételek sokkoló hatására, konkrét helyszínekre és halálesetekre építettek, az atrocitáspropaganda egyes elemei pedig a mai napig élénken élnek a társadalmi emlékezetben.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány elkészítéséhez a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága nyújtott támogatást.
- 2 Lásd Takács Tibor tanulmányát e kötetben.
- 3 Vö. Takács Tibor több tanulmányát, legutóbb pedig Takács, 2016; Szakolczai 2000; Ständeisky, 2010.
- 4 Ettől függetlenül különböző társadalmi csoportok releváns érzése lehetett a félelem. Vö. Gyáni, 2016: 243–257.
- 5 Az események feldolgozására lásd Eörsi, 2006; a könyv recepciójára Szakolczai, 2007.
- 6 Gyáni, 2010: 289–293; Müller, 2012: 331.
- 7 Gyáni, 2010: 279–289; Galtung, 2004.

- 8 Davis, 2001: 166–167.
- 9 Mosse, 1990: 159, 181.
- 10 Ständeisky, 2010: 51–55, 545.
- 11 A medialitás szerepére a történeti megismerésben lásd Gyáni, 2007.
- 12 Burke, 2001a: 7–9.
- 13 Connerton, 1989.
- 14 Assmann, 2011: 137–324.
- 15 Erről részletesen lásd Takács, 2016, különösen 54–61.
- 16 A témáról részletesen lásd Müller Rolf tanulmányát e kötetben.
- 17 Burke, 2001b: 140.
- 18 Burke, 2001b: 145–151.
- 19 A témáról részletesen lásd Pető – Schrijvers, 2009: XII–XIII. és Müller Rolf tanulmányát e kötetben.
- 20 John Sadvy felvételeiről részletesen lásd Tulipán, 2014: 174–199.
- 21 KSH-jelentés, 1957; Kende (szerk.), 1996; Budapest statisztikai zsebkönyve, 1957.
- 22 Szereda – Sztikalin (szerk.), 1993: 163.
- 23 Némethné – Sipos (szerk.), 1993: 82.
- 24 Némethné – Sipos (szerk.), 1993: 81–82.
- 25 Müller, 2012: 309–314.
- 26 Az 1956-os fényképek használatáról a megtorlásban részletesen lásd Müller, 2007; Müller, 2014: 271; Sümegi, 2007; Csiffáry, 2007.
- 27 Horváth, 2002: 273; Rainer M., 1999: 427.
- 28 Müller, 2012: 329–330.
- 29 A fehér könyvekről részletesen lásd Apor, 2010: 72–74, 91–93.
- 30 Apor, 2010: 68, 83.
- 31 Müller, 2012: 329–333.
- 32 Apor, 2010: 92.
- 33 „Véres ellenforradalom”, „véres, kegyetlen ellenforradalom”, „kegyetlen, véres fehérterror”. Lásd Apor, 2010: 67–68, 93.
- 34 Hollós – Lajtai, 1974: 236.
- 35 Davis, 2001: 166–167.
- 36 Tulipán, 2014: 163–173; Szakolczai, 2008.

- 37 Horváth, 2015: 12.
- 38 Apor, 2010: 69.
- 39 Apor Péter szerint a háborús bűnösök perei hasonlóképpen az elvont történeti tartalmak konkretizálására, kézzelfoghatóvá tételére szolgáltak. Vö. Apor, 2014: 113. Idézi Takács, 2016: 25.
- 40 Mevius, 2005: 190–212.
- 41 A „hősi halottak” 1989 előtti ábrázolásmódja sokszor a hős helyett inkább a mártír fogalmával írható le.
- 42 A hősi halott történetek problematikus tartalmára vonatkozóan részletesen utalnak lásd Tulipán, 2014: 57–67.
- 43 HM HIM Fotóarchívum 89838 ssz.
- 44 Horváth – Tulipán, 2006: 89–91.
- 45 MNL OL XIX-B-1-aj. 25. d. A BM Személyügyi Miniszterhelyettes Titkársága Szociális Alosztálya előterjesztése a Kegyeleti Bizottsághoz „Lejárt és gondozatlan hősi halott sírok összeexhumálása” tárgyában, 1987. július 8.
- 46 MNL OL XIX-B-1-aj. 25. d. Farkas Tibor r. szds. Szociális Alosztály-vezető levele a Fővárosi Temetkezési Intézet Sírköértékesítési Csoport részére, 1987. 07. 29. és „Melléklet a 3-6537/1987. sz. megrendelőhöz”, 1987. augusztus 11.
- 47 Erről részletesen lásd Tulipán, 2014: 61–66.
- 48 Assmann, 2011: 327–332.
- 49 MNL OL XIX-B-1-aj. 10. d. Gyurgyovics Sándor „hősi halott” okmánygyűjtője.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) Fotóarchívum
89838 ssz. „Hősi album”

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-aj. 10. d. Gyurgyovics Sándor „hősi halott” okmánygyűjtője

XIX-B-1-aj. 25. d. BM személyzeti szervek iratanyaga. A személyügyi miniszterhelyettes és a személyzeti főosztály iratai 1953–1979.

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

- Budapest statisztikai zsebkönyve, 1957. • *Budapest statisztikai zsebkönyve, 1957*. Közreadja: Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatóság. Budapest, Statisztikai Nyomtatvány- és Folyóiratkiadó.
- KSH-jelentés, 1957. • Az október 23-i és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások. A Központi Statisztikai Hivatal 1957. május 15-i jelentésének reprint kiadása. *Statisztikai Szemle*, 1990, 10. sz., 797–816.
- Némethné – Sipos (szerk.), 1993. • Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. 1956. november 11. – 1957. január 14.* Budapest, Intera Rt.
- Szereda – Sztikalin (szerk.), 1993. • Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, Móra Könyvkiadó.

Hivatkozott irodalom

- Apor, 2010. • Apor Péter: A hitelesség fabrikálása. Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása. *Aetas*, 3. sz., 67–95.
- Apor, 2014. • Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete. 1945–1989.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Assmann, 2011. • Assmann, Aleida: *Cultural Memory And Western Civilization. Functions, Media, Archives.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Burke, 2001a. • Burke, Peter: A történelem mint társadalmi emlékezet. Fordította: Ábrahám Zoltán. *Regio*, 3. sz., 4–21.
- Burke, 2001b. • Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence.* London, Reaktion Books.
- Connerton, 1989. • Paul Connerton: *How Societies Remember.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Csiffáry, 2007. • Csiffáry Gabriella: Budapest Főváros Levéltárának veszélyes képei. In: Kákóczki András – Sümei György (szerk.): *'56-os fényképek gyűjteményekben.* Miskolc, Miskolci Galéria, 40–51.
- Davis, 2001. • Davis, Natalie Zemon: Az erőszak rítusai. In: Uő: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Fordította: Csaba István – Erdősi Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 139–167.

Eörsi, 2006. • Eörsi László: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1956-os Intézet.

Galtung, 2004. • Galtung, Johan: *Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence*. [http://them.polylog.org/5/fgj-en.htm, 2016. 12. 08.]

Gyáni, 2007. • Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó.

Gyáni, 2010. • Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Gyáni, 2016. • Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram Könyvkiadó.

Hollós – Lajtai, 1974. • Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Horváth, 2002. • Horváth Miklós: *Maléter Pál* (2. jav. kiad.). Budapest, H&T Kiadó.

Horváth, 2006. • Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban. Forradalmi terek elbeszélése. *Múltunk*, 4. sz., 268–289.

Horváth, 2015. • Horváth Sándor: Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 9–27.

Horváth – Tulipán, 2006. • Horváth Miklós – Tulipán Éva: *Keresztutak. Magyar Néphadsereg 1956*. Budapest, H&T Kiadó.

Kende (szerk.), 1996. • Kende Péter (szerk.): *1956 kézikönyve. III. köt. Megtorlás és emlékezés*. Budapest, 1956-os Intézet.

Mevius, 2005. • Mevius, Martin: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford, Clarendon Press.

Mosse, 1990. • Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford, Oxford University Press.

Müller, 2007. • Müller Rolf: A megtorlás fényképei. In: Okvách Imre (szerk.): *ÁVH – Politika – 1956. Politikai bélyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 193–221.

Müller, 2012. • Müller Rolf: A megtorlás fényképei. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 305–334.

Müller, 2014. • Müller Rolf: A helyszíntől az emlékhelyig. A politikai rendőrség képeinek jelentésrétegei és használata. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri Kiadó, 271–289.

Pető – Schrijvers, 2009. • Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje (eds.): *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press.

Rainer M., 1999. • Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. Budapest, 1956-os Intézet.

Standeisky, 2010. • Standeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony–Budapest, Kalligram Könyvkiadó – 1956-os Intézet.

Sümei, 2007. • Sümei György: A Történeti Levéltár 1956-os fényképei. In: Kákóczki András – Sümei György (szerk.): *'56-os fényképek gyűjteményekben*. Miskolc, Miskolci Galéria, 59–67.

Szakolczai, 2000. • Szakolczai Attila: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In: Kőrösi Zsuzsanna – Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 303–322.

Szakolczai, 2007. • Szakolczai Attila: Népköztársaság tér 2006. *Élet és Irodalom*, 2007. augusztus 18.

Szakolczai, 2008. • Szakolczai Attila: Szegény Jankó Piroška. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XIV. 2008. Közelítések a kádárizmushoz*. Budapest, 1956-os Intézet, 279–374.

Takács, 2016. • Takács Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Tulipán, 2014. • Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Müller Rolf

KÖSZÁLÓ

A FORRADALMI TÉRBEN

Látvány, fénykép és emlékezet

„1956 képe” és az emlékek rendje

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc esemény-történetét addig „soha nem látott” mennyiségű fotográfia örökítette meg. A kivételes képtermelés mögött egyrészt a fényképeszeti technika iparosodásából következő „demokratizálódás” húzódott meg, az, hogy a papírképhez való hozzájutás hétköznapi gyakorlata, majd a 20. század közepére az olcsó, könnyen kezelhető kamerák mind többek számára tették lehetővé a vizuális élmény maradandó birtoklását.¹ A magyar „képi forradalom” kirobbanásának másik gyúanyaga ugyanakkor maga a tapasztalás: annak észlelése, ahogy a városi terek radikálisan megváltoztak, s a széles körben jelentkező gyűjtőszenvedély, amely áthatotta a fényképezőgéppel rendelkező „tömeget”. Még sokakban élt a második világháború pusztításának rémképe, s nem kevesen emlékezhettek 1918 utcai népmozgalmaira, ám 1944/1945-ben a fizikai távollét (az óvóhelyek elzártsága, az ország, a lakhely ideiglenes

elhagyása), három évtizeddel korábban pedig a képrögzítési eszközökhöz való hozzájutás rendkívüli korlátozottsága akadályozta a nem mindennapi látvány megragadását. A Rákosi-rendszer bukásának szemtanúi ezzel szemben a harcok szünetében viszonylagos biztonságban járhatták az utcát, fürkészheték az újdonságot, az erőszak átformálta környezetet, majd kamerájukkal létrehozták annak temérdek, minden esetben egyedi lenyomatát.

Ebből az intenzitásból adódik, hogy „1956 képe” a maga teljességében, tablószerűen soha nem látható, valójában egy szétdarabolt imaginárius album, amely – miképpen tárgya, a forradalom maga – örökké rendetlen, s ebben az állapotában, összességében rendezhetetlen.² Ezért – szűkítve a spektrumot – írásom fókuszába az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának őrzésében lévő, máig autorizálatlan fényképalbumot állítom.³ Az 1956-os vizuális térfoglalás legnagyobb kompakt, a politikai rendőrség kezébe került gyűjteménye (furcsamód talán épp a lefoglalásnak köszönhetette létét) 156 fekete-fehér fotográfiát tartalmaz, mind az eredeti tulajdonos személye, mind a nyomozati felhasználás módja ismeretlen (ez utóbbiról csak a jelzet árulkodik: az ún. A sorozatba, azaz az állambiztonsági munka háttéranyagai közé sorolták). A változó méretű, eltérő minőségű felvételek, valamint a megkomponálásban érezhető sajátosságok több alkotót sejtetnek. Vélhetően a fényképész, aki az album szerkesztője is egyben, saját felvételeit másokéival egészítette ki, törekedve így a forradalmi terek minél teljesebb leltárára.⁴

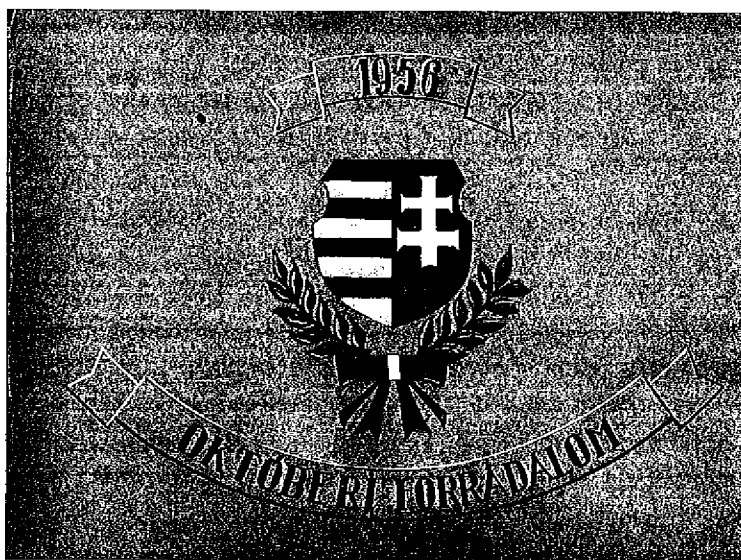
A magyar forradalom cseménysorozata a forradalom természetéből kifolyólag sem aktorait (utcai harcosok, szervezetek, politikusok), sem lokalitását (főváros, azon belül a forradalmi központok, vidék) tekintve nem volt egynemű. 1956: többszólamú, egyszerre egymásra épülő, egymást erő-

sító vagy éppen széthúzó elemek sorozata. Az utca vizualitásának is alapvető jellemzője a rendetlenség. A képhalmaz rendezése (a rendetlenségből a rend létrehozása) a képolvasó-szerkesztőre várt, aki saját forradalmi (esetlegesen a tőle elvárt ellenforradalmi) lexikája vagy értelmezése mentén komponálta meg az erőszak áldozatává lett város „emlékalbumát”. Vagy inkább a többség csak komponálta volna. Ugyanis a bevezető sorokban említett, a forradalom képdokumentumaira vonatkozó kifejezés („soha nem látott”) november 4. után „soha nem látható” formában látszott állandósulni. A boszszúszomjas megtorlás, az újra érezhető kollektív félelem a fizikai megsemmisülésbe kergette vagy a lakások különböző rejtekeibe zárta az 1956-ban készített képek jelentős részét. Az örök hallgatás és sötétség csak azokat a képi emlékeket kímélte meg, amelyek hasznosíthatók voltak az ellenforradalmi propagandában és a nyomozásokban.⁵

A vizsgált album sem véletlenül került a politikai rendőrség kezei közé, ugyanannak a vadászatnak lett az áldozata, mint Fettich László és „kollekciója”. A MÁVAG-nál dolgozó Fettich saját maga és munkatársai által készített felvételeket egy nagyalakú kockás füzetbe ragasztotta, s ezeket aláírásokkal látta el. 1957. január 23-án letartóztatták izgatás vádjával, emlékkatalógusát pedig bűnjelként használták fel perében. A Fővárosi Bíróság 1957. június 19-én egyévi börtönbüntetésre ítélte.⁶

Az ismeretlen fényképész albumának rendszerezésekor eleinte a lineáris történetmondás hagyományait követi. Az elbeszélés időben halad előre az október 23-i felvonulástól a ledöntött Sztálin-szobor darabolásán át a Kossuth téri sortűzig, majd a megváltozott utcakép újabb és újabb részleteit hódítja meg az erőszak szimbolikus aktsaival (könyvégetések, feliratok) és a háborús borzalmakkal (emberi áldozatok,

Az album kézzel festett előlapja (ÁBTL 4.1. A-1265)

belövést kapott lakóházak, szétrombolszott járművek). 1956 képi elbeszélője, aki saját adatgyűjtésével (fényképezés) részben szereplője is történetének, az önéletírókhoz hasonlóan jár el, amikor bár névtelenül, de az egyedi készítésű borítón címadásával paktumot ajánl fel a képolvásó számára: ez kifejezetten az „októberi forradalom” (és nem az ellenforradalom) valóságos látványvilága.⁷ Retrospektív szemszögből alkotja újra az életút egy fontosnak ítélt eseményét, eseménysorát, amelyet a kronologikus és a tematikus tengely mentén strukturál. Az időbeni előremutatások, visszatérések, témaelágazások, érezhető hiányok ellenére a megszerkesztett narráció egységes, átlátható történetet eredményez, végeredményét tekintve a képolvásó számára teljes vizuális corpust teremt, amelyet mindenki saját forradalmi toposzai (előítéletei) szerint strukturálhat tovább.⁸

A Sztálin-szobor rombolásának stációi az album egyik oldalán: maradványok a Felvonulási és a Blaha Lujza téren, darabolása az Akácfa utcában (ÁBTL 4.1. A-1265)

Az '56-os kószáló és „a valóság komolyan vétele”

A továbbiakban a mintaszerző alakjának megrajzolására tesz kísérletet, mégpedig úgy, hogy a profilalkotáshoz az album képeit és az anonim alkotóhoz hasonlóan a forradalmi térben mozgó, azt megörökítő ismert (műkedvelő vagy hívtasos, de nem riporter) fényképészek elbeszéléseit használom fel. 1956 októberében–novemberében az utcát járó képzőmű-

vészekkel, az események hatására fényképezőgépet ragadó alkotókkal vagy amatőr fotósokkal folytatott beszélgetéseit. Sümei György művészettörténész két külön kötetben jelentette meg. Az 1956 művészetének kiemelkedő kutatója által lejegyzett emléktanulmányok körülményekről, véletlenszerűségről, szubjektív alkotói szándékról, célzatosságról, „lemaradt” mozzanatokról informálnak, s ezáltal a forradalom képtörténetének nélkülözhetetlen forrásanyagát teremtik meg.⁹

Ki is lehetett tehát az albumot megalkotó fényképész? Ő „1956” városi kőszálója, Baudelaire örök gyermeki kíváncsiságú *flâneurjének*¹⁰ a technikai haladás vívmányaival felvértezett utóda. „A fényképész a magányos járókelő fölfegyverzett változata, aki földeríti, becserkész, végigcirkálja a város poklát; ténfergő leskelődő, aki érzéki szélsőségek színterét fedezi föl a városban” – állapítja meg róla Susan Sontag. Ám míg Sontag megfigyelőjét a város nem hivatalos valósága iránti vonzalom, a társadalmi mélységek, a polgári létformán túli, mellőzött világ utáni kutakodás alakítja éber „detektívvé”,¹¹ addig ’56 fotósait a város színpadának hirtelen átrendezett és merőben új díszlete teszi „vadásszá” vagy éppen „csak” tekergővé, olyanná, aki hagyja magát az események sodrában hanykolódni, és engedi, hogy vezessék szemét, kezét (kameráját) a látottak.¹² Azonban ez a passzívabb habitus sem „védi meg” a részvételtől. Hasonlóan „keveredik bele” az eseményekbe, mint a forradalmat verbálisan rögzítő, azokra emlékező naplóró. Horváth Sándor e dokumentátortípust jellemzi úgy, mint akinak „minden idejét – visszaemlékezései szerint – lekötik a városban tett séták, majd hogyan ezek tartják életben”, miközben „sokféle nézőpontból igyekszik megragadni a látványosságokat”, végső soron a „független szemlélő” maga is forradalmárrá válik, „a szabadság szimbólumaiként” jelenítheti meg magát.¹³ Annak

ellenére igaz lehet ez a fotográfus kőszálóra, hogy vannak, akik emlékeik felidézése során kifejezetten az események külső szemlélőiként identifikálják önmagukat, mint Gara László, a negyvenes évektől szenvedélyes képkészítő: „Október 25-én és 26-án, majd a forradalom leverése, 4-e után, úgy tizedike körül készültek a felvételek. [...] Én akkor huszonhat éves voltam, és a kíváncsiság hajtott. [...] Figyeltém kívülről.”¹⁴

A képek története egyúttal az ilyen megfigyelők története is, amely már exponálás előtt kezdetét veszi. „Bizonyos az is, hogy a fotográfus egyénisége nem kapcsolható ki teljesen a fényképezési eljárásból. Mivel a fotográfus arról alkot ítéletet, amit ábrázol, azáltal, hogy milyen kamerával és milyen filmmel dolgozik, a fényképbe elkerülhetetlen módon belevisz szubjektív összetevőt. [...] A részvét nélküli, technikai képterhelés által létrehozott objektivitás és annak szubjektivitása, aki a fényképezőgépet kezeli, keresztezik egymást. [...] A valóság megismerésének, technikai áttételének és egyéni perspektívájának helyes arányában rejlik a fotográfus felelőssége, ezen alapul alkotói szabadsága” – állapítja meg Klaus Honnét.¹⁵ Leopold Rombach szintén hangsúlyozza a képkészítő valóságfelfogásának meghatározó szerepét az alkotás folyamatában, ezért ő az észlelést „előkódolt észleletnek” felelteti meg, amit az észlelő érdekeinek összessége és kultúrája határoz meg.¹⁶ A magyar forradalom fotósainál is a technikai meghatározottság (amelyre lentebb még visszatérünk) előtt kell említeni a döntést, a történelmi szituáció felismerését, a háborús/forradalmi tapasztalatok vagy a gyakorlatban a tömeggel való együtt mozgás¹⁷ (hiszen ahol sokan vannak, ott biztosan történik valami) szülte belső kényszert, ami a megváltozott tér megörökítésére irányul.

„Akkor gyorsan hazaszaladtam, hoztam a fényképezőgépet, és elkezdtem fényképezni. [...] Amikor az első fényképezőgépetem kézbe vettem, megszállt az ihlet, s attól kezdve a magam részére fényképeztem minden érdekes eseményt vagy személyt. De csak a magam részére. Ezt is úgy éreztem, hogy meg kell örököteni. A háborút megéltem, a végét már a fronton, utcai harcokban. Ez is valahogy/valahol egy „kapcsolódási pont volt” – beszélt motivációjáról Kinczler Gyula, a forradalom napjaiban a Mélyépítési Tervező Vállalat mérnöke, aki október 23-án Múzeum körúti munkahelyének második emeleti ablakából látta meg az Országház felé vonuló egyetemistákat.¹⁸

Hasonló eltökéltségről adnak számot mások is, mint Rapaich Richárd, akkoriban egy dekorációs vállalat grafikus, ¹⁹ ám Kinczlerrel ellentétben ő a spontán kialakult hivatástudatot nem magán-, hanem ösztársadalmi céllal magyarázta: „Éreztem, tudtam, hogy nagy fordulat történt, s nem maradhatok a lakásban tovább. Ki kell mennem az utcára, várnak dolgozni is. Meg kellett alkudni az édesapámmal, s attól kezdve jártam a várost, november 4-ig. Mihelyt el tudtam menni az albérletembe, elhoztam a fényképezőgépet. [...] Ez a három vagy négy nap, amit én a fényképezőgéppel töltöttem, mint szükségesség alakult ki. Nem magamnak fotózok. [...] Nem az a fontos, hogy szép, jó, de meg kell örököteni, mert ezek olyan napok, hogy soha többé nem ismétlődnek. S aki ott van, az élje végig. Kezdő képzőművészként én ezt úgy vettem, mint hivatást, meg kell rögzíteni, és tovább kell adni.”²⁰

A vizsgálatunk középpontjába állított albumot átlapozva, a lapjain megelevenedő képtörténeten átszaladva úgy tűnhet, a fényképész a korábbi háborúkból megismert riportok nyomán megy a téma után, keresi az erőszak képi megragadásá-

nak lehetőségét, mintha a pillanat varázsa alatt a haditudósítók bőrébe bújva venné nyakába a várost. Számos főállású, műteremmel rendelkező fényképésmestert, gyakorlott fotószakköröst, hobbifotóst hat át a dokumentarista szemlélet, mégis többen nagyon is elhatárolják magukat a fotóriporterektől. Így helyezte el magát 1956 terében a fentebb már idézett Rapaich Richárd: „...a fotózás végig foglalkoztatott, ám kimondottan akcióképeket nem volt bátorságom és alkalmam készíteni – ehhez részt kellett volna venni a forradalomban mint harcos vagy haditudósító.”²¹ Ő az, aki a vele készített interjúban a fotóriportot mint a „valóság komolyan vételét” definiálta, amelynek során a dokumentálás szempontja elsődleges, és amelyet különlegessé emel, hogy a riporter közvetítése nélkül a filmen elraktározott pillanat az örök ismeretlenségre kárhozottatott volna.²² Szintén az e fajta

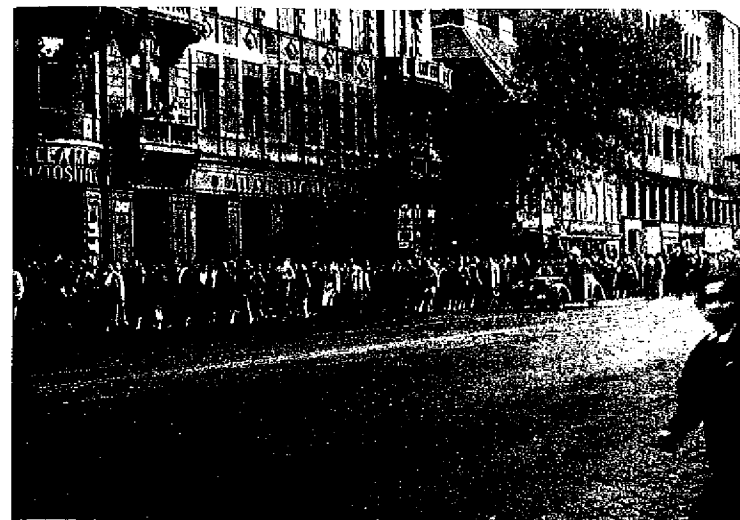
*Fényképész a Köztársaság téren az ostrom után
(ÁBTL 4.1. A-1265)*

utcai leletmentésről vallott Saáry Éva, 1956-ban már végzett, szakképzett fotográfus, később Svájcban letelepedő képzőművész: „A fényképezésnél akkor nem voltak művészi elgondolásaim, csak a dokumentumjellegre törekedtem.”²³ Rapaich, Saáry és a forradalom vizualitásának varázsa alá kerülő társaik kószálása tehát önként választott és elsődlegesen és szigorúan ténymegállapító célzatú, ami nem azonos a megbízatást teljesítő sajtófotós szerepével és „piaci/reklám” szemléletével, vagy az esztétikai hatáskincseket kereső művészekével. Mindezen meghatározottság azonban nem jelenti azt, hogy elkapott pillanataik ne bírnának dokumentumértékkel, sőt épp az efféle érdekorientáltság hiánya avatja őket azzá.²⁴

Hely- és erőszakhiányok

A forradalom kirobbanása váratlan volt, ami az első napok, kiváltképp, október 23. vizuális alulreprezentáltságban is tetten érhető: „Nem volt nálam [fényképezőgép], akkor még nem lehetett tudni, hogy mi lesz” – emlékezett Pap Zsolt, akkor műegyetemi hallgató.²⁵ Ilyen vonatkozásban kivételes az ismeretlen szerző albuma, hiszen benne az első kilenc felvétel október 23-án a Károly körútról a Bajcsy-Zsilinszky út irányába haladó egyetemistákat örökíti meg. Még ha a fotós a tüntetőktől távol helyezkedett is el – célja, hogy minél jobban érzékeltesse a tömeg nagyságát –, jól láthatók a lengyel–magyar barátságot éltető transzparenszek, sőt egy a felvonulókat filmező forgatócsoport is, amely gépkocsin kíséri a menetet.

A tudatos, de amatőr szerep felvállalásából következik a harci cselekmények egyidejű dokumentálásának lehetetlen-

Tüntetők és az őket filmező híradós kocsí a Bajcsy-Zsilinszky út elején 1956. október 23-án (ÁBTL 4.1. A-1265)

sége, azazhogy a fotósok jellemzően a következmények vizuális leltárját állítják össze. Gyalogosan az események után haladva, zsebükben gyakorta igen kevés munícióval (filmmel) gyakorolják frissen vállalt, *ad hoc* hivatásukat. Az általános mobilitási nehézségek következtében a kiindulópont (a lakás-bázis) helye nagyban befolyásolta a bejárható/megismerhető tér kiterjedését, a távolról (vidékről) fotózási céllal a fővárosba özönlő „katasztrófaturistákról” szó sincs, elsődlegesen a belvárosi lakással rendelkezők járnak be a hírekből, híresztelésekből megismert jelentősebb forradalmi tereket, és készítik el azok képi reprezentációit, létezésük bizonyítékait. Ezt a topográfiai sajátosságot mutatja a gyűjtemény lokációs csoportosítása:

<i>Pesti belváros</i>	
V., VI., VII. és VIII. kerületi helyszínek és a XIV. kerületi Sztálin tér	52
Corvin köz és környéke (VIII. és IX. kerületi helyszínek)	48
Köztársaság tér (VIII. kerület)	25
<i>Buda</i>	
I., III., XI. kerület	8
<i>Külváros</i>	
XIV. kerületi helyszín és ismeretlen külső városrész	8
<i>Pontosan nem beazonosítható helyszín</i>	15

A jól megközelíthető belső kerületek, azon belül is a főváros pesti oldalának felülreprezentáltsága szembetűnő, szignifikáns az erőszak események két központi területe, a Corvin köz és vonzáskörzete (a József és Ferenc körúttal, az Üllői úttal), illetve október 30-tól a budapesti pártközpont ostromának helyszíne, a Köztársaság tér. Kinczler így beszélt a fotográfusi nyomkövetésről: „...mentem [...] a legtöbbször gyalog, vagyis az események után. [...] Nem haditudósító voltam, tehát ezeket az eseményeket mindig utólag fényképeztem. [...] Gyalog aztán sokfelé megfordultam. Pl. az Üllői útra és a Mester utcába, amikor hallottam, hogy ott voltak a harcok, az utat gyalog tettem meg.”²⁶ Ugyanezt hangsúlyozta Fetiche László: „Mindig az események után fotóztam. A kislányom néhány hónapos volt akkor. Amikor csend volt, mentem fotózni. Töb-

bet mentem volna, ha lett volna filmem.”²⁷ Az nyersanyaghiányból fakadó szelektálási kényszerre kitért Rapaich is: „Csak három tekercs filmem volt, tudtam, hogy azzal gazdálkodni kell: nem lehet mindent lefotografálni, mert nem tudja az ember, hogy mi történik másnap. A filmmel való kényszerű takarékoskodás komoly nehézséget jelentett, mert nagyon sok mindent le kellett volna fényképeznem.”²⁸

A forradalom hivatásos dokumentátorainak nem kell ehhez hasonló problémákkal szembenézniük. A Magyar Távirati Iroda munkatársai és más hazai sajtófotósok időben és térben szinte mindenhová eljutnak, az első pillanattól követik az eseményeket, és számukra megnyílnak a forradalom kevésbé látványos (zártabb) terei is (Országház, Kilián-laktanya, felkelőbázisok). Ugyanakkor a külföldi fotóriporterek többsége, ha a hír hallatára íziben felkerekedik is, a távolság okán csak október vége felé érkezik meg Magyarországra, lépi át a határt, és további napok telnek el, amíg eljut a szabadságharc fővárosába, Budapestre. Ők a kirobbanó (október 23-i és az azt követő) harcot szinte egyáltalán nem örökíthetik meg.²⁹ Vizuális hírérségüket (erőszakhiányukat) mások által termelt képekből elégítették ki, a kószálók látványlenyomataiból. Többek között Almásy Lászlóéból, az 1956 után az Amerikai Egyesült Államokban dolgozó standfotóséból, aki az üzletelést így elevenítette fel: „A forradalom idején Vidor Sándor, a Duna szálló igazgatóhelyettese bemutatott engem egy McCormik [sic!] (ha jól emlékszem) nevű újságírónak. Ő vett tőlem akkor kb. 20 darab fényképet 1000 dollárért. Azzal a kikötéssel adtam, hogy a nevemet nem használhatják.”³⁰

A kószáló megfigyelőt az élesebb helyzetek, a fegyveres konfliktusok megörökítésétől a szerepvállalási korlátok: a félelem, a jelzett mobilitási és technikai problémák tartják távol, azonban a fizikailag megközelíthető témák sem kerül-

nek minden esetben, törvényszerűen lencsevégre. A halottak látványakor a sokk, a részvét vagy „a lelkiismeret burkolt parancsa” (amelyet Sontag az ízléssel párba állítva a fényképész fejében motoszkáló, a képalkotást befolyásoló tényezőként azonosít)³¹ számtalan esetben akadályozza meg a tragikus képek megörökítését. Gönczi Béla, a Képzőművészeti Főiskola hallgatója, akit sokakhoz hasonlóan az utcára parancsolt a történelem, mint figyelmes kószáló gyűjtött ilyen képeket, de csak mint emlékképeket: „Őrzi a kópia az azon a dél előtt a robogó teherautó platóján kapaszkodó, önfeledten lelkesülő, jókedvű fiatalok elmosódó képét, akik ismeretlen sorsuk felé száguldanak. Az emlékezet falán talán őriz ugyanczekekről a fiatalemberekről egy megrázó képet, amint órák múlva halottsápadtan, kivérzett sebesültként hevernek a teherautón a Baross utcai klinika felé robogva, de a rémületes látvány megbénította a krónikás kezét az exponálógombon”.³² Hasonló öncenzúráról vallott Rapaich: „Az ember látott 10-20-100 holttestet az utcákon. Minden ideiglenesen eltemetettet kiástak, és áthelyezték temetőbe őket. Akkor én nem fényképeztem ezeket az embereket” – majd sorokkal később elismerte, hogy az ablakból (személytelenebb távolságból) azért készített képeket az utcán fekvő áldozatokról,³³ és egy esetben az Aradi utca és Lenin körút sarkán lezajlott népitételről, amit elmondása szerint azonnal megbánt.³⁴ Ugyanő beszélt a halál közvetett élményének visszatartó erejéről: „Jártam a Parlament előtt néhány órával a sortűz után [...]. Amikor a rádió hírei alapján tudomást szereztem az ott zajlott vérontásról, nem tudtam megállni, hogy délután ne térjek ki arrafelé. Képtelen voltam fényképezni akkor. Utólag sajnáltam ezt a meghátrálást vagy túlérzékenységet. Nem láttam egyetlen felvételt sem arról a döbbenetes, néma ürességlátványról, ami uralkodott akkor a teljesen kiürült téren.

Az aszfaltot borító, szétszórt, elhagyott személyi tárgyak, cipők, táskák, zászlók képe a forradalom egyik legdrámaibb személyes vizuális emlékét hagyta bennem. Hasonlóan fényképezhetetlennek tűntek számomra a néhány nappal későbbi Köztársaság téri események, amelynek nyomait alig néhány órával megtörténtük után, a hírre odacsődült tömeggel arra járva láttam.”³⁵ Rapaichnak az erőszak áldozatává vált testtel szembeni ambivalens érzéseit a mi ismeretlen fényképészünk nem osztja, de erről majd pár sorral később.

Az élő személyek esetében gyakran az amatőr szerepből következő szemérmesség, valamint a potenciális „riportalányok” tiltakozása akadályozza meg a felkelők arcképcsarnokának megalkotását. „Nem volt veszélytelen fényképezni az utcán. Két félelmet is le kellett magamban győzni, egyrészt a szemérmet, ami mindig is, ma is megvan bennem, hogyha kérdés nélkül embereket fényképezek le. Nem is nagyon szívesen teszem. Ezt kellett legyőzni egyrészt, a másik pedig az, hogy nemegyszer rám szóltak, hogy ne fényképezek. Mert az öregek pontosan tudták azt, hogy a fotó veszélyes műfaj, hogy annak alapján elővehetnek embereket. El kellett dugni időnként a fényképezőgépet” – olvasható a Kecskeméti Kálmánnal készített interjúban.³⁶ Tiltásba ütközött Gönczi Béla is: „A körülöttem állók közül többen reám szóltak, hogy a felkelőket nem szabad fényképezni, így róluk több felvételt nem készítettem. Az óvatosság utólag igazolást nyert” – elevenítette fel fél évszázados emlékeit.³⁷ És ugyanezt erősítette meg Saáry Éva: „Nagy számban, napi rendszerességgel azért sem készíthettem felvételeket, mert a fotózás akkor nagyon nehéz volt. A szabadságharcosok nem szerettek gépet látni, gyakran elvették és összetörték. Lopva, titokban kellett dolgozni, és a halottakra koncentrálni. Ezt a félelmet és haragot a későbbi események igazolták, mert a fényképek alapján fog-

tak el és végeztek ki embereket. A nyugati lapokba november elején már csak fekete csíkkal álcázott portrék kerültek.”³⁸

A forradalom győztes napjaiban a felkelők közül többen büszkén pózoltak fegyvereikkel a hazai (főként MTI) és még inkább az újdonságnak számító külföldi fotóriporterek előtt. A róluk készített fényképek aztán a kádári politikai rendőrség kezében valóban „bizonyító és vádló” funkciót kaptak, amikor az „ellenforradalmárok” azonosításához nyújtottak hathatós segítséget.³⁹ Megválaszolásra váró kérdés, hogy a forradalmi eufória közepette miért lépett működésbe az ötvenes években állandósult gyanakvás a kószáló fényképésszel szemben, s miért oszlott el az újságíró/press igazolvány felmutatására azokban a napokban, amikor még az utca főszereplői nem sejtették, hogy képmásaik „az életükre fognak törni”. Hiszen nem valószínű, hogy sokan lettek volna soraikban, akik ismerték a francia kommunárok vesztét, azt, ahogy a bukás után Thiers fogdmegei felhasználták ellenük a barikádokon készült képmásaikat.⁴⁰

Erőszak-asszociációk és a harc valóságghatása

A rohamos iparosítás korában Párizsban és Londonban fényképészeket bíztak meg, hogy a történelem lehelete által megérintett, de menthetetlenül pusztulásra ítélt házakat, utcákat megőrizték az emlékezet számára, mint az egykori városi élet bizonyító erejű tanúságát.⁴¹ André Adolphe Eugène Disdéri francia fotográfus 1871-ben dokumentálta (talán éppen az említett rendőrségi megbízásra) a halott kommunárokat és a háborús károkat (lerombolt Vendôme-oszlop stb.).⁴² A hazai praxisból utalhatunk Klösz György munkásságára, akinek képei a korabeli újságok hasábjain őrizték meg az

elmúlt valóságot, és alkották meg a századfordulós terek emlékkatalógusát.⁴³

1956 képi krónikáit nem külső ráhatás, felkérés űzi a nyilvános térre, hanem – mint említettük – egyfajta belső kényszer, az újdonság vagy a háborúból ismerős látvány rögzítésének hívó parancsa. A szemlélő a „tűzszünet” dacára érzi az erőszak közelségét, amelyet képzettársításai tesznek előbbé, majd állandósítanak az emlékek sorában. „Ezek tulajdonképpen az első felvételeim voltak, amelyeken törekedtem dokumentálni azt a romhalmazt, amit az oroszok maguk után hagytak. Edzett, háborút viselt férfiak állították, hogy az 1945-ös ostrom nem tett akkora kárt pl. a Józsefvárosban, mint az oroszok a forradalom leverésekor” – állította párhuzamba a bő évtizeddel korábbiakat a saját 56-os tapasztalataival Kecskeméti Kálmán.⁴⁴ Saáry Évának is felzaklató élménye volt a panoráma: „Az utcák képe a nyugalmi időszak alatt is háborús volt: lerombolt házak, kiégett tankok, fegyveres harcosok (gyakran gyerekek), a házakból kíváncsian előbújó emberek, alkalmi újságárusok, akik körül mindig nagy tömeg tolongott”.⁴⁵ Gönczi Béla a látottak asszociatív erejét emelte ki: „A képek és emlékek számomra együtt teljesek [...]. A kópia őrzi az október 24-én reggel a Kinizsi utca Közraktár utcai végén felbukkanó két orosz T-34-es páncélos alakját, ahogy közelednek, de az őket megelőző csörgő, csikorgó hangjait a láncfalpaknak a kihalt utca felől és a dermesztő rémületes érzést, amit az keltett, csak a szemtanú érezheti, aki már átélte Budapest ostromát ’45-ben, és érzi, mit jelenthet a békés utca számára, amikor harcokocsik és katonák tűnnek fel rajta. [...] Még volt egy tekercs filmem, betöltöttem a Rolleiflexbe, és elindultam az Üllői út felé. A lezajlott csata nyomán hihetetlen látvány fogadott. A pár napja még békés utcaképnek nyoma sem volt többé. A házakon belövések sebhelyei, go-

Romos lakóház a Baross és a Mária utca sarkánál
(ÁBTL 4.1. A-1265)

lyónyomok, leszakadt felsővezetékek, páncélautók, kiégett harcokcsik, személyautók roncsai mindenfelé. A Kilián-laktanya környékén nagy embercsoportok vették körül a felkelőket. Az előmerészkedő lakosság lassan ellepte az utcákat.⁴⁶

Az erőszak élménye, a város falain belül megjelenő hadsereg idegensége, nívuma tetten érhető a szóban forgó album oldalain. Miközben a másik hangsúlyelem: az emberi test pusztulása. Mint korábban említettük, a „mieink” (halott forradalmárok, civil áldozatok) rögtönzött ravataláról vagy a sírokról időnként készültek felvételek, ezzel szemben kirívó, szinte tömegesnek mondható az utcán heverő „ellenség”, „agresszor” megégett, megcsonkított, mésszel leöntött holttesteinek realiztikus ábrázolása. Az öncenzúra esetükben

jóval kevésbé, vagy egyáltalán nem érvényesül. A Köztársaság téren a közszemlére kiterített, holtukban is „pellengérre állított”, összeroncsolt, emberi mivoltukban szinte felismerhetetlenné tett védők hulláinak a sora már-már túltreprezentált, főleg az utcai erőszak – hozzájuk képest jóval – kevésbé agresszív megnyilvánulásaihoz (tüntetés, vörös csillagok és a Sztálin-szobor rombolása, könyvégetés) képest. Számszerűen is meggyőz minket erről az album képeinek tematikai csoportosítása:

<i>Felvonulók</i>	9
<i>Szimbólumrombolások</i>	16
<i>Utcai propaganda</i>	1
<i>Romok, roncsok, harci eszközök</i>	95
<i>Halottak</i>	
felkelő	9
ellenség	24
ismeretlen	2

Az élő ellenségről és a mozgó (veszélyes) harci eszközeiről készített közeli felvételek szintén hiányoznak a gyűjteményből, azokat a biztonságos távolból, a lopva, békaperspektívából vagy éppen felülről (erkélyekről, ablakokból) lekapott pillanatok helyettesítik. Ne feledjük persze, hogy az 56-os flâneur perspektíváját nemcsak az óvatosság, a félelem, a szérem stb., hanem a modern város építészeti struktúrája is befolyásolja. A tágas terekkel, a körutakkal és az azokat szegélyező bérpaloták rendezett homlokzatsorával feltárulkozó horizont vagy éppen a madártávlatból, a lába előtt panorámaszerűen elterülő látvány ugyanúgy vezethetik tekintetét.⁴⁷

Erkélyről készített felvétel az Árpád fejedelem úton haladó szovjet T-54-es harckocsiról (ÁBTL 4.1. A-1265)

Budapest látképe füstfelhővel (ÁBTL 4.1. A-1265)

„...egy ős Zorkij volt, a Leicának a Zorkij-másolata, változata. Ott is probléma volt a fényképezésnél: a lencsét kicsavarni, élesre állítani, a blendét beállítani, fényt mérni. Ezek körülményes műveletek, de hasznos gép volt, mert zsebben elfért” – nyilatkozott a kamera kezelésének nehézségeiről Kinczler Gyula.⁴⁸ Hozzá hasonló gondokkal küzdött Rapach is: „Megjegyzem, hogy nem tanultam soha fototechnikát. Köztudomású, hogy az 50-es évek archaikus gépeivel nem volt könnyű bánni, mint a mai automatizált gépcsodákkal. Természetesen ez a megbízható (kelet-?) német Weltax Junior (1:3,5-ös Meritar-lencsével, 3,5-től 22-ig tartó nyitással, 100, 50, 25 és B sebességekkel) nem vehette fel a versenyt a régi Leicával sem, amellyel a legtöbb fotóriporter dolgozott a legmostohább háborús körülmények között is. De bizonyos esetekben, a technikán túl, a szem, a merészséget is pótolni tudó szenvedély, az ösztönös rögzítési szándék vállalása számít.”⁴⁹

A spontán kialakult hajtóerő hívhatta életre a névtelen szerző gyűjteményének talán legnagyobb hatású fotóját, amelyen egy tizenéves fegyveres látható a József körúton. A fiú mozdulatlan, talán éppen a fotográfus kérésére az, mögötte a Kilián-laktanya leomlott sarka és a legvéresebb harcok színhelye, a Corvin köz bejárata látható.

Az emblematikussá nemesedett térben elhelyezkedő fiatal vonásai elmosódtak, az egész alakos portré alanya így felismerhetetlen. A fotó rosszul exponált, az alkotó amatőr mi voltáról tanúskodik az alkalmazott képkivágás is, az, ahogy a fókuszba állított fegyveres lábai lemaradtak a felvételtől, mégis a készítő/gyűjtő (és feltételezhetjük, a lefoglalók/nyomozók) számára egyaránt a tipikus pesti srác, a harcos képi megfogalmazásaként hathatott, amelyet a felismerhető hadieszközök, s különösen az azonosítható helyszín hitelesített.⁵⁰

Fegyveres forradalmár a József körúton (ÁBTL 4.1. A-1265)

Horváth Sándor a kollektív erőszakkal és a városi térhasználatról foglalkozó írásában is kitér a homályos, bemozdult akciófelvételek (Roland Barthes nyomán) „valóságghatást” erősítő funkciójára, valamint előzményként utal Robert Capának a spanyol milicista haláláról fotográfált riportjára.⁵¹ De megemlíthetjük a magyar származású haditudósítónak azokat a szintén ikonikus felvételeit is, amelyeket az 1944. június 6-án a normandiai partraszállás során készített. Az amerikai hadsereg első hullámával érkező hadifotós képkockáit máig a világ leghíresebb háborús felvételei között tartják számon, mivel életlenségükkel szavatojják az élet-halál harc realitását, valamint a készítő jelenlétét. Capa 1947-ben megjelent önéletrajzi ihletésű könyvének borítójára is egy ilyen fotó került, és az sem véletlen, hogy a mű a *Slightly out of Focus* (*Kissé elmosódva*) címet kapta.⁵² A kép technikai jel-

lemzői tehát bizonyos helyzetekben valóságkódokká válnak. Míg azokat a profiknál a szituáció (az események sűrűje – *in action*) teremti/teremtheti meg, addig az alkalmi képkészítőknél, lelkes amatőröknél az említett távolságtartás és/vagy a technikai adottság (nehezen kezelhető kamerák, gyengébb fényerejű objektívek) számlájára írható. E kódok békésebb időkben, akár napjaink városi világában is működnek, elég utalnunk a széleskörűen elterjedt térfigyelő (vagy „privát szférába” benyomuló egyéb szórakoztatóipari) kamerák fekete-fehér, szemcsés felvételeinek referenciális olvasataira.⁵³

A fénykép mágiája nem csak és kizárólag – újra Barthes nyomdokain haladva – az „ez történt”, „ez volt” presztízsből fakadó ténymegállapító erő, ugyanannyira hatást gyakorolhatnak ránk a fotográfiák „ez lesz” üzenetükkel.⁵⁴ Eljátszhatunk a gondolattal, hogy mi történhetett a képen látható fiatal fegyveressel az exponálást követő órákban, napokban, hetekben, hónapokban, években: erőszakos halált halt ott a Corvin közben, talán nem sokkal az előttiünk heverő látvány keletkezése után, netán később Kádár politikai rendőrsége érte utol, nemcsak képi, hanem fizikai valójában, egyáltalán mi lett a következménye reprezentált valóságának? Ám bármennyire csábító a kaland: az elkeseredett és önfeláldozó küzdelemről és/vagy a megtorlásáról szerzett lexikáink vezérelte értelmezés, az már nem az ismeretlen fotográfus által konstruált, látható térben és időben zajlik.⁵⁵

- 1 A fotográfiák tömegtermeléséről: Benjamin, 1980a: 689–690; Honnief, 1997: 175; Sontag, 2007: 15.
- 2 A fényképek „osztályozhatatlanságának” problémájából kiindulva jut arra Roland Barthes, hogy képtelenség „a” Fotográfiáról beszélni, csakis „egy” fényképről lehetséges. Barthes, 1985: 8–9. Sontag a fényképezést a gyűjtőhöz hasonlítja, aki „minden rendszer nélkül” közelít a múlthoz, továbbá működésének terméke, a fénykép esetlegessége folytán is hangsúlyozza a valóság „rendszerezhetetlenségét”: „A valóság: véletlenszerű töredékek halmaza – hatalmas a csábítás, hogy ezzel a halhatatlanul leegyszerűsített módszerrel intézzük el a világot” – írja. Sontag, 2007: 118–119, 122.
- 3 Az albummal való első „találkozásom”: Müller, 2007a.
- 4 ÁBTL 4.1. A-1265.
- 5 Lásd erről Müller, 2007b: 204–220.
- 6 Fetichek László ügyéhez: ÁBTL 3.1.9 V-141411, BFL XXV 4. a 1883/1957., BFL XXV. 60. d. 765/1957. A lefoglalt dosszié: BFL XXV. 4. f. 9024/1959. Lásd még Csiffáry, 2007: 40–51; Csiffáry (szerk.), 2006: 10–11.
- 7 Philippe Lejeune szerint a visszatekintő személyes irodalmi alkotások a szerző, az elbeszélő és a szereplő azonosságán alapulnak, amelyből az olvasó számára egy javasolt, a leírtak valóságtartalmát erősítő olvasási mód következik. Ezt a szerző és olvasója közötti szerződészerű kapcsolatot nevezi „önéletrőli paktumnak”. Lejeune, 2003a, (különösképpen 18–19, 37–38.)
- 8 Úgy jár el, mint az élettörténeteket tudományos céllal vizsgáló kutató. Az ilyen adatgyűjtőről állapítja meg Lejeune, hogy „szeme előtt mindig egyfajta rend megalkotása lebeg”, miközben az időre és a tematikára, a két viszonyítási „koordinátatengelyre” hagyatkozik. Lejeune, 2003b: 136–140. Sontag számára a fénykép a történelem birtokbavétele („A fotózásnak mint vállalkozásnak végül az a leglenyűgözőbb vívmánya, hogy általa úgy érezzük, az egész világot fejünkben tarthatjuk – akár egy albumot.”), amely képi világot aztán egyéni, vagy különböző szakmai szempontok, sémák alapján osztályozunk és tárolunk el. Sontag, 2007: 9, 231–232. A fotók felhasználásakor a „kollektív lelki szükségletek” szerepét emeli ki Errol Morris, amelyeket követve próbáljuk bizonyos szándékokhoz társítani fényképeinket. Morris, 2011.
- 9 Sümegi, 2004; Sümegi (szerk.), 2006.
- 10 A nagyvárosi térben szenvedélyesen csatangoló megfigyelőt Baudelaire Guys Constantin, francia utazó rajzoló elképzelt művészi portréjának megalkotásával hívta életre. Baudelaire, 1964: 133–162, különösképpen: 134–138. Baudelaire ígézetében a flâneurról: Benjamin, 1980b.
- 11 Sontag, 2007: 86. A kószálót előtte már a „detektívvvel” azonosítja: Benjamin, 1980b: 857, valamint „vadászként” utal rá: Benjamin, 1980a: 704.
- 12 Baudelaire megfigyelője kapkodva, sietve keresi az „újat”, miközben „megbámulja a nagyvárosi tájakat, a köröngeteget”, mintha attól félne, hogy „megszöknek előle a képek”. Baudelaire, 1964: 135, 137–138. A város „tájként nyílik meg előtte, és körülöleli, mint egy kuckó” – írja Walter Benjamin az utca és a kószáló szoros kapcsolatáról, akit aztán a „képek” utáni vágy hajszol örök nyugtalanságba, kényszerít örökmozgásra, s válik ezáltal a „genius loci papjává”. Benjamin, 1980c: 578–580. Ugyancsak az utca, benne a passzázsok, a bulvárok szerepéről: Benjamin, 1980b: 852–853. A városi tér és a szemlélődő magatartásának változásáról: Gyáni, 1998: 26–31.
- 13 Horváth, 2006: 277.
- 14 Sümegi (szerk.), 2006: 165.
- 15 Honnief, 1997: 188–190. Ugyanerről írja Sontag: „Bárki áll is a gép mögött, a fényképek túlnyomó többségben – akár tudományos, akár ipari céllal készülnek, akár a sajtó, akár a hadsereg, akár a rendőrség, akár a család készíti őket – a személyes látásmód legapróbb megnyilvánulása kreszteszi a fénykép elsődleges célját: a rögzítést, a kórkép felállítását, a tájékoztatást.” Sontag, 2007: 200–201.
- 16 Rombach, 1997: 249–250. Ugyancsak szellemi teljesítménynek tekinti a fényképet: Beenen, 1997: 102, és a „szellem tiszta alkotásának” tartja: Dali 1997: 106–107. A fényképről mint konstruált képi világról: Gyáni, 2005: 231.
- 17 Baudelaire a kószálóval – Edgar Allan Poe csodált műve nyomán – mint a „tömeg emberével” foglalkozik, aki a város zsúfolt forgatagában, sokaságában létezik igazán, „házasságra lép a tömeggel”, elvegyül benne, de mindvégig megőrzi inkognitóját. Baudelaire, 1964: 134–136. Lásd erről Benjamin, 1980b: 866–880.
- 18 Sümegi (szerk.), 2006: 150–151.
- 19 Sümegi, 2004: 179.
- 20 Sümegi (szerk.), 2006: 212.
- 21 Sümegi, 2004: 182.

- 22 Sümegi, 2004: 184.
- 23 Sümegi, 2004: 85.
- 24 Walter Grasskamp részben e különbséget teszi a dokumentumfotó sajátjává: „A dokumentumfotó nem tévesztendő össze közeli rokonaival – az eseményfotóval és a képriporttal. A dokumentumfotó artistikus magját éppen az alkotja, hogy tárgyát a sajtó vagy a propaganda értékesítési összefüggésein kívül keresi és alakítja...” Grasskamp, 1997: 240.
- 25 Sümegi (szerk.), 2006: 191.
- 26 Sümegi (szerk.), 2006: 150–151.
- 27 Sümegi (szerk.), 2006: 163.
- 28 Sümegi (szerk.), 2006: 212.
- 29 Lásd bővebben Müller, 2007: 200–201.
- 30 Sümegi (szerk.), 2006: 157. A képeknek megvolt a hazai piacuk is, persze forintban. Fettich László az ellene indított nyomozás során, majd büntető eljárásban keletkezett iratok szerint a MÁVAG dolgozóinak adta el fotóit, darabonként 1,20 vagy 1,50 forintos áron. Lásd ÁBTL 3.1.9 V-141411. Kihallgatási jegyzőkönyvek Fettich László ügyében, 1957. március 2., március 9., március 13. BFL XXV. 60. d. 765/1957. A Fővárosi Ügyészség vádirata Fettich László és társa ügyében, 1957. május 3. Uo. Előterjesztés az előzetes letartóztatás meghosszabbítására, 1957. május 14. BFL XXV 4. a 1883/1957. A Fővárosi Bíróság ítélete Fettich László ügyében, 1957. június 19.
- 31 Sontag, 2007: 14.
- 32 Sümegi, 2004: 140.
- 33 Sümegi (szerk.), 2006: 214, 216.
- 34 Sümegi, 2004: 182.
- 35 Sümegi, 2004: 180–181. A Parlament előtti vérengzés áldozatainak látványa szintén visszatartóan hatott az amatőr filmes Magay Andrásra, nála a halott gyermekét a karjaiban tartó anya képe tette lehetetlenné a képkészítést. Lásd Krasznai (rend.), 2005.
- 36 Sümegi, 2004: 210.
- 37 Sümegi, 2004: 141.
- 38 Sümegi, 2004: 86.
- 39 Lásd erről: Müller, 2007; Müller, 2014.
- 40 Utal rá: Barthes, 1985: 15–16.
- 41 Honnét, 1997: 176–177.

- 42 Koetzle, 2003: 88–97.
- 43 Klösz városfotóinak emlékeztetőközpontú elemzése: Kiss, 2004.
- 44 Sümegi, 2004: 206.
- 45 Sümegi, 2004: 86.
- 46 Sümegi, 2004: 139–141.
- 47 A modern nagyváros új látásmódjáról: Gyáni, 1998: 28–30, Gyáni, 2005: 234–235.
- 48 Sümegi (szerk.), 2006: 152.
- 49 Sümegi, 2004: 183. „A fényképész éppúgy, mint a zongorista, alá van vetve a gép korlátozó törvényeinek” – hangsúlyozza Walter Benjamin. Benjamin, 1980a: 700.
- 50 Lásd erről Müller, 2014: 5–20.
- 51 Horváth, 2006: 281. A fényképész által a képkivágásokkal teremtett „új fotográfiai valóság” létrejöttéről értekeznek: Funke, 1997: 111.
- 52 Capa, 2006. „Minden fotográfia jelenlétet bizonyít. Ez a bizonyító erő az új gén, amelyet a fotó hozott a képek családjába” – írja Barthes. Barthes, 1985: 99.
- 53 Deme, 2009: 70–75. Vagy gondoljunk arra, hogy a különböző reality show-k is a valóságélményt fokozzák azzal, hogy a különböző szexuális tartalmú helyzeteket gyengébb képminőségben, fekete-fehérben közvetítik. A színes valóság fekete-fehér-szűrkeben való átszínezését a fénykép „valóságfokát” emelő tényezőnek tartja: Honnét, 1997: 180. Az alulexponáltság vagy a bemozdulások egyes témák esetében már elvárásokként fogalmazódhatnak meg a nézőben, hívja fel erre a figyelmet: Grasskamp, 1997: 244. A fotó szemiológiai közelítéséhez és „valóságteremtő” képességéről: Rombach, 1997: 246–255. Szintén jelelméleti nézőpontot alkalmaz, részben Barthes példáján Sandra Moriarty: Moriarty, 2010. Barthes-ot kritika alá veszi: Mitchell, 2012: 84.
- 54 Barthes ez alapján különíti el az általános kulturális érdeklődést kiváltó vizuális jelentést, amelyet ő „stúdiumnak” nevez, illetve a meglepetésszerűen belénk nyilalló és további felismerésre sarkaló „punctumot”. Barthes, 1985: 100, 108. A valósághatásról mint civilizációs társadalmi igényről: Barthes, 2003: 97. Az „így történt” felismerést minden fotó „döbbenetes evidenciájának” tartja: Barthes, 2010: 116–118. A kép „beszédesen magában rejt a jövőt” – állapítja meg Walter Benjamin. Benjamin, 1980a: 693.
- 55 A „jövő” utáni fürkészésünk 21. századi ismeretere, az internet, amelyben magunk is flâneurként bolyonghatunk. Lásd Müllner, 2004.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-141411 Fettich László

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A anyag)

A-12651956 – októberi forradalom (fényképalbum)

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 4. a. Fővárosi Bíróság iratai: Büntetőperes iratok (1951–1987)

1883/1957. Fettich László és társa

XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság iratai: Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai (1951–1980)

9024/1959. Fáncsik György és társai

XXV. d. 60. d. Fővárosi Ügyészség iratai: BÜL jelű büntetőiratok (1953–1957)

765/1957. Fettich László és társa

MOZGÓKÉPI FORRÁSOK

Krasznai (rend.), 2005. • *Privát forradalmak*. Rendezte: Krasznai János. Magyar dokumentumfilm, 40 perc.

Hivatkozott irodalom

Barthes, 1985. • Barthes, Roland: *Világoskamra*. Fordította: Ferch Magda. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Barthes, 2003. • Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. Fordította: Szabó Piroska. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Atelier, 87–98.

Barthes, 2010. • Barthes, Roland: A kép retorikája. Fordította: Angyalosi Gergely. In: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex Kiadó, 109–124.

Baudelaire, 1964. • Baudelaire, Charles: A modern élet festője, 1863. Fordította: Csorba Géza. In: Csorba Géza (vál.): *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 129–163.

Beenken, 1997. • Beenken, Hermann: A fotográfia hübrisze. Fordította: Schulcz Katalin. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 99–103.

Benjamin, 1980a. • Benjamin, Walter: A fényképezés rövid története. Fordította: Pór Péter. In: Uő: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Válogatta: Radnóti Sándor. Budapest, Magyar Helikon, 687–709.

Benjamin, 1980b. • Benjamin, Walter: A második császárság Párizsa Baudelaire-nél: II. A kószáló. Fordította: Bence György. In: Uő: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Válogatta: Radnóti Sándor. Budapest, Magyar Helikon, 850–888.

Benjamin, 1980c. • Benjamin, Walter: A kószáló visszatér. Fordította: Kőszeg Ferenc. In: Uő: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Válogatta: Radnóti Sándor. Budapest, Magyar Helikon, 575–583.

Capa, 2006. • Capa, Robert: *Kissé elmosódva. Emlékeim a háborúból*. Fordította: Sárközy Elga. Budapest, Park Könyvkiadó.

Csiffáry (szerk.), 2006. • Csiffáry Gabriella (szerk.): *'56 izzó ősze volt. Pillanatképek a forradalom napjairól/It was the Fervent Autumn of '56. Snapshots on the Days of the Uprising*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.

Csiffáry, 2007. • Csiffáry Gabriella: Budapest Főváros Levéltárának veszélyes képei. In: Kákóczki András – Sümei György (szerk.): *'56-os fényképek gyűjteményekben*. Miskolc, Miskolci Galéria, 40–51.

Dalí, 1997. • Dalí, Salvador: A fényképezés, a szellem tiszta alkotása. Fordította: Schulcz Katalin. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 106–107.

Deme, 2009. • Deme János: Felügyelet: képesség, képesség, képtelenség. Gondolatok John E. McGrath: *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space* című könyve kapcsán. *anBlok*, 3. sz., 70–75.

Funke, 1997. • Funke, Jaromír: A fotogramtól az emócióig. Fordította: Schulcz Katalin. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 111–115.

Grasskamp, 1997. • Grasskamp, Walter: Szöveg nélkül. A dokumentumfotó esztétikájához. Fordította: Wessely Anna. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 233–245.

- Gyáni, 1998. • Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Gyáni, 2005. • Gyáni Gábor: A reprezentatív város – a reprezentált város. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatóban*. Budapest, Kijarat Kiadó, 229–237.
- Honnef, 1997. • Honnef, Klaus: A fényképezés a hitelesség és a fikció között. Fordította: Schulcz Katalin. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 161–202.
- Horváth, 2006. • Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. *Múltunk*, 4. sz., 268–289.
- Lejeune, 2003a. • Lejeune, Philippe: Az önéletről paktum. Fordította: Varga Róbert. In: Z. Varga Zoltán (szerk.): *Önéletrírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 17–46.
- Lejeune, 2003b. • Lejeune, Philippe: Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története. Fordította: Varga Róbert. In: Z. Varga Zoltán (szerk.): *Önéletrírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 130–165.
- Kiss, 2004. • Kiss Noémi: Fényképezés, szöveg, archiválás. Klösz György fotográfiai. *Alföld*, 5. sz., 75–91.
- Koetzle, 2003. • Koetzle, Hans-Michael: *Fotóikonok. Képek és történetük 1. 1827–1926*. Fordította: Kézdy Beatrix. Budapest, Vince Kiadó.
- Mitchell, 2012. • Mitchell, W. J. T.: Nelson Goodman és a különbözés. In: Szőnyi György Endre – Szauter Dóra (szerk.): *A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Tanulmányok*. Szeged, JATE Press.
- Moriarty, 2010. • Moriarty, Sandra: Vizuális szemiotika – elmélet. Fordította: Czifra Réka. In: Blaskó Ágnes – Margitházi Beja (szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex Kiadó, 85–107.
- Morris, 2011. • Morris, Errol: Mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás. Fordította: Bojtár Péter. 2000, 7–8. sz., 62–74.
- Müller 2007a. • Müller Rolf: A forradalom emlékalbuma. *Betekintő*, 1. sz. http://www.betekinto.hu/2007_1_muller (utolsó letöltés: 2016. december 7.)
- Müller, 2007b. • Müller Rolf: A megtorlás fényképei. In: Okváth Imre (szerk.): *ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 193–221.

- Müller, 2014. • Müller Rolf: A harc helyszíne – a bűn színhelye. Egy 1956-os fénykép emlékezetei. *Kommentár*, 4. sz., 5–20.
- Müllner, 2004. • Müllner András: Teknősbéka-sétáltatás. A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban. *Jelenkor*, 9. sz., 924–931.
- Rombach, 1997. • Rombach, Leopold: Tíz tétel a fotóról – előmunkálatok a fotó általános elméletéhez. Fordította: Wessely Anna. In: Bán András – Beke László (összeáll.): *Fotóelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 246–260.
- Sontag, 2007. • Sontag, Susan: *A fényképezésről*. Fordította: Nemes Anna. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Sümei, 2004. • Sümei György: *Kép-szó. Képzőművészek '56-ról*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sümei (szerk.), 2006. • Sümei György (szerk.): *Naplók, interjúk '56-ról*. Budapest, Enciklopédia Kiadó.

RENDES FELFORDULÁS

*Az erőszak helye az 1956. október 26-i
nyíregyházi események elbeszéléseiben*

Az 1956-os forradalom – igaz, nem előzmények nélkül – voltaképpen október 26-án ért el Nyíregyházára, amikor több-ezres tömeg tüntetett a városban, és megalakult az ideiglenes városi munkástanács. Írásomban azt vizsgálom, hogy a nap történései milyen jelentéssel bíró eseményként jelennek meg a különböző elbeszélésekben, különös tekintettel arra, hogy azokban milyen helyet kapott az erőszak ábrázolása. Figyelem hangsúlyozottan a szöveges reprezentációkra és nem magára a jelenségre irányul, így nem tartom szükségesnek a fogalom pontos definiálását, és minden olyan cselekvési formát és módot az erőszak körébe sorolok, amelyet a vizsgált szövegek erőszakosnak neveztek (illetve jellemzően: bélyegeztek).

A forradalomban

„Nyíregyháza dolgozó népe *békés* tüntetéssel fejezi ki szolidaritását az új magyar kormány mellett” – áll a tüntetők által megfogalmazott és Nagy Imrének elküldött táviratban,

hangsúlyozva, hogy a nép célja „*a fegyelem és a rend fenn-tartása*”.¹ A frissen megalakult városi munkástanácsnak (így nevezték el a forradalmi nemzeti bizottságot) a rádióban be-olvasott és másnap a megyei pártbizottság és a megyei tanács lapjában is megjelent felhívása szintén a történesek békés és ünnepi jellegét hangsúlyozta: „1956. október 26-a nevezetes napja Nyíregyháza város történelmének. Ezen a napon Nyíregyháza város dolgozói nemzeti színű zászlók alatt felvonultak a város főterére azért, hogy a széles nemzeti egység nevében kibontakozó új életünkhöz erőt adjanak. Ez a *békés* tüntetés méltó volt Nyíregyháza város munkásaihoz, dolgozó parasztjaihoz, értelmiségéhez, diákjaihoz. *Rend és nyugalom* volt egész nap.”² (*Nyugalom és rend kell* – hirdette öles betűkkel a vezércikk címe a felhívás szövege felett, amit egy külön felhívás is megerősített: *Jelszavunk: Rend, nyugalom, fegyelem!*)³

„*Békés tüntetés Nyíregyházán*” – az újság ezzel a címmel adott részletesebb beszámolót az október 26-án történekről. „Pénteken délig *csend és rend* volt Nyíregyházán. Dél előtt a Kossuth téren és az Irodaház előtt összegyűlt munkástömegnek a villamos tetejéről egy munkásnő elszavalta a *Nemzeti dalt*. Utána az egyre duzzadó tömeg a város középületeiről *leszedte* a vörös csillagot. Majd a Kossuth gimnázium elé vonultak, ahol a diákok csatlakoztak a békés tüntetőkhöz. Útjuk a szovjet emlékműhöz, a Malinovszkij-szoborhoz vezetett, melyet ledöntöttek. Itt a munkások és az ifjúság nevében egy Kossuth-diák felolvasta a város dolgozóinak a követelését. Innen a nyomdához mentek, ahol kinyomtat-ták az 5 pontból álló követelést, és *rendben megvárták*, míg a rölapok elkészültek. Ezzel egy időben a Magyar Távirati Iroda nyíregyházi szerkesztőségén keresztül táviratot in-tézték Nagy Imre elvtárshoz, az MDP Politikai Bizottsá-

gának tagjához, a Minisztertanács elnökéhez. [...] A tüntető tömeg ezek után a Magyar Rádió nyíregyházi stúdiójához vonult, s az éter hullámain keresztül is tudomására hozták a megye dolgozóinak a Szabolcs-Szatmár megyei Munkástanács Sztrájkbizottságának határozatát.”⁴ A lapszám külön írásban is szólt a sztálinista rezsim szimbólumainak eltávolításáról, amelyet – kiszakítva a tüntetés folyamatából – átlagos, mindennapi rutinmunkaként jelenített meg. A cikk szerint déli tizenegy óra körül munkások előbb kidobták a Kos-suth étteremből Sztálin és Rákosi szobrait, majd *leszerelték* az épületen lévő vörös csillagot (ezek persze az utcára dobva darabokra törtek). Ezt követően az irodaházról is *leszerelték* a csillagot, és ezek után – mintha más nem is történt volna aznap a főtéren és környékén – „az emberek *megnyugodva* széteszlottak”.⁵

Az első beszámolók tehát menet közben és közvetlenül az események után a történekt nyugodt lefolyását emelték ki, amelyek nem jártak a rend felborulásával. Ezek a leírások, ha nem is *forradalmi* megmozdulásként (a kifejezés egyébként a tüntetések nyomán megalakult forradalmi szerv nevébe sem került be), de nem is a szocialista rendszer megdöntésére írá-nyuló, ellenforradalmi akcióként láttatták a nap eseményeit. *Munkások* tüntettek, egy *munkásnő* szavalta el Petőfi versét, a táviratot Nagy Imre *elvtársnak* címezték, a *munkástanács* határozatát a megye *dolgozóival* ismertették – tehát a rend-szer fő hivatkozási alapjának tekintett dolgozók cselekedtek a dolgozók érdekében, a résztvevők fegyelmezetten visel-kedtek, fellépésük nem volt sem agresszív, sem fenyegető. Ez az értelmezés illeszkedett az országos politikai vezetés október 26-án érvényes helyzetértékeléséhez: a kormány és a párt élén történő személycserék, a – széles alapon álló nem-zeti kormányt és a felkelők jogos követeléseinek teljesíté-

sét ígérő – nyilatkozatok jelezték a Rákosi-időszakkal való szakítást, ugyanakkor a fegyveres ellenállási gócok katonai úton történő felszámolására is készültek.⁶ A Nyíregyházán október 26-án még hatalmon lévők és a munkástanács vezetői is különböző megfontolásokból, de egyaránt abban voltak érdekeltek, hogy a nap eseményeit nyilvánosan a központi irányvonalhoz igazodó, az országos vezetést támogató békés tüntetésként jelenítsék meg. (A központi pártlap október 26-i számának vezércikké például *Nyugalom és rend kell, elég volt a vérontásból* címmel jelent meg, és a második oldalon is elhelyeztek egy *Rendet, fegyelmet a nép érdekében* című írást; mindezt kiegészítette az új pártvezető, Kádár János nyilatkozata, amelyet a lap *Legyen rend, béke, munka!* címen közölt.)⁷

Október 26-án azonban más is történt Nyíregyházán, ami kimaradt a fenti híradásokból. Így a tüntetők nemcsak a Malinovszkij-szobrot, hanem a főtéren és az Északi temetőben lévő szovjet síremlékeket is lerombolták; illetve egy csoport a Kossuth térről a megyei börtönhöz vonult, és kiszabadította a rabokat. Egy kisebb tömeg előbb délután, majd este megjelent a Damjanich-laktanyánál, hogy fegyvert követeljen; első alkalommal még sikerült őket elirányítani, másodszor azonban fellépésük annyira fenyegető volt, hogy a katonák fegyvert használtak, és többen megsebesültek. Azt, hogy ezek hiányoznak leírásokból, véleményem szerint nem lehet a véletlen számlájára írni: a fenti megmozdulások azért maradtak ki a történetek elbeszéléséből, mert nem lehetett beilleszteni őket az események békés láncolatába. A szobordöntés és a csillagok leverése esetében egyértelmű politikai szimbólumokat, a megszálló szovjet katonaság és a szovjeteket kiszolgáló hazai bolsevik rendszer jelképeit érte támadás, tehát ezeket politikai tettként, forradalmi cselekményként lehetett értelmezni. A sírrongálást, a köztörvényes bűnözők kiengedését

és a laktanya „megtámadását” viszont csakis rendbontásként tudták interpretálni, így azok kimaradtak az ünnepi jellegű tüntetés leírásából.

A fenti különbségtételből következik, hogy az idézett beszámolók a politikailag motivált cselekedeteket a békés megnyilvánulások közé sorolták, és csak a köztörvényes akciókat azonosították az erőszakkal. Ez utóbbiakat később is igyekeztek leválasztani a tulajdonképpeni forradalomról, hangsúlyozva, hogy amíg a békés tüntetések a *dolgozók* részvételével zajlottak, addig a rendbontásokért a *csőcselék*et lehetett felelőssé tenni. Jól példázza ezt a címet váltó és immár a megyei és a városi munkástanács kiadásában megjelenő megyei lap október 29-i számának egyik írása, amely a nemzetőrség, a „népért küzdő” honvédek, rendőrök és polgárőrök helytállása kapcsán megemlítette, hogy „különböző részeg, bűnöző s a vidékről idesereglett csavargók csoportjai” támadást intéztek a laktanyák ellen, de ezt sikerült visszaverni.⁸ Am ebben az időben ez a fajta értelmezés nem lehetett kizárólagos, a cikk többekből felháborodást váltott ki, így az újság másnap kénytelen volt elismerni, hogy „a laktanya körüli események” szereplői között becsületes szándékú emberek is voltak.⁹

Az *ancien régime* helyi vezetői természetesen másként látták a dolgokat. A rendőrség dél körül adott jelentése a tüntetést, illetve a vörös csillagok leszedését és a szovjet emlékmű lerombolását a rendszer elleni támadásként jelenítette meg, kiemelve, hogy a résztvevőkhöz (akik főleg munkások, kis részben diákok közül kerültek ki) „ismert nyíregyházi bűnözők” is csatlakoztak.¹⁰ A megyei tanácsi és pártvezetés szintén a csőcselék akciójának és a kommunista pártot ért támadásnak tekintette a tüntetést és az annak nyomán kibontakozó eseményeket. Ez az értékelés rövidesen nyilvánosságra is került, méghozzá a nyíregyházi járási pártbizottság jóvol-

tából, amely október 30-án nyilatkozatban határolódott el a megye vezetőitől. „Bennünket megtévesztettek azzal, hogy a nyíregyházi *dolgozókat* – akik kiálltak jogos követeléseikért – azonosították *néhány felforgató elemmel*, akik a zavart kihasználva saját céljaikat igyekeztek elérni. Nekünk azt hangzott, hogy a városban ellenforradalmi szervezkedés van, melynek éle a párt és a funkcionáriusok ellen irányul” – áll a közleményben.¹¹ Figyeljük meg: a járási pártvezetés maga is különbséget tett a dolgozók tömegmozgalma és a „felforgatók” cselekedetei között, vagyis úgy csatlakozott a forradalomhoz, hogy attól élesen elválasztotta a rendbontást és a felforgatást.

A megtorlásban: a kádári hatalom értelmezése

November 4. után Nyíregyházán is a régi-új hatalom értelmezése vált dominánssá, a nyilvánosságban kizárólagossá. A megyei pártelnökség november 24-i ülésén Varga Sándor, az MDP október 29-én elmenekülő megyei első titkára úgy értékelte a helyzetet, hogy bár a parasztságnak és a diákoknak voltak jogos követeléseik, Nyíregyházán kezdettől fogva „az ellenforradalom vette kezébe az egész forradalmat”. A résztvevők túlnyomórészt „huligán elemek voltak, és főleg miskolciak”.¹² A helyi tanácsi és pártvezetés mindenekelőtt a szomszéd megyeszékhelyről ideszállított „elemeket és fegyvereket” tette felelőssé a nyíregyházi eseményekért. Ez megmutatkozik a *megyei fehér könyvben* is, amely az országos „ellenforradalom” részeként, előzetes terv alapján, Borsodból és Debrecenből ideérkező személyek kezdeményezésére végrehajtott akcióként jelenítette meg a nyíregyházi eseményeket. Az iromány más kádári propagandakiadványokhoz hasonlóan a

fizikai erőszak különböző formáinak tömeges megjelenítésével kívánta bizonyítani a helyi események ellenforradalmi jellegét, így az október 26-i nyíregyházi tömegtüntetést is az erőszak által mozgatott emberek művének mutatta be.

A pamflet a megmozdulás és a forradalom helyi vezetőit bűnözőként, részeges, agresszív figuraként ábrázolta. Szilágyi Lászlót emellett „anarchista típus”-ként, míg Rácz Istvánt „vad nacionalista”-ként és „gyűlölködő sovinszta”-ként jellemezte (amihez az iromány szerzői szerint „talán” erdélyi származása is hozzájárult). A tanárember Ráczról azt is írta, hogy éppen a szovjet sírok meggyalázásának időpontjában, vagyis – sugallta – annak hatására csatlakozott az „ellenforradalomhoz”. A negatív kép kialakítását szolgálták a forradalom helyi vezetőiről közölt, szándékoltan előnytelen beállítású fényképek is, amelyek gondozatlan, igénytelen, ellen-szenves személyekként kívánták láttatni őket.¹³

A fehér könyv értelmezésében nem is lehetett véletlen, hogy ezek az emberek október 26-án is agresszívan léptek fel. A megmozdulást egy *részeges banda* kezdte meg, amely *megtámadta* az irodaházat és leverte a vörös csillagot. A Malinovszkij téren Tomasoovszky András *uszító* beszédének hatására döntötték le a szovjet emlékművet. A tüntetők az Északi temetőben *meggyalázták* a szovjet sírokat. A Szilágyi vezette „ellenforradalmi banda” *megtámadta* a nyomdát és a rádiót, és *kényszerítették* az ott dolgozókat, hogy kinyomtassák a rölapokat, illetve hogy a követeléseiket beolvassák. A városi tanács épületéből *elzavarták* a tanácselnököt, majd az erkélyről – „egymást taszigálva”, jegyzi meg a szöveg, jelezve, hogy erőszakos, fegyelmetlen, viselkedni nem tudó emberekről van szó – többen is uszító beszédet intéztek a tömeghez. Az „ellenforradalom” vezetőinek tömegbázisra volt szükségük, ezért megtámadták a börtönt, és több száz

bűnözőt, „gyilkosokat, betörőket, egyéb közönséges bűncselekményekkel terhelteket” szabadítottak ki, akiket aztán Sóstóra vittek, és együtt *tivornyáztak*. Már este volt, amikor Tomasovszky András két teherautónyi *csőcselékkel* támadást intézett a Damjanich-laktanya ellen, hogy fegyvert szerezzenek, de a katonák visszaverték a *bandát*.¹⁴ (A rabok kiszabadításának leírása bekerült az országos fehér könyv második kötetébe is, igaz, ott csupán 140 fogoly elengedése szerepelt.¹⁵ A megyei börtön parancsnokának későbbi jelentése 174 kiszabadítottat említett.¹⁶ Nem véletlen, hogy a „megyei” verzió a „több száz” kitéltet használta: a 140 és a 174 fő nevetségesen kicsi „tömegbázist” jelentett volna azoknak, akik elvileg már addig is több ezer embert megmozgattak.)

Azt persze a fehér könyv szerzői sem hallgathatták el, hogy a városban és a megyében nem történtek gyilkosságok és lincselések, sem ezen a napon, sem később. Ám csak azért, szolgáltak magyarázattal, mert még nem érett meg rá az idő, illetve mert a környéken folyamatosan mozgásban lévő szovjet katonaság jelenléte „meggondolásra” készítette az ellenforradalmárokat. Pedig nagyon készültek a gyilkosságokra, már fenték a késeket, és ha idejük lett volna, akkor bizony kegyetlen mészárlást rendeztek volna, és ezerszámra gyilkolták volna le a kommunistákat. Miből következtetett erre a fehér könyv? Abból a néhány esetből, amikor helyi párt- és tanácsi vezetőket tartóztattak le vagy inzultáltak, a legtöbbször kizárólag verbálisan.¹⁷

„Az, hogy nem *mészároltak* le embereket, annak köszönhető, hogy nem mertek támadni, mivel fel voltunk fegyverezve” – ezzel már Varga Sándor, az MDP volt megyei első titkára magyarázta az ellenforradalmárok támadásának elmaradását. Az őrizetbe (Varga szövegében: „szobafogságba”) került Fekszti István megyei tanácselnök állítólag ki is hallga-

tott egy beszélgetést arról, hogy *felkoncolják* őket, de várnak vele keddig, mert „most eléggé idegesek”.¹⁸ Fekszit október 30-án fogták el, tehát az „ellenforradalmárok” nagyon idegesek lehettek, hogy majdnem egy hetet akartak várni, hogy végezzenek vele – hiszen a következő kedd november 6-ra esett. Megjegyzem, 1957 júniusában önéletrajz-kiegészítésként megírt igazoló jelentésében a tanácselnök nem tett említést erről a mozzanatról, arról ugyanakkor beszámolt, hogy „ellenforradalmi személyek” „kisebbségi ütlegetéssel és szidalmakkal” bántalmazták őt és a fogdában lévő többi funkcionáriust.¹⁹

Fekszti István 1957 közepén úgy emlékezett, hogy ő mindig ellenforradalmi megmozdulásnak tekintette az október 23. után történeteket, és mindent megtett, hogy ne terjedjenek át a városra és a megyére. Október 26-án reggel intézkedett a tanítás beszüntetésére és a tanulók hazaküldésére, és amikor értesült, hogy Miskolcra több tehergépkocsin „fegyveres ellenforradalmárok” érkeznek, részt vett a megyébe vezető utak lezárásának megszervezésében. A miskolciak ennek ellenére elértek a városba, Fekszti szerint ugyanis a helyiekkel együtt ők végezték a „szobordöntögetést” és „a vörös csilagnak a leverését”. Délután többedmagával megjelent a városházán a városi munkástanács megválasztásán. „Ott nagy *zűrzavar* volt, sok *részeg ember* és *veszekedés* volt. Ott már személyesen hallottam, hogy általam ismeretlen személyek kiabáltak, és követelték Varga Sándor megyei titkár és Fekszti István megyei tanácselnök *kivégzését*, mondván, hogy úgy kell velük bánni, mint Miskolcon tették, mivel nem álltak »a forradalom, a nép« élére, mint Miskolcon Földvári.”²⁰ Szerencséjére azonban a mellette kiabálók nem ismerték fel őt. A munkástanácsot akkor nem választották meg, „mert *összevesztek*, nagy *bonyodalom* támadt”, és valakinek a bekia-

bálására az ott lévők a börtönhöz mentek kiszabadítani a rabokat. Az este végül megalakult munkástanács vezetőivel való éjszakai tárgyalásról többek között azt írta, hogy annak célja „a rendet, a nyugalmat és a termelést” biztosító intézkedések megbeszélése volt.²¹

A fentiekhez hasonló képet alkotott a nyíregyházi eseményekről a Belügyminisztérium belső terjesztésű lapja, a *Magyar Rendőr*, amely 1957 szeptemberében a Szabolcs-Szatmár megyei politikai rendőrség vezetőjének, Szikra Mihály őrnagynak a neve alatt közölt cikket 1956 helyi történeiről. Ebben olvasható: „Nyíregyházán 1956. október 26-án a *kulákok*, *volt csendőrök*, *buligánok* és a *felzaklatott* lelkű, félrevezetett diákok *ledöntötték* a szovjet hősi emlékműveket. *Meggyá lázták* az 1945-ben hősi halált halt szovjet katonák síremlékeit, *leszaggatták* a vörös csillagokat, *elégették* a vörös zászlókat és számos haladó író műveit. Egyidejűleg kinyitották a börtönök kapuit, és újra szabadon *garázdálkodhatott* társadalmunk minden rendű és rangú ellensége, *söpredéke*. A »szabadság«, »függetlenség« jelszava mögött már megjelent a *fasiszmus véres árnya*.²² Az írás célja nyilván nem a tájékoztatás, hanem a propaganda volt, így bajos volna számonkérni rajta a ténybeli pontosságot. Meg kell azonban jegyezni, hogy könyvégetésről a Szikra által minden bizonnyal felhasznált nyomozati anyagban egyetlen beszámoló sem tett említést.²³ A vizsgálati iratok nyilván a megyei fehér könyv összeállítóinak is a rendelkezésére álltak. Az irodaház előtt történtek leírása például láthatóan a forradalom helyi vezetői, Szilágyi László, Tomasovszky András és társaik elleni eljárás végén a politikai vizsgálati osztályon elkészített vádirat-tervezet szövegére vezethető vissza.²⁴

A kádári propagandában megjelenő (fentebb ismertetett) elemek közül több is felbukkant a megtorlás során. A Szilá-

gyi és társai ügyében meghozott elsőfokú ítélet szintén sejtette, hogy – ha alkalom adódott volna rá – Nyíregyházán is történt volna lincselés, hiszen a városháza előtt „a tömeg közül olyan hangok is hallatszottak, hogy mikor történik meg a régi vezetők meggyilkolása, mint például Varga Sándoré, a megyei pártbizottság első titkáráé, valamint Feksz Istváné, a megyei tanács elnökéé”. (Az erre vonatkozó „bizonyítékok” egyedül Feksz elmondásából származhattak.) Sőt. „Nem véletlen az sem, hogy ez arra a napra esett, amely napon Miskolcon kezdődött és dühöngött az ellenforradalom, azon a napon gyilkolták le állati módon az elvetemült ellenforradalmárokat Gáti államvédelmi alez[redes]t és társait.”²⁵ Az ítélet ezzel azt állította, hogy október 26-án a két szomszédos megyeszékhelyen egységes terv szerint cselekedtek a valakik által irányított emberek. A börtönből kiszabadított rabokban a bíróság szintén az ellenforradalom segédcapatát látta, hiszen az indoklás szerint azért vitték a sóstói szállóba őket, „hogy ha esetleg a forradalmi bizottságnak szüksége lesz rájuk terrorcselekmények elkövetésére, akkor kéznél legyenek”.²⁶

Az események résztvevőit a hatóságok is részeges, lumpen, agresszív embereknek láttatták. Kelemen Józsefet például az ellene meghozott ítélet így jellemezte: „A vádlott egyéniséget az *erőszakoskodás*, a részben általa is teremtett anarchicus [így!] állapotok kihasználására törekvés, mindezekben célra törő kitarás jellemzi.”²⁷ A Malinovszkij-emlékmű ledöntésében közreműködő Bakti Károly és három társa ügyében hozott elsőfokú ítélet hangsúlyozza, hogy Nyíregyházán 1956. október 26-án „ellenforradalmi *erőszakos* cselekmények” vették kezdetüket.²⁸

Ha megnézzük a forradalom helyi vezetőinek a megtorlás során tett vallomásait, akkor azt látjuk, hogy magukra a szükséghelyzetben „a rend és a közbiztonság fölött örökös, ennek érdekében tárgyaló, szervező és egyeztető »rendpárti forradalmár« »²⁹ szerepét osztották. Ezt – legalábbis részben – az magyarázza, hogy a megtorlás során gyanúsítottként védekezni kényszerültek. Szinte valamennyien arra hivatkoztak, hogy fellépésük célja a közrend biztosítása, a tömeg megfékezése, a rombolástól való elterelése volt. Szilágyi László, a városi, majd a megyei munkástanács elnöke például állítása szerint azt javasolta a megyei pártbizottság másodtitkárának, hogy hívja ide a tanácsi és pártvezetőket, nyugtassák meg a népet: „Ugyanis láttam, hogy vannak eléggé ittas személyek is a tömegben, és *rombolástól* tartottam. Azonban nem jött senki. Ekkor én javasoltam, hogy menjünk a városi tanács termébe, s onnan beszéddel *meg kell nyugtatni* a tömeget.”³⁰ (Máshol az indokát úgy fogalmazta meg: „mert itt már ittas emberek is vannak, és ha ezeket nem nyugtatja meg valaki, ezek *rombolni és pusztítani* fognak”).³¹ A pártbizottsággal is azért ültek le tárgyalni, hogy közösen tegyenek erőfeszítéseket a rend fenntartására a huligánokkal szemben.³² (Bár rendőrségi kihallgatások vége felé „beismerte”, hogy a vezetésével 1956. október 26-án Nyíregyházán *erőszakosan* átvették a hatalmat.)³³

Majdnem minden gyanúsított hivatkozott arra, hogy a városháza erkélyéről a rend és a nyugalom megőrzésére, a fosztogatástól és az erőszakoskodástól való tartózkodásra szólították fel a téren összegyűlt tömeget. Így tett Rácz István is, aki Szilágyitól vette át a városi munkástanács vezetését. Elmondta, hogy amikor felhívták a városháza erkélyére,

akkor a Kossuth téren lévő sokaságban többen „felelőtlenül” olyanokat kiabáltak, hogy le a rendszerrel, le a zsidókkal, le a kommunistákkal. Beszédében ő arra hívta fel az ott lévőket, hogy senkire se emeljenek kezet, ne szennyezzék be vérrel a forradalmat, a frissen kivívott szabadságot. Állítása szerint ő javasolta Szilágyinak, hogy tárgyaljanak a megyei pártbizottsággal, mert bízott benne, hogy „a párt le fogja szerelni a tömegek *vérszomjas* hangulatát” (másik változatban: együtt akadályozzák meg azt, hogy „felelőtlen emberek kezébe kerüljön fegyver”).³⁴ A később Szilágyival együtt kivégzett Tomasovszky András szintén azt állította, hogy október 26-án nem csinált mást, mint (a Kossuth téren, a városháza erkélyéről, a rádió helyi stúdiójánál, a Damjanich-laktanyánál) nyugtatta, csitította az összeverődött, többségében ittas embereket. Majdnem minden alkalommal megemlítette, hogy a laktanyától visszatérve szinte lehúzták a motorról, hogy siessen rendet tenni a tanácsházára, „mert nagy káosz van ott” (máskor: mert sok részeg ember van ott, és „nagy a zűrzavar”).³⁵

A forradalom helyi vezetői tehát azt állították, hogy október 26-án (és azután) a rend megőrzésének, biztosításának szándéka mozgatta őket. Rácz István elismerte, hogy törvénysértő rendeleteket adott ki, de mást nem tehetett, védekezett: „a magam részéről így akartam levezetni a forrongást, engem rossz szándék nem vezetett, előttem két dolog lebegett, hogy *sem emberéletben, sem vagyonban kár ne essék*”.³⁶ „Az ellenforradalmi cselekményekbe azért avatkoztam be, hogy Nyíregyházán a tüntetést levezessem, *nehogy vérengzés történjen*” – vallotta Tomasovszky András.³⁷ Vagyis mindketten, nyilván a többi vezetőhöz hasonlóan, úgy ítélték meg, hogy az események könnyen ilyen irányt is vehettek volna. Ugyanakkor állításuk szerint tevékenységük nemcsak az erő-

szak megelőzésére, hanem a megfékezésére is irányult, amivel fellépésük indokolt voltát lehetett alátámasztani (ha nem lépnek a tettek mezejére, még inkább elszabadul a pokol). Szilágyi László vallotta: „október 26-án délután a Kossuth téren *dühöngött* a tömeg, miközben én is ott megjelentem”.³⁸ „Nyíregyházát ellepték a *huligán* elemek, és azok kezdték az ellenforradalmat” – állította a per tárgyalásán Tomasoovszky András és Szentmártoni Sándor védője, aki szerint védencei „később kapcsolódtak be az eseményekbe, amikor ők megérkeztek, *már folyt* a különféle ellenforradalmi cselekmény”.³⁹

A fellépésük előtt bekövetkezett események kapcsán tehát a forradalom helyi vezetői is azok erőszakos jellegét domborították ki, hiszen a részeges, kétes hírű alakokból álló csőcselék már *dühöngött*, amikor ők cselekvőként felléptek. (És nyilván tovább *dühöngött* volna, ha nem lépnek fel ellene.) Ezzel pedig olyan elbeszélést alkottak a történelekről, mintha Nyíregyházán a forradalom a csőcselék, az aljanép fellépésére adott, lényegében reakciós, rendpárti jellegű válaszként tört volna ki. Ismét hangsúlyozom azonban, hogy ennek a békéltető, moderáló szerepnek a felvállalása védekezőmechanizmus is volt: a perbe fogottak az ellenük folyó bünvádi eljárások folyamán nem állíthatták azt, hogy ők kezdeményezték az egész felfordulást. (Szilágyi László szerint Tomasoovszky András azt mondta neki, hogy társaival ő szervezte meg az október 26-i tömegtüntetést, utóbbi azonban ezt a kihallgatásai során természetesen tagadta, és azt állította, hogy amikor ő az események közelébe került, már gyülekeztek az emberek, és szedték le a csillagokat az épületekről.)⁴⁰

Több letartóztatottnál explicit módon is megjelent az igyekezet, hogy megkülönböztessék magukat az erőszakos, *dühöngő* csőcseléktől, a részeg és *huligán* bajkeverőktől. Kabay Dezső nemzetőrparancsnok többször is többes szám első

személyben beszélt a rendbontásokról („ledöntöttük” az emlékművet, „kiszabadítottuk” a foglyokat stb. – legalábbis a jegyzőkönyvben így szerepel), és elismerte, hogy vezető szerepet töltött be az „ellenforradalmi mozgalomban”, ám ezzel együtt is hangsúlyozta: „Nem azonosítottam magam a vérontásokkal és az erőszakos cselekedetekre való izgatókkal.”⁴¹ Bán István nyíregyházi református segédlelkész (akit a forradalom alatti és utáni tevékenysége miatt többéves börtönbüntetésre ítélték) elmesélte, hogy október 26-án tért vissza a városba a mennyasszonyától. „Mikor hazaérkeztem, a motorról láttam, hogy a város emlékművei megvannak rongálva. Ez a szellemiség tőlem idegen” – jegyezte meg letartóztatásban írt önvallomásában.⁴² „Én egyébként az utcai politizálásnak híve nem vagyok. Véleményem az, hogy a parlamentben politizáljanak” – jelentette ki Bencs Károly, a Szilágyi-per egyik vádlottja annak kapcsán, hogy – a járda széléről, a csoportosulástól távol – szemtanúja volt a szobordöntésnek.⁴³

Jellemző elbeszélői stratégia volt, hogy a kihallgatottak elbeszéléseikben igyekeztek fizikailag is eltávolítani maguktól a rendontásokat és a rendbontókat. Szilágyi László például előadta, hogy a szobordöntést a közeli evangélikus templom lépcsőjéről nézte végig, vagyis csak bámészkodóként volt jelen az esetről.⁴⁴ Szentmártoni Sándor azt állította, hogy a tömeggel egy időben, de attól külön ment az emlékmű felé, de a templomnál ő is megállt, innen a Patyolatba ment, de be volt zárva, így visszament a térre, de akkor a szobor már le volt döntve.⁴⁵ Tomasoovszky András arra hivatkozott, hogy bár ő is ott volt a Malinovszkij téren, az emlékmű lerombolásában nem vett részt, mert akkor egy idősebb *úriemberrel* beszélgetett éppen.⁴⁶ Sokan beszéltek arról is, hogy csak azért mentek a tömeg után (tehát hangsúlyozottan nem a tömeggel

együtt) a börtönhöz, a rádióstúdióhoz vagy a laktanyához, hogy megakadályozzák a rabok kiszabadítását, a rombolást, illetve hogy lehűtsék a tömeg túlfűtött hangulatát.

A forradalom helyi vezetői nemcsak magukat, hanem a felelősen gondolkodó és cselekvő többséget is igyekeztek megkülönböztetni a csőcseléktől. Ebbe a többségbe sokszor a város egész lakosságát beleértették, és az erőszakos cselekmények tetteseit, de legalábbis felbujtóit a máshonnan érkező idegenekben vélték megtalálni. (Láthattuk, hogy a nyíregyházi események a kádári hatóságok olvasatában is nem kis részben a Miskolcra érkező alakok kezdeményezésére kezdődtek meg.) Szilágyi László beszámolt arról, hogy amikor október 26-án éjszaka a megyei pártvezetéssel való tárgyalásaik után (rövid városházi kitérőt követően) hazafelé tartottak Tomasovszky Andrással, a Bacsik-féle cukrászda előtt őket igazoltató rendőröket azzal küldte a vasútállomáshoz, hogy állítólag két teherautó van ott miskolciakkal, zavarják el őket, „mert azok csinálják itt a rendellenességeket”.⁴⁷ Tomasovszky András az ügyész előtt említette, hogy „a vörös csillag leverésénél, valamint a tüntetésnél a kezdeményezők, a hangadók a Miskolcra három gépkocsival érkezett személyek voltak”. Főleg az a bőrkabátos egyén, aki az október 26-án valamennyi erőszakos akció szervezésében közreműködött Tomasovszky szerint.⁴⁸

A „miskolciak” feltűnnek a rendbontásokban való tevékeny részvétel miatt letartóztatott személyek vallomásaiban is. Budai János szerint miskolci személyek kezdeményezésére Budai András nevű öccse és Kelemen József vállalkozott az irodaházon lévő csillag leszerelésére. (Kelemen ezt tagadta.)⁴⁹ Amikor Tóth Mihálytól megkérdezték, hogy kik indítványozták a Malinovszkij-emlékmű ledöntését, a férfi nem tudott pontos választ adni, mondván, sokan voltak ott,

városiak, falusiak, Miskolcra is sokan, akikről úgy hallotta, igen tevékenyek voltak.⁵⁰ Farkas János elbeszélésében is felbukkan egy titokzatos idegen (igaz, nem kifejezetten miskolci) provokátor: a főtéren lévő gyorsbüfében találkozott ezzel az ismeretlen, alacsony, kövér, aranygyűrűt viselő emberrel, aki italt is fizetett neki, és a kommunisták ellen szította a hangulatot. Tőle származott a Malinovszkij-szobor ledöntésének ötlete is.⁵¹ (A többi, rendbontással vádolt személy semmilyen felbujtóról nem tudott beszámolni; ők vagy nem tudtak indokot találni a cselekményükre, vagy az alkohol hatására hivatkoztak.)

1989 után

Édesapjának 1958-as peranyagát és az 1989-ben megjelent visszaemlékezését összevetve Gyáni Gábor megállapította: „az elsőként talán a rendőrségi kihallgatósobákban, majd pedig a tárgyalóteremben megformált ötvenhatos narratívák érdemben és tartósan járultak hozzá ahhoz, amit az áldozatok erről a múltból, benne saját szerepükkel igaz történetként előadtak s előadhattak”.⁵² Az 1956. október 26-i nyíregyházi események kapcsán is megfigyelhető a megtorlás során kialakított történetek továbbélése. A megjelent visszaemlékezések alapján arra következtethetünk, hogy az egykori résztvevők és elítéltek többsége 1989 után is a felelőtlen, izgága, erőszakosan fellépő hóbörgökhöz viszonyítva alakította ki a saját – a nehéz helyzetben is felelősen gondolkodó és cselekvő, a rend megőrzése érdekében fellépő vezető – pozícióját. Rácz István még 1965 elején írt önéletrajzában is azzal magyarázta 1956-os szerepvállalását, hogy állampolgári kötelességének érezte: „ha elolthatod a tüzet, oltsd el”.⁵³ Ám míg ő ember-

ségre szólította fel a tömeget, és a vérontás elkerülése érdekében munkálkodott, addig öt november 4. után Nyíregyházán és Ungváron is rendszeresen bántalmazták: „Egy pofon, egy verekedés vagy inzultus nem volt a városban. Hanem most aztán jöttek a patkányok.”⁵⁴

A november 4. után elfogott, majd szabadon engedett, ezt követően Nyugatra menekülő Kabay Dezső visszaemlékezése szerint, amikor október 26-án késő délután bement a városházára, ott a frissen megalakult ideiglenes városi munkástanács tagjai éppen a várost fenyegető veszélyről tanácskoztak. „Azzal lehet számolni, hogy a *felizgatott tömeg* a sötétség leple alatt valódi vagy vélt sérelmei miatt bosszút áll a város és a megye eddigi vezetőin. [...] Arra is lehet számítani, hogy *sötét elemek lopásra, betörésre vagy rablásra* fogják felhasználni a látszólag *törvény nélküli állapotot*.”⁵⁵ Kabay a Szabadságharcos Szövetség volt megyei vezetőjeként, kapcsolatait felhasználva igyekezett rábírní a helyőrség vezetőit, hogy vállaljanak szerepet a közrend biztosításában, illetve adjanak fegyvert az önkéntes polgárőrségnek. Erről tárgyalt a Damjanich-laktanyában, amikor több száz fős tömeg gyűlt oda fegyvert követelve. Hubicska Zoltán parancsnok Kabayt küldte ki a kapuhoz, hogy beszéljen velük, mondván, ezek az ő emberei. „Megijedtem, amikor megláttam az előtttem állók arcait. Ezek nem azok a fiatalok, diákok, tisztességes dolgozók voltak, akik délelőtt lelkesedve Kossuth-nótát énekeltek és a *Nemzeti dal* refrénjét szavalták. Ezek, akik az első sorokban fegyver után ordítottak, Nyíregyháza csőcseléke volt, közismert *részeges munkakerülők, börtöntöltelékek, alja népek*.” Nem is hallgattak rá, sőt trágár módon szidni kezdték és kővel dobálták. „Nem, ezek nem a mi embereink. Azért vagyok itt, hogy ezek ellen kérjem a segítségeteket. Katasztrófát jelentene a város számára, ha ezeknek

az embereknek fegyver kerülne a kezébe” – tért vissza e szavakkal a parancsnokhoz.⁵⁶

Később egy csoport betört a laktanya udvarára, Kabay „az alkoholtól gátlásait elvesztett tömeg”-ként jellemezte őket, akikkel szemben jogosan használták fegyverüket a katonák. „Ezek, akiket elűztek a kaszárnyától, lettek volna magjai egy *ellenforradalmi csőcseléknek*. Nyíregyházán ezzel az erélyes ellencsapással a kezdettől fogva megakadályoztuk, hogy az *ellenforradalom* teret nyerhessen” – értékelte az este történeteket a későbbi nemzetőrparancsnok. Az akció arra mindenestre jó volt, hogy Hubicska is belátta, a katonaságnak kell biztosítania a rendet, hiszen tudta, hogy a fővárosban vérengzés zajlik, ám eddig nem gondolta, hogy „ennek az állapotnak a kiváltására Nyíregyházán is elegendő, *öldöklésre elszánt csőcselék* várja a kínálkozó lehetőséget”.⁵⁷ (A következő napokban is előfordult, hogy részeg tömeg fegyvert követelt: egy ideig hagyták őket kiabálni, majd Kabay, immár a nemzetőrség parancsnokaként, kiment lecsendesíteni őket. Most sem hallgattak rá, de a vezetőjüket – „egy harminc év körüli himlőhelyes férfi pálinkabűzös lehelettel” – berántotta a kapualjba, mire a tömeg szétszaladt.)⁵⁸

A városban felvonulókat erőszakosságát emelte ki Horváth Sándor, a Kossuth gimnázium akkori igazgatója is, aki nem engedte az utcára a diákokat, és amikor a tömeg a kapun dörömbölt, a hátsó kapun hazaküldte a tanulókat, a kollégistákat pedig egy tanár vezetésével hazautaztatta. „A tömeg végül betörte a kaput, »előzönlötte« a gimnáziumot, egy részeg munkás kalapácsot lóbált, s ordította, hogy azzal törje be a fejem, de percek alatt a tömeg is, ő is visszavonult. Ezután verték le – talán azzal a kalapáccsal is – a kozák emlékművet.” (A helyi köznyelv gyakran kozák lovasként hivatkozik a Malinovszkij-emlékműre.) Horváth később, így a vissza-

emlékezés jelenében is úgy gondolta, helyesen cselekedett, mert emberéleteket mentett meg ezáltal.⁵⁹

A fenti visszaemlékezők mind úgy látták, hogy tevékenységükkel sikerült elejét venni a nagyobb atrocitásoknak, vagyis a tömeget fenyegetőnek, erőszakosnak ábrázolták, amelytől bármi kitelhetett volna. Ezzel szemben a forradalom leverését követően Nyugatra szökő és Ausztráliában letelepedő Szmolnik Lajos 1999-ben adott interjújában azt hangsúlyozta, hogy október 26-án békés, a győztes forradalmat ünneplő megmozdulás volt Nyíregyházán: „Katonák tele gépkocsikon, civilek zászlókat lengettek, kívágva a köztársasági címert belőle, és csendben tüntettek. Csendes, békés felvonulás volt.” Ő – egyedüliként a nap történéseit elbeszélők között – még a rabszabadítást is bele tudta helyezni ebbe. Elmondása szerint a forradalom vezetői a városháza erkélyéről szólították fel a tömeget arra, hogy szabadítsák ki a rabokat a megyei börtönből. Ez „óriási nagy üdvívalgást, éljenzést váltott ki, mert mindenkinek volt valami pereputtya vagy hozzátartozója, aki ott volt”. A sokaság meg is indult zászlókkal, plakátokkal, Nagy Imrét, a forradalmat és a szabadságot éltetve, a börtön felé.⁶⁰

Odaérve azonban csak kiabáltak, sokáig nem történt semmi, Szmolnik volt az, aki cselekvésre sarkallta az ott lévő fiatalokat, és feltűzelte őket, hogy másszanak be, és belülről nyissák ki a kaput. (Az interjúalany ezen a ponton rövid eszmefuttatást adott elő arról, hogy a tömeg olyan, mint a birka, vezetni, terelni kell, amit abban a helyzetben ő vállalt magára.) Sikert is bejutni az udvarra, de ott megint csak jelszavakat kiabáltak, nem történt semmi. Most ő lépett a tettek mezejére: sikerült bejutnia a börtönirodába, ami nem volt nehéz, mert az ajtó nyitva volt, és három irodista hölgyön kívül senki sem tartózkodott ott. Az örök is eltűntek az épületből, így min-

den gond nélkül ki tudta nyitni a cellák ajtaját. A börtönben kizárólag „becsületes magyarok” ültek, akiket a nép ellenségeiként tartottak nyilván, parasztemberek, akik egy napot késtek a beszolgáltatással vagy akik a sorban állás közben a régi világot dicsérték. Ő közölte velük, hogy győzött a forradalom, most már szabadok, de provokátornak gondolták, és nem hittek neki. Erre visszament a tömeg közé, hogy segítsenek neki megértetni a rabokkal, hogy kijöhetnek, de mindenki félt, csak nagy nehezen sikerült három fiataalt magával vinnie. Az elítéltek – csupa legyengült, meggyötört ember – végül a rábeszélésre kijöttek, Rácz István bement a rendőrségre menlevelet szerezni a részükre, majd az erkélyről hazaküldte őket. Szmolnik Lajos úgy gondolta, hogy ezzel győzött a forradalom, amiből ő is kivette a részét („befejeztem az én küldetésemet, végrehajtottam a harci feladatot”), nincs már más teendő.⁶¹ Voltak persze, akik másként gondolták, „a hőzöngőbbek” többet akartak, és este megtámadták a Damjanich-laktanyát.⁶² Szmolnik tehát a helyi forradalmi megmozdulások sorába helyezi a rabok kiszabadítását, ennek megfelelően az általa előadott történetben szó sincs a börtön megtámadásáról, a tömeg be sem megy az épületbe, a foglyok pedig nem köztörvényes bűnözők, hanem kivétel nélkül a rendszer ártatlan áldozatai. A laktanyához vonuló tömeg (amelynek ő már természetesen nem volt a tagja) azonban már az ő szemében is felelőtlen csöcselék volt.

Az 1989 után megjelent történeti feldolgozások szintén a nyíregyházi események békés jellegét emelik ki. Lupkovics György a jogtörténeti disszertációjában kerek perec kijelenti, hogy – bár az minden forradalom sajátja – „Nyíregyházán nem volt számottevő rombolás, erőszak”.⁶³ Fazekas Árpád – a résztvevők korabeli értelmezését követve – az események ünnepi jellegét hangsúlyozza. „1956. október 26-án délelőtt

a lakosság *békésen* tüntetett az Irodaház előtt” – kezdi a nap eseményeinek ismertetését.⁶⁴ A Malinovszkij- emlékmű le- döntéséről szólva úgy fogalmaz, hogy a „lelkes forradalmá- rok október 28-án az igazi felszabadulásukat *ünneplő* tömeg jelenlétében döntötték le” az idegen eszméket megtestesítő szobrot.⁶⁵ A forradalmárok nála is a rendet kívánták megte- remteni, amiben a fő akadályt a kommunista hatalom képví- selői jelentették. Például a Rác István, majd a Tomasovszky András vezette küldöttség hiába követelt fegyvert a katonák- tól, hogy „segítsenek a huligán elemeket elzavarni”, a Dam- janich-laktanya parancsnoka, Hubicska Zoltán megtagadta a kérésüket. Amikor pedig egy nagyobb tömeg teherautó- val próbált behatolni a laktanyába, Hubicska tűzparancsot adott, ennek következtében 21 ember megsérült, közülük hatan súlyosan.⁶⁶

Hubicska Zoltán válaszolt a fenti írásra, és 1991-ben is ki- tartott amellett, hogy nem volt más lehetősége a támadás visz- szaverésére. Szerinte a fegyvert követelő tömeg „nem csak tiszta szívű, jóakarátú emberekből állt, ott voltak a délután kiszabadított köztörvényes bűnözők, italtól elkábult embe- rek” is, így ha akkor enged a követelésnek, és fegyvert ad *illetéktelenek* kezébe, akkor nem 21-en, hanem sokkal többen megsebesülnek, mert „a *személyes bosszúállásnak* jóval több ember is áldozatul esett volna”.⁶⁷ Fazekas válaszbán megkö- szönte (az 1956 után egyébként elítélt) Hubicska észrevéte- leit, és a felelősséget immáron a felettesekre hárította, akik abban a nehéz helyzetben magukra hagyták az alakulatok parancsnokait.⁶⁸ Látható: az egykori parancsnok nézete sze- rint a katonák által alkalmazott erőszak – mint az állami erő- szak-monopólium megnyilvánulása – jogos volt, a köz javát szolgálta, míg a tömeget csakis az önös érdekek, a személyes bosszú vezérelhette. Fazekas viszont a kommunista hatalom

és a forradalmárok antagonisztikus szembenállásából indult ki, így nála a felelősséget csakis a hatalom képviselői visel- hették, vagy a laktanya parancsnoka, vagy annak felettesei.

Dikán Nóra a nap eseményeit rekonstruáló írásában az ok- tóber 26-án történeteket egységes, forradalmi megmozdulás- ként, a vonuló tömeget egységesen felkelőkként ábrázolja, vagyis nem különíti el a „forradalmárokat” és a „csőcselé- ket”. Ugyanakkor nála is tetten érhető a szervezetlen, kao- tikus, erőszakra hajlamos, arctalan tömeg és azt irányítani, mozgását mederbe terelni kívánó, felelősen gondolkodó és cselekvő emberek megkülönböztetése. Ez utóbbiakat, az ese- mények élére állókat úgy ábrázolja, mint akik nyugtatni akar- ták az embereket, rendezett, viszonylag békés lefolyást adva az eseményeknek.⁶⁹ A forradalom megyei eseményeiről írott munkájában értelemszerűen kevesebb hely jutott az október 26-i megmozdulások bemutatására. Részben ennek is betud- ható, hogy ebben a leírásban a hangsúly még inkább a tömeg élére álló forradalmi vezetők békéltető, „normalizáló” tevé- kenységére, a helyi tanácsi és pártvezetéssel történő tárgya- lásaikra és a városi munkástanács megalakítására helyeződött. Az elbeszélésből úgy tűnik, mintha az egész tüntetés a for- radalom helyi intézményeinek a megalakítását, az éppen ki- tört helyi forradalom azonnali intézményesülését célozta volna. Jól mutatja ezt a következő mondat: „A kora délutáni órákban többezres tömeg gyűlt össze a városháza előtt, ahol a megmozdulás *betetőzését*, a munkástanács megválasztását *várták*.”⁷⁰ Ez az értelmezés nem példátlan a helyi 1956-tal foglalkozó szakirodalomban. „A felbátorodott, saját sorsukat kezükbe vevő emberek felismerték az önszerveződés szük- ségességét, és létrehozták a sokféle eltérő érdeket képviselni akaró forradalmi szerveiket” – írja Lupkovics György az idé- zett munkájában.⁷¹

„Amennyiben a városi tereket hatalom által totálisan uralható terekként ábrázoljuk, és az ott megjelenő tömegakciókat az ezek elleni lázadásként, akkor a szövegben olyan szituáció keletkezik, ahol a szereplők óhatatlanul összezsápolódnak” – állítja Horváth Sándor az 1956-os térhasználatról szólva.⁷² A forradalom napjaiban, a forradalom vezetői által, illetve az 1989 után megalkotott történetekben 1956. október 26-án nem kérdőjeleződött meg a térhasználat uralkodó rendje, ezekben az erőszak ábrázolásának kevés hely jut, az eseményeket alapvetően nem lázadásként, hanem ünnepként jelenítették meg. A kádári hatalom által – a nyilvánosságban és a megtorlás során – alkotott elbeszélések ezzel szemben a bevett, civilizáltnak tekinthető térhasználattal való teljes szakításként, erőszakos cselekedetek sorozataként ábrázolták a nap történéseit. Itt persze az erőszak kétféle felfogása is megjelenik: az első, nevezzük így, forradalmi narratívában a fogalom szűkebb értelmezésével találkozunk, vagyis erőszakon elsősorban a személyeket ért atrocitást, lincselést értik, és ezek hiánya miatt tudták az eseményeket alapvetően békésnek ábrázolni. A másik, ellenforradalmi narratívában viszont minden, rombolással, vagy akár csak a rend felbomlásával járó cselekményt az erőszak körébe sorolnak, így a nap eseményeit az erőszak különböző formáinak megnyilvánulásaként beszélhették el. (Nem tagadva, hogy lincselések – hangsúlyozottan még – nem történtek.)

Ezzel együtt a városban összeverődő, vonuló, emlékműveket ledöntő, fegyvert követelő tömeg mindegyik történetben megjelenik – természetesen más-más funkcióval, de ugyanúgy erőszakosnak, vadállatinak ábrázolva: a forradalmi narratívában a vezetők tevékenységének ellenpontjaként,

a megtorlásban az események ellenforradalmi jellegének igazolásaként. (Kabay Dezső idézett leírása nem sokban tér el a kádári propaganda megfogalmazásától, de láthattuk azt is, hogy Tomasovszky és Szentmártoni ügyvédje is huligán elemek kezdeményezte ellenforradalmi cselekményekről beszélt.) A fizikai erőszak végső soron tehát *ab ovo* negatív megítélés alá esik, bárki beszéljen is a nap eseményeiről. Ebben nem szabad lebecsülni a hatalmi értelmezés hatását: a kádári propaganda nem kis részben az erőszakos események, a fegyveres harcok, a lincselések, a népítéletek bemutatásának súlykolásával kívánta alátámasztani, hogy október–novemberben ellenforradalom zajlott Magyarországon. (Főleg a Köztársaság téri események bemutatásának volt nagy szerepe a hangulatkeltésben.) Ez a fajta gondolkodás, vagyis hogy az erőszak egyenlő az ellenforradalommal, tetten érhető a forradalom letartóztatott vezetőinek egynémely vallomásában is. „Nyíregyházán nem volt atrocitás, tehát ellenforradalom sem” – jelentett ki perének tárgyalásán (a később kivégzett) Tomasovszky András az utolsó szó jogán.⁷³

Az erőszak ábrázolásának módja ugyanakkor nem választható el egy nagyobb léptékű folyamattól sem, attól, hogy a nyugati civilizációban az erőszak a felvilágosodás óta negatív megítélés alá esik. A nyugati ember jó néhány évszázad óta szeretné azt hinni, hogy az erőszak a modernitással visszaszorul, egyrészt a nevelés miatt, másrészt mert a monopolizált állami erőszak visszaszorítja, megfékezi az erőszak „privát”, illegitimnek nyilvánított és jogilag szankcionált megjelenési formáit. „A törvénykönyvek annyi óvintézkedést foganatosítanak az erőszakkal szemben, a nevelés pedig annyira törekszik visszafogni erőszakos hajlamainkat, hogy önkéntelenül is arra gondolunk: minden erőszakos cselekedet a barbárságba való visszasüllyedés egy-egy megnyilvánulása”

– írja Georges Sorel.⁷⁴ Bár sok szempontból pusztá ábrándról van szó csupán,⁷⁵ most nem is az a fontos, hanem a fizikai erőszakhoz való modern viszony: az a barbárság maradványa, műveletlen, faragatlan emberek sajátja csak, és egyetlen legitim formája az állam által gyakorolt erőszak. „A hatalom cselekedetei”, vagyis a rend állam általi ráerőltetése a társadalomra (a többségre) igazából el is veszti erőszak jellegét, és kényszerként (*force*) vagy kormányzásként jelenik meg, míg az erőszak (*violence*) fogalma „a lázadó cselekedeteket” jelöli, amely a fenti rend, a kisebbség uralmának megdöntésére irányul.⁷⁶

A forradalmak és felkelések persze éppen azért forradalmak és felkelések, mert olyan, a társadalom szélére szorult, Georges Sorel kifejezésével élve „anarchikus elemek”⁷⁷ is politikai cselekvőkké lépnek elő, akikről az uralkodó rétegek és a politikai gondolkodók hagyományosan nem vesznek tudomást. Színe lépésük így meglehetősen zavart kelt a „művelt” elitben, amely jobbára barbárságként bélyegzi meg cselekedeteiket, és igyekeznek elfojtani, esetleg pacifikálni a tömeget, mederbe terelni tetteiket. („A népítélet az 56-os forradalom hordaléka, amelyet a forradalmárok sem helyeseltek, sőt mélyen elítéltek” – írja Fazekas Árpád egy helyütt.)⁷⁸ 1956. október 26-án a nyíregyházi események élére álló személyek éppen e pacifikáló, moderáló tevékenységüknek köszönhetően váltak a helyi forradalom, egészen pontosan a tömegmegmozdulások nyomán, annak leszerelésére létrehozott forradalmi intézmények vezetőivé. A kádári megtorlás viszont nem akceptálta az ilyen irányú törekvéseiket, és éppen a felfordulásban, rendbontásban játszott szerepükért ítelték el őket a forradalom leverése után.

„Az erőszak annak számára válik problémává, aki beszél róla” – véli Paul Ricœur.⁷⁹ Az emberek ott és akkor csele-

kedtek, és nem cselekedeteik értelmén, jelentésén elmélkedtek. Jelentéssel csak később ruházták fel a történeteket, elsősorban olyanok, akik nem váltak részeseivé az erőszakos cselekményeknek, sőt – önképük szerint – éppen annak megfékezésére vagy letörésére törekedtek. Ez pedig alapvetően meghatározta, miként beszéltek a nap erőszakos eseményeiről. Ricœur szerint az erőszak és a diskurzus az emberi lét legalapvetőbb ellentétpárja – bár a beszéd is lehet erőszakos aktus. Ezt jól mutatja a megyei fehér könyv és általában a kádári propaganda, amely a diskurzusnak csak egyik lehetséges módozata volt ugyan, ám azt állította magáról, hogy annak egész birodalmát kimeríti.⁸⁰ A történész viszont jobban teszi, ha óvakodik az erőszaktól, és teret enged a nyelvek pluralitásának és változatosságának.

Jegyzetek

- 1 Nagy Imrének, a Minisztertanács elnökének. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 27. 2. (A kiemelések itt és később is tőlem származnak.)
- 2 Őrizzük meg a város nyugalmát! Az Ideiglenes Munkástanács Intéző Bizottságának felhívása. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 27. 1. Vö. Varga, 1989: 95.
- 3 *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 27. 1.
- 4 Békés tüntetés Nyíregyházán. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 27. 2. A tudósítást állítólag Kollonay Béla, a megyei pártbizottság egyik osztályvezetője diktálta le egy újságírónak a munkástanács vezetői, illetve a tanácsi és pártvezetés közötti esti-éjszakai tárgyalások végén. ÁBTL 3.1.9. V-145356. 148–165. Szilágyi László saját kezűleg írt vallomása, 1957. május 6.
- 5 Nemzeti zászlók lobognak. *Szabolcs-Szatmári Néplap*, 1956. október 27., 2.
- 6 Ripp, 1997: 219–257.

- 7 *Szabad Nép*, 1956. október 26., 1–2.
- 8 Új nemzetőrségünk a népért. *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. október 29., 2. (A laktanyát nemcsak 26-án, péntek este, hanem a vasárnapra virradó éjjel is megtámadták.)
- 9 Tegnapi számunkban. *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. október 30., 1.
- 10 Kajári (összcáll.), 1996: 6. A jelentést adó Petényi József rendőr százados később csatlakozott a forradalomhoz (a megyei rendőrség vezetését bízták rá), a forradalom leverése után ezért felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.
- 11 Állításuk szerint azért tudták félrevezetni őket, mert október 26-án reggeltől 29-én délig nem hagyhatták el a pártházat, így nem szerezhettek információkat a történetekről és a város valódi hangulatáról. A Nyíregyházi Járási Párt Végrehajtó Bizottság közleménye. *Szabolcs-Szatmár Népe*, 1956. október 30., 1.
- 12 MNL SZSZBML XXXV. 31. III. cs. 1. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei Elnökségének üléséről, 1956. november 24. (Az ülésen a többiek felszólításának engedve Varga Sándor lemondott az elnökségi tagságáról.)
- 13 *Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban*, 1957: 5–13.
- 14 *Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban*, 1957: 15–23.
- 15 *Ellenforradalmi erők II.* 1957: 89–91.
- 16 A Szabolcs-Szatmár megyei börtönparancsnok jelentése a BM megyei rendőr-főkapitányság vizsgálati osztályának a börtönben lévő letartóztatottak 1956. október 26-i kiszabadításáról, 1957. július 15. Közli: Vida (szerk.), 1989: 285–286.
- 17 *Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban*, 1957: 55–56.
- 18 MNL SZSZBML XXXV. 31. III. cs. 1. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei Elnökségének üléséről, 1956. november 24.
- 19 Feksz Istvánnak, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács elnökének visszaemlékezése 1956. október 23. és november 4. közötti eseményekre, 1957. június 24. Közli: Vida (szerk.), 1989: 235–241, idézet: 239–240.
- 20 Földvári Rudolf, a Borsod megyei pártbizottság első embere a forradalom mellé állt, tagja lett a megyei munkástanácsnak is.
- 21 Feksz Istvánnak, a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács elnökének visszaemlékezése 1956. október 23. és november 4. közötti eseményekre, 1957. június 24. Közli: Vida (szerk.), 1989: 235–241, idézet: 236–237.

- 22 Szikra, 1957.
- 23 Zászlógetetésről is csupán a megye 1956-os eseményeiről készített rendőrségi összefoglaló tett említést. ÁBTL 3.1.9. V-150375. Szabolcs-Szatmár megye ellenforradalmi monográfiája, 1959. április 27., 7.
- 24 ÁBTL 3.1.9. V-145356/2. 253–303. Vádirattervezet, d. n.
- 25 Október 26-án Miskolcon a nem sokkal korábban a megyei főkapitányság előtt eldőrdült sortűz miatt feldühödött tömeg megverte, majd felakasztotta Gáti Gyula – nem államvédelmi, hanem – rendőr alezredest, a főkapitány bűnügyi helyettesét. A rendőrség később a tüntetők által megostromolt és elfoglalt épületében több – valóban – ávós tiszt esett a népi ítélet áldozatául. Szakolczai, 2003: 141–144.
- 26 ÁBTL 3.1.9. V-145356/4. 238–294. B. I. 261/1957/33. Ítélet Szilágyi László és társai ügyében, 1957. december 13.
- 27 MNL SZSZBML XXV. 21. b. 574/1957. B. II. 574/1957-4. Ítélet Kelemen József ügyében, 1957. június 27.
- 28 MNL SZSZBML XXV. 71. 92/1957. B. II. 581/1957-9. Ítélet Bakti Károly és társai ügyében, 1957. július 4.
- 29 Rainer M., 2001: 37.
- 30 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 23–25. Jegyzőkönyv Szilágyi László kihallgatásáról, 1956. december 11.
- 31 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 117–121. Szilágyi László önvallomása, 1956. december 12.
- 32 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 117–121. Szilágyi László önvallomása, 1956. december 12. Uo. 36–42. Jegyzőkönyv Szilágyi László gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 16. Uo. 148–165. Szilágyi László önvallomása, 1957. május 6. Vö. Szilágyi László ügyészégi vallomása, 1957. augusztus 23. Közli: Dikán (szerk.), 1993: 227–235.
- 33 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 109–113. Jegyzőkönyv Szilágyi László gyanúsított kihallgatásáról, 1957. július 4.
- 34 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 209–214. Jegyzőkönyv Rác István kihallgatásáról, 1956. november 8. Uo. 215–220. Jegyzőkönyv Rác István gyanúsított kihallgatásáról, 1957. május 4.
- 35 ÁBTL 3.1.9. V-145356/2. 320–322. Jegyzőkönyv Tomasovszky András kihallgatásáról, 1957. február 12. ÁBTL 3.1.9. V-145356. 266–275. Jegyzőkönyv Tomasovszky András gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 12. Uo. 295–314. Tomasovszky András önvallomása, d. n.

- 36 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 258–260. Jegyzőkönyv Rácz István kihallgatásáról, 1957. július 25.
- 37 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 319–321. Jegyzőkönyv Tomasoovszky András kihallgatásáról, 1957. július 25.
- 38 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 97–100. Jegyzőkönyv Szilágyi László gyanúsított kihallgatásáról, 1957. június 27.
- 39 A Szilágyi László és társai perének fellebbviteli tárgyalásáról készült jegyzőkönyv, 1958. április 28. Közli: Dikán (szerk.), 1993: 366–379, az idézet: 372.
- 40 Lásd pl. ÁBTL 3.1.9. V-145356. 122–127. Szilágyi László saját kézzel írt vallomása, 1957. február 20. Uo. 36–42. Jegyzőkönyv Szilágyi László gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 16. Uo. 139–141. Szilágyi László saját kezűleg írt vallomása, 1957. május 3. ÁBTL 3.1.9. V-145356/2. 320–322. Jegyzőkönyv Tomasoovszky András kihallgatásáról, 1957. február 12. ÁBTL 3.1.9. V-145356. 266–275. Jegyzőkönyv Tomasoovszky András gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 12. Uo. 295–314. Tomasoovszky András önvallomása, d. n.
- 41 ÁBTL 3.1.5. O-11711. 25–27. Jegyzőkönyv Kabay Dezső kihallgatásáról, 1956. november 7.
- 42 ÁBTL 3.1.9. V-146204. 9–25. Bán István saját kézzel írott vallomása, d. n.
- 43 Bencs Károly ügyészégi vallomása, 1957. szeptember 5. Közli: Dikán (szerk.), 1993: 258–260, idézet: 258–259.
- 44 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 36–42. Jegyzőkönyv Szilágyi László gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 16.
- 45 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 331–335. Jegyzőkönyv Szentmártoni Sándor kihallgatásáról, 1957. április 19.
- 46 ÁBTL 3.1.9. V-145356. 266–275. Jegyzőkönyv Tomasoovszky András gyanúsított kihallgatásáról, 1957. április 12. Uo. 294. Tomasoovszky András önvallomása, 1957. április 25.
- 47 ÁBTL 3.1.9. V-145365. 148–165. Szilágyi László önvallomása, 1957. május 6.
- 48 Tomasoovszky András ügyészégi vallomása, 1957. augusztus 24. Közli: Dikán (szerk.), 1993: 244–247, idézet: 245.
- 49 ÁBTL 3.1.9. V-144959. 26–28. Budai János és Kelemen József szembesítési jegyzőkönyve, 1957. április 30.
- 50 ÁBTL 3.1.9. V-144970. 68–70. Jegyzőkönyv Tóth Mihály kihallgatásáról, 1957. április 19.

- 51 ÁBTL 3.1.9. V-144970. 50–53. Jegyzőkönyv Farkas János kihallgatásáról, 1957. április 17. Uo. 59–60. Farkas János önvallomása, 1957. április 15.
- 52 Gyáni, 2008: 280.
- 53 Idézi: Fazekas, 2001: 19.
- 54 Közli: Fazekas, 2001: 37.
- 55 Kabay, 2001: 18–19.
- 56 Kabay, 2001: 20.
- 57 Kabay, 2001: 21.
- 58 Kabay, 2001: 29.
- 59 Horváth, 2006a: 485.
- 60 1956-os Intézet–OHA. Szmolnik Lajos-interjú, 11.
- 61 1956-os Intézet–OHA. Szmolnik Lajos-interjú, 12–14.
- 62 1956-os Intézet–OHA. Szmolnik Lajos-interjú, 14–15.
- 63 Lupkovics, 2009: 344.
- 64 Fazekas, 1994: 13.
- 65 Fazekas, 1994: 127–128.
- 66 Fazekas, 1991. ÚjraKözölve: Fazekas, 1994: 27–29.
- 67 Hubicska, 1991.
- 68 *Kelet-Magyarország*, 1991. november 27., 4.
- 69 Némethné Dikán, 2001.
- 70 Dikán, 2003: 307.
- 71 Lupkovics, 2009: 93.
- 72 Horváth, 2006b: 273.
- 73 A Szilágyi László és társai perének fellebbviteli tárgyalásáról készült jegyzőkönyv, 1958. április 28. Közli: Dikán (szerk.), 1993: 366–379, az idézet: 377.
- 74 Sorcl, 1994: 172.
- 75 Lásd pl. Gyáni, 2010: 284–288.
- 76 Sorcl, 1994: 163–164.
- 77 Sorcl, 1994: 250.
- 78 Fazekas, 2001: 47.
- 79 Ricœur, 1998: 125.
- 80 Vö. Ricœur, 1998: 135–136.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék.

O-11711. Kabay Dezső.

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-144970. Bakti Károly és társai.

V-144959. Kelemen József.

V-145356. Szilágyi László és társai.

V-145356/2. Szilágyi László és társai.

V-145356/4. Szilágyi László és társai.

V-146204. Bán István.

V-150375. Szabolcs-Szatmár megye ellenforradalmi monográfiája.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
(MNL SZSZBML)

XXV. 21. b. Nyíregyházi Megyei Bíróság iratai. Polgári és büntetőpercek.

XXV. 71. Szabolcs-Szatmár Megyei Ügyészség iratai.

XXXV. 31. Magyar Szocialista Munkáspárt Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága iratai.

Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet – Oral History Archívum
(1956-os Intézet–OHA)

724. sz. Szmolnik Lajos-interjú. Készítette Lökkös Attila, Melbourne,
1999. május 15.

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

Dikán (szerk.), 1993. • Dikán Nóra (szerk.): *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai I/5.* Nyíregyháza. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum.

Kajári (összeáll.), 1996. • Kajári Erzsébet (összeáll.): *Rendőrségi napi jelentések. Első kötet. 1956. október 23. – december 12.* Budapest, Belügyminisztérium – 1956-os Intézet.

Varga, 1989. • Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub.

Vida (szerk.), 1989. • Vida István (szerk.): *1956 októbere Szabolcs-Szatmárban. Dokumentumok.* Nyíregyháza, Magyar Szocialista Párt Szabolcs-Szatmár megyei és Nyíregyháza városi Szervezete.

SAJTÓ

Kelet-Magyarország, 1991.

Szabad Nép, 1956.

Szabolcs-Szatmár Népe, 1956.

Szabolcs-Szatmári Néplap, 1956.

Hivatkozott irodalom

Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban, 1957. • *Az ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban. Megyei fehér könyv I.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB.

Dikán, 2003. • Dikán Nóra: Szabolcs-Szatmár megye. In: Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma I. kötet.* Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 301–336.

Ellenforradalmi erők II. 1957. • *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben II.* Budapest, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala.

Fazekas, 1991. • Fazekas Árpád: Ütközet a laktanyánál. *Kelet-Magyarország*, 1991. október 22., 9.

Fazekas, 1994. • Fazekas Árpád: *1956 Szabolcs-Szatmárban a valóságban.* Nyíregyháza, Történelmi Igazságtétel Bizottsága Szabolcs-Szatmár megyei szervezete.

Fazekas, 2001. • Fazekas Árpád: *Rácz István emlékezete.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.

Gyáni, 2008. • Gyáni Gábor: A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: Szedrjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, 273–280.

- Gyáni, 2010. • Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Horváth, 2006a. • Horváth Sándor: 40 év katedrán (részlet). Október viharában. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 4. sz., 484–491.
- Horváth, 2006b. • Horváth Sándor: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: a forradalmi terek elbeszélése. *Múltunk*, 4. sz., 268–289.
- Hubicska, 1991. • Hubicska Zoltán: Mi történt a laktanyánál? Válasz dr. Fazekas Árpád cikkére. *Kelet-Magyarország*, 1991. november 27., 4.
- Kabay, 2001. • Kabay Dezső Tibor: *Forradalom az Isten háta megett, és egyéb viszonyosságok*. Nyíregyháza, Nyíri Honvéd Egyesület.
- Lupkovics, 2009. • Lupkovics György: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás. A Szilágyi László és társai-per jogtörténeti elemzése*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. [<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/97186/ertekezes.pdf?sequence=4&isAllowed=y>; 2016. 11. 21.]
- Némethné Dikán, 2001. • Némethné Dikán Nóra: Egy dokumentumsorozat megszületésének története. Az 1956. október 26-i nyíregyházi tüntetés. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII.*, 365–386.
- Rainer M., 2001. • Rainer M. János: Az eszmék útja, előzmények és események. In: Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, 21–45.
- Ricœur, 1998. • Paul Ricœur: Erőszak és nyelv. Fordította: Boda Zsolt. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó, 124–136.
- Ripp, 1997. • Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai. 1956. október 23–31. In: *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Budapest, Napvilág Kiadó, 167–314.
- Sorel, 1994. • Georges Sorel: *Gondolatok az erőszakról*. Fordította: Burján Mónika – Lukács Katalin – Szénási Éva. Budapest, Századvég Kiadó.
- Szakolczai, 2003. • Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. I. kötet. Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, 123–198.
- Szikra, 1957. • Szikra Mihály: Nyíregyházán is lehullt a lepel... Adalékok a Szabolcs-Szatmár megyei „Nemzeti Bizottság” ellenforradalmi tevékenységéről. *Magyar Rendőr*, XI. évf., 39. sz., 1957. szeptember 28., 5.

Stefano Bottoni

A „SZOCIALISTA ERKÖLCS” VÉDELMEBEN

*Korrupcióellenes eljárások és vallásellenes kampány
az 1956 utáni Székelyföldön*

Az 1956-os magyar forradalom romániai visszhangjáról, valamint a román kommunista rendszer brutális válaszlépéseiről csak 1990 után kezdődhetett történeti kutatások: előbb a visszaemlékezések és a szemtanúk, túlélőkkel készített életútinterjúk segítségével (utóbbiakat az 1956-os Intézet Oral History Archívuma őrzi),¹ valamint a korabeli sajtó, az 1989 előtti emigrációs kiadványok, az erdélyi szamizdat sajtó és magyar diplomáciai források alapján,² majd 1996-tól a részlegesen megnyíló Román Nemzeti Levéltár iratainak köszönhetően.³ Noha az első levéltári kutatások a Román Munkáspárt (RMP) Központi Vezetősége (KV) iratainak használatával fényt derítettek a magyar forradalom romániai politikai visszhangjára,⁴ több lényeges kérdés megválaszolatlan maradt, mint például az 56-os szervezkedések konkrét tevékenysége és társadalmi beágyazottsága, valamint az 1957 elején kibontakozó megtorlások méretei és az elítéltek nemzeti hovatartozása. A volt román állambiztonsági szervek irattá-

rát felügyelő levéltárban (Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității), valamint a Maros megyei levéltárban végzett kutatásoknak köszönhetően több feldolgozás született az utóbbi évtizedben.⁵ Tanulmányom bevezető részében röviden felvázolom az 1956-os forradalom romániai hatásait és politikai következményeit, míg a második részben az állami erőszakot egy eddig elhanyagolt oldaláról, a korrupció ellen és a „közérkölc” védelmében indított megtorlókampányról közelítem.

Megtorlás forradalom nélkül

Az 1956-os lengyel és magyar események romániai recepcióját erősen gátolta, sőt lényegében megakadályozta az 1944 utáni romániai kommunista mozgalom politikai kultúrája. A Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette RMP nem törekedett belső pluralizmus kialakítására. Nem létezett és nem is jöhetett volna létre egy Nagy Imréhez és köréhez mérhető „reformer”, mérsékelt irányzat, sőt Gheorghiu-Dej kimondottan tartott a magyar reformkísérlet áttérjedésétől. Az SZKP XX. kongresszusát követően egyértelművé vált, hogy a bukaresti hatalom mozdulatlansága és a reformok hiánya nem pillanatnyi zavar, hanem a Vladimir Tismăneanu által „szovjetellenes sztálinizmus”-nak nevezett konstrukció strukturális eleme.⁶ A magyarországi folyamatokról jóval tájékozottabb erdélyi magyar baloldali körökben pedig a politikai reformokat egyértelműen a nemzetiségi jogok érvényesítéséhez kötötték.⁷ Ez később elősegítette a forradalom melletti kiállásuk etnikai megbélyegzését.

Október 23-tól a pártvezetés fegyelmezetten és egységesen reagált a budapesti eseményekre, az állami szervek pedig „fel-

készülten” és összehangoltan hajtották végre a központi utasításokat (hírzárlat, határlezárás, fegyveres őrsegély felállítása, majd október végétől az „ellenforradalmi puccs” politikai feldolgozása a munkahelyeken és közintézményekben). A több nagyvárosban is zajló diáktüntetések rendvédelmi eszközökkel feloszlatták, vagy lehetetlenné tették megszervezésüket diverziós módszerek segítségével (Kolozsváron például etnikai feszültséget gerjesztettek a román hallgatók körében, és a budapesti forradalmat nacionalista/revansista puccsnak bélyegezték). Temesváron a különböző nemzetiségek feszültségmentes együttélése megteremtette a román, a magyar, a sváb vagy a szerb diákok közötti kooperáció másutt hiányzó lehetőségét, ami nem korlátozódott a diáktársadalom partikuláris kérdéseire (bentlakások építése, ösztöndíjak emelése, az orosz nyelvtanítás megszüntetése), hanem politikai követelések megfogalmazásáig is eljutott. Az október 30-i temesvári megmozdulás akár népfelkeléssé is válhatott volna, de ezt megakadályozta az állambiztonság drasztikus intézkedése, és a kétezer részt vevő diák ideiglenes internálása egy üres szovjet laktanyába.

A forradalom napjaiban és a magyar események hatására elsősorban, de nem kizárólag Erdélyben több nagyszabású (vagy az állambiztonsági szervek által nagyszabásúnak gondolt, sőt annak célzatosan beállított) összeesküvési kísérlet történt. Székelyföldön és a Partiumban nem hivatalos diákszervezetek megalakítása és működtetése – a székelyföldi Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége (EMISZ), a Székely Ifjak Társasága (SZIT), a nagyváradi Szabadságra Vágyó Ifjak Szövetsége (SZVISZ), a felső Maros-völgyi Fekete kéz –, valamint lokális vagy egyéni jellegű akciók: hivatalos személyek, főleg pártaktivisták vagy néptanácsi vezetők bántalmazása vagy fenyegetése, mezőgazdasági szövetkezetek és üzemek szán-

dékos megrongálása, szórólapok szerkesztése és terjesztése. Noha az említett akciók résztvevői egymástól függetlenül, élszigetelten cselekedtek, a megindított nyomozások nem a fennálló rendszerrel szembeni „spontán” elégedetlenség megnyilvánulásaiként kezelték őket, hanem annak bizonyítékaiként, hogy itt széles körű „ellenforradalmi” tevékenységről van szó, amely egyes megbélyegzett társadalmi csoportok irányítása alatt áll. A brutális megtorlást tehát nem a ténylegesen elkövetett, politikailag minősített vétségek indokolták, hanem egy olyan államépítési folyamatba illeszkedtek, amely az 1950-es években átrajzolta a román kommunista rendszer kollektív önazonosságát.⁸

Ezt erősíti meg a két szomszédos országban folyó megtorló akciók bizonyos fokú összehangoltságát bizonyító legújabb kutatások. A magyarországi és a romániai megtorlásban közös volt nemcsak a folyamat kezdetének időzítése (mindkét országban az 1957. január 1. és 4. között Budapesten megtartott tanácskozás jelentette a fordulópontot), hanem a célba vett csoportok meghatározása is (az elsődleges cél a „megbízhatatlan elemek”, döntően a korábbi időszak elitjeinek megbüntetése volt). A kétoldalú együttműködés iránti politikai akarat hiányában az 1956-os forradalomig alig találkoztunk közös nyomozással, bizalmas adatsere alapján végrehajtott intézkedésekkel. Ezt követően megváltozott a helyzet: az intenzív román állambiztonsági hálózatépítés és a kibontakozó megtorlás mellett a román–magyar belügyi együttműködés is közvetlenebbé vált. Az eddigi kutatások arra engednek következtetni, hogy a két BM rendszeresen cserélt információt az „ellenforradalmi” eseményekbe keveredett román állampolgárokról. Az intézkedés több esetben súlyos bírósági ítéletekhez vezetett. A belügyi szervek tájékoztatták egymást a magyarországi kapcsolatokkal rendel-

kező, már letartóztatásban lévő román állampolgárokról is. Az 1957 és 1963 közötti időszakban a legtöbb információt a román állambiztonsági szervek szolgáltatták magyar kollégáiknak azokról a Romániába utazó magyar állampolgárokról, akik politikai múltjuk (volt katonatisztek) vagy származásuk (papi család, „volt kizsákmányoló”) miatt az elhárító szervek látókörébe kerültek, és az erdélyi magyar kisebbség helyzetével kapcsolatosan „helytelenül” nyilatkoztak ismerőseik, rokonaik előtt. A magyarországi és erdélyi magyar „nacionalistákról” folytatott közös nyomozások érezhetően felerősítették a román vezetésben azt az 1956 óta széles körben osztott vélekedést, hogy az erdélyi kérdés körül erős érzelmek uralkodnak Magyarországon és az erdélyi magyarok körében is, erre pedig határozott fellépéssel, a korábbinál kevésbé megengedő nemzetiségpolitikával kell válaszolni.⁹ Az együttműködés fókuszában egyértelműen a feltételezett és még szabadlábban lévő háborús bűnösök (például csendőrök vagy volt katonatisztek) felkutatása állt. Ügyük nem az 1956-os forradalmi eseményhez kötődött, de jól jelzi, hogy milyen távlatos hatalmi célokra lehetett felhasználni a népfelkelést és az azzal kapcsolatos romániai szimpátiamegnyilvánulásokat.¹⁰

Az 1956-os eseményekhez gyakran alig vagy egyáltalán nem köthető hatalmi megtorlás intenzitása 1958-ban és 1959 első felében tetőződött, amikor 15 272 személyt tartóztattak le. Egy 1968-as kimutatás szerint 1956 októbere és 1963 decembere között 24 472 személyt vettek őrizetbe politikainak minősített kihágás címen (ennek minősült nemcsak a „hazaárulás” és a „népi demokratikus rendszer megdöntésének kísérlete”, hanem a „közrend megzavarása”, a tiltott határátlépés vagy a nemzetgazdaság megkárosítása). További 3663 személyt az 1950-ben bevezetett „adminisztratív büntetés” jogcímen vettek őrizetbe, majd kényszerlakhelyre és/vagy

kötelező munkára irányították. Az 1956-os magyar forradalom utáni időszakban indított „politikai” eljárások során az 1964-es amnesztiáig több mint 32 ezer ember vesztette el szabadságát vagy került ideiglenesen kényszerlakhelyre.

Egy korrupcióellenes kampány anatómiája

Az 1956-os magyar eseményeket követő megtorlás célpontjai között nemcsak a politikainak vélt bűncselekmények, hanem „társadalmi” és gazdasági vétségek találhatók. A kelet-európai szocialista társadalmakban hihetetlen mértékben lazult a munkafegyelem, normálissá vált a közösségi tulajdon törvénytelen, de gyakran tolerált elsajátítása. A különböző gazdasági egységekben kulcsszerephez jutottak mindazok, akik közpénzt kezeltek (az igazgatótól a főkönyvelőn át az egyszerű pénztárosig). Mint politikailag megbízható személyek immunitást élveztek, és talán emiatt is lazább erkölcsi fegyelmet honosítottak meg. Olyan trükkök és bűncselekmények, mint a nyersanyag eltulajdonítása (népi megfogalmazásban: a közösből lopni), a vállalatok által rendszeresen elkövetett mérleghamisítások vagy a túl magasnak vélt „normák” fiktív teljesítése, több százezer vagy inkább több millió ember túlélési technikáinak és passzív ellenállásának részét képezték. A magyar parasztság 1958 és 1962 között lezajlott „felszámolásáról”, azaz a técszesítés második – sokáig békésnek gondolt – hullámáról írt kötetében Ö. Kovács József bemutatja a vidéki társadalmat sújtó mindennapi erőszakot, a hatalmi önkényt, a kibeszéletlen traumát.¹¹ Oláh Sándor antropológus hasonló jelenségeket figyelt meg a döntően rurális Székelyföldön, elsősorban a „kivizsgálás” szerepét a helyi társadalom fölötti uralom gyakorlásában. A legtöbbször lakossági felje-

lentés alapján „kivizsgált” panaszos ügyek által megismerhetjük a társadalmi erőviszonyok változását, a (köz)szereplők változó érvényesülési vagy éppen túlélési stratégiáinak és a – helyi, tartományi és országos – hatalmi központok közti kapcsolathálót is. Oláh szerint „a hatalom a közerkölcs és a magánerkölcs egybemosásával, bűnbakok állításával, szankciókkal” erősítette és újratermelte a függőségi viszonyokat.¹² A kivizsgálás és más ezzel rokonítható eljárások, mint a párttagok és a „szocialista szektorban” dolgozó szakmai csoportok (például tanügyi alkalmazottak) időszakos „ellenőrzése” a hatalmi technikák készletében az ellenőrzés és az uralomgyakorlás eszközei voltak.

Az 1956-os forradalom egyik mellékhatásaként a bukaresti hatalom elkezdte az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány politikai felszámolását és társadalmi átalakítását. A Magyar Autonóm Tartomány néhány évig „kulturális üvegházként” működött a többségben élő, magát otthon érző székely/magyar közösség számára. Az üvegház, azaz a hatalom védelme alatt álló oktatási és kulturális intézmények kiemelkedő szerepet játszottak az archaikus – és folklorizált – székely identitástudat megőrzésében. A Magyar Autonóm Tartomány által biztosított üvegház új viselkedés- és alkalmazkodásmintát közvetített a lakosság felé, fő elemeit a román kommunista államhoz való hűség és a magyar kultúra által fémjelzett egalitárius társadalomkép alkották. Az üvegház mégis egy másik (a román) kulturális közeg szabályai szerint működött. A Magyar Autonóm Tartomány 1960-as átszervezése, a magyar tannyelvű egyetem bezárása, az oktatási rendszer elsorvasztása mögött természetesen ott húzódott az államépítő logika. A politikai jellegű megszorításokat folyamatosan kísérte a társadalom erőszakos rendszabályozása. Ennek jellegzetes formáját jelentette a forradalom utáni

hónapokban formálódó megtorlásrendszer egyik legfontosabb, bár kevésbé ismert mozzanata, az 1957-ben indított országos korrupcióellenes kampány. Ennek lényege az volt, hogy köztörvényes perként folytattak le bűnügyi eljárásokat, az ítéleteket nem katonai törvényszék, hanem népbíróság mondta ki, vagyis tulajdonképpen gazdasági bűncselekménynek álcáztak politikai (vagy társadalmi származásból fakadó) „vétségeket”. A közjó védelmének hangsúlyozása pedig elfogadhatóvá tette a példastatuálást.

Az eljárások jogi alapját 1955-ben teremtette meg a román Minisztertanács, amikor elfogadta a 240. sz. törvényrendeletet, amely szovjet mintára rögzítette a „közös tulajdon” ellen elkövetett cselekmény fogalmát, és kemény pénzbírságot (súlyos esetekben többéves börtönbüntetést) helyezett kilátásba a „társadalom ellen” elkövetett vétségért. 1957. február 25-én a Minisztertanács elfogadta a 33/1957. számú rendeletet, amely két új paragrafust vezetett be a büntető törvénykönyvbe, ezek a szóbeli sértést és a fizikai bántalmazást, valamint a „társadalom iránti tisztelet hiányának” és a „szocialista együttélés szabályainak megsértését” rögzítették.¹³ Ezen cselekményeket közigazgatási szabálysértésből büntetőüggyé minősítették át, és három hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztés járt értük.¹⁴ Az Igazságügyi Minisztérium 1958. áprilisi jelentése szerint országos szinten 1955 és 1957 között mintegy 150 ezer személyt ítéltek el jogerősen gazdasági jellegű bűncselekmények miatt.¹⁵

A Magyar Autonóm Tartományban is lelkiismeretesen hajtották végre a központi utasításokat: 1957 nyarán a tartományi és járási bíróságok versenybe szálltak a rendelet alkalmazásában. Szeptemberben a tartományi pártvezetésnek szánt jelentésében a tartományi népbíróság elnöke már apórlékosan elemezte az új rendelkezéseknek mind a „tár-

sadalmi” bűncselekményekre, mint például a huliganizmusra, mind a gazdasági bűncselekményekre való alkalmazásának eredményeit. A Magyar Autonóm Tartományt különösen érintette a szigorítás. 1957 első hat hónapjában 9592 személyt helyeztek vizsgálat alá hasonló bűncselekmények miatt, közülük 7814-et elítéltek, 1105-en letöltendő börtönbüntetést, a többiek súlyos pénzbírságot kaptak.¹⁶

Az 1956 utáni deklarátíve nem politikai jellegű eljárások mögött a szovjet típusú rendszer sajátos jogértelmezése és joggyakorlata állt. A nemzetközi szakirodalom már az 1970-es években felismerte a „prerogatív” típusú, az erőszakot normális eszközként használó hatalom azon igyekezetét, hogy újjáépítse és új koncepcióba emelje a végletesen meggyengült hagyományos jogi kultúrát. Robert Sharlet „a terror jogi intézményesítésének” (*jurisprudence of terror*) nevezi a politikai terror mindennapossá tételét (*rutinization*) a sztálini Szovjetunióban.¹⁷ Walter Connor behatóan elemezte a sztálini Szovjetunió joggyakorlatának 1936 és 1938 közötti rendkívüli megszigorítását. A tömeges kivégzésekkel tarkított általános terrort a „társadalmi” és gazdasági típusú vétségek fokozatos átpolitizálása kísérte. Ezzel a szovjet hatalom „deviáns” – azaz normaszegő, könnyen megbélyegezhető és súlyosan büntethető – viselkedésformákat emelt jogi fogalmakká (*the manufacture of deviance*).¹⁸

A szovjet példához hasonlóan az általam elemzett székelyföldi eset is a romániai jogszolgáltatás társadalomátalakítási célokra való használatáról tanúskodik 1956 után. Az eddig végzett kutatások szerint csak a 750 ezres lakosú Magyar Autonóm Tartományban három év alatt, 1957 és 1959 között nem kevesebb, mint háromezer embert vettek őrizetbe, majd ítélték el „korrupció”, „sikkasztás” vagy a „szocialista erkölcs” megsértése, azaz gazdasági és társadalmi (koldulás, munka-

kerülés, prostitúció) indíttatású bűncselekmények miatt. Legalább egy esetben halálbüntetést is végrehajtottak, és több személyt életfogytiglani kényszermunkára ítélték.¹⁹ A hivatalos tájékoztatás büszkén konstata, hogy a „bűnüldöző” tevékenységnek köszönhetően csak 1958-ban tízmillió lejt sikerült visszajuttatni a „közös vagyonba”.²⁰ Érdekes itt megállni, és összehasonlítani a gazdasági bűnözés visszaszorításáért indított harc eredményeit (több tízezer eljárás, háromezer börtönbüntetés) a politikai jellegű megtorlás mérlegével (kb. ezer őrizetbe vétel és vádemelés 1956 ősze és 1965 decembere között). Az eljárások együttes hatására a Magyar Autonóm Tartomány lakosságának jelentős részét figyelte a hivatalosan nem politikai vétségek felderítésére szakosodott Milícia és a Securitate, és több mint négyezren börtönbe kerültek. Hasonlóság figyelhető meg a bűncselekmények felderítésében megbízott apparátus összetételében is. A Securitate tisztjeinek kétharmada, a Milícia tisztjeinek több mint fele, a bírók, ügyészek, ügyvédek zöme volt magyar. A tartományi törvényszék elnöki posztján 1958-ban a román Aurel Ciupét a magyar Kincses Elemér bíró váltotta fel.

A rendelkezésre álló levéltári iratok nem tartalmaznak adatokat az elítéltek etnikai hovatartozásáról, annak megállapításhoz át kellene tekinteni a tartományi és járási bíróságokon keletkezett több ezer ügyet. A gazdasági bűnözés felszámolásáért folytatott küzdelem nem etnikai megfontolásokból indult ki, hanem abból a valóban súlyos problémából, amelyet a munkahelyi erkölcs és fegyelem megdőbbentő mértékű lazulása váltott ki. Az intézkedések sorozata mégis politikai és egyben nemzetiségi vonatkozást rejtett, mivel éppen a döntően magyar (vagy magyar identitású zsidó) nemzeti-ségű szakemberek meghurcolásával vette igazán kezdetét a romániai munkaerőpiac 1945 után lényegében elmaradt et-

nikai átalakítása. A Magyar Autonóm Tartomány 1960-ban bekövetkezett területi átszervezését és a székelyföldi magyar autonómia felszámolását nagymértékben befolyásolták az eddig kevésbé ismert, lényegében feltáratlan gazdasági és társadalmi indíttatású megtorlások, mint az önálló magyar tannyelvű iskolák bezárása vagy a Bolyai Egyetem felszámolása 1959-ben.

A helyi sajtó különösen fontos szerepet játszott a korrupcióellenes kampányban, amely nem egy esetben a sztálini időket idéző „bürokráciaellenes” hisztériába torkollt. A szigorúan titkosított politikai eljárásoktól eltérően (ez alól kivételt képez a később elemzett Sántha-ügy, mert az eljárás nem politikai, hanem szexuális jellegű bűncselekményre hivatkozva indult) a „szocialista törvényesség” védelme a nyilvánosság előtt zajlott, és annak hatásos támogatását élvezte. Ez különösen érződött 1958 tavaszától, amikor a *Vörös Zászló* című helyi magyar nyelvű napilap rovatot indított Törvényszéki hírek címmel. Március 12-én Csík rajonból érkezett tudósítás: három faluban összesen hat fatolvajt ítélték el két év börtönre.²¹ Az igazi sajtókampány azonban július végén kezdődött, amikor a gyulakutai Vörös Csillag Hőerőműben pártgyűlést rendeztek az ideológiai megszorítást meghirdető RMP júniusi plenáris ülésének szellemében: „Termelési értekezleten a kommunisták, mint Nicoleanu Ioan vagy Hegedűs Irma, felszólalásaikban leleplezik a nép vagyónának dézsmálóját és fokozott éberségre hívják fel a dolgozók figyelmét.” Ezt követően öt, előre kiválasztott munkás ellen folytattak nyilvános eljárását az erőmű épületében. „Egyik részüket eltávolították az üzemből, másokat pedig pénzbüntetésre ítélték és más munkára helyezték” – adta hírül a *Vörös Zászló*.²² Két nappal később, július 26-án a lap újabb nyilvános perről számolt be. Ezt Végh Emmával, a marosvásárhelyi Higénia Szövetkezet pénzügyi tervezőjével szemben folytat-

ták le, akit munkatársainak jelenlétében ítélték el a városi törvényszéken. A Vörös Zászló nagy terjedelemben foglalkozott az ügygel, amelyet az igazságszolgáltatás a szigorúságáról ismert Rézi Árpádra, a törvényszék elnökére bízott. A lap tudósítója egyszerre informált, figyelmeztetett és nevelt:

*Két évig lopta a szövetkezet közös vagyonát. [...] A közös vagyonból 28 654 lejt, míg a dolgozóknak járó juttatásból 5100 lejt tulajdonított el. Tehát több mint 33 700 lejt lopott. [...] Végh Emma elővezetésekor még a rá jellemző göggel lépett be a termelőszövetkezet kapuján. Azonban amikor itt szembe találta magát azzal a mintegy 150 felháborodott dolgozóval, aki nem fért be a terembe, megtörött. Az egykori nagyvilági nő fejét lesütve, rabruhában, a dolgozók megvetése közepette ment be a terembe.*²³

A büntett ismertetése után következtek az előre készített tanúvallomások:

*Rusu Ioan, Barabás Irén és mások a legnagyobb gyűlölettel beszéltek Végh Emmáról. Figyelmeztették mindazokat, akik hasonló tisztességtelen cselekedetekre hajlamosak, vigyázzanak, mert nem kerülnek el a nép szigorú ítéletét. [...] Jakab Ilona soványka kicsi asszony. De amikor beszélt, szavai nagyra tették. „Mi 40-50 fokos melegben izzadtunk, hogy szövetkezetünk virágozzék, jövedelmező legyen, s akkor ez a semmirevaló, akit még az emberi jelző sem illet meg, a mi munkánk eredményét lopta el. Nem meglepő, hogy ilyen aljas, alávaló lett.”*²⁴

Más dolgozók nemcsak a vádlottat alázták meg, hanem – minden bizonnyal felsőbb utasításra – „bírálták a kisipari

termelőszövetkezetek tartományi szövetségének volt vezetői tagjait is”. Az ítélet a lincshangulatnak megfelelően alakult: Végh Emmát tizenhárom évi kényszerszolgálatra, hat évi állampolgári jogvesztésre, vagyonelkobzására ítélték. Az újság szerint „az ítélet kihirdetése után a jelenlévők sokáig éltették a népi milíciát”. A következő napokban, hetekben már szinte naponta jelentek meg „törvényszéki hírek” a Vörös Zászlóban és más magyar nyelvű napilapokban.²⁵ A kollektivizálás második hullámának indításával kapcsolatban jellemzően kulákok, ritkábban középparasztok kerültek a vádlottak padjára. A Mezőbándon rendezett perrel így tudósítottak: „A tárgyalás Marosvásárhelyen volt, s ítélethirdetés előtt kiszállt a törvényszék a helyszínre, hogy ott mondja ki az ítéletet, s ítélethirdetés előtt meghallgassa a dolgozókat is. A bándi kultúrotthont zsúfolásig megtöltötték a dolgozók.”²⁶

Augusztustól új, jóval „rangosabb” szereplők is megjelentek a törvényszéki tudósításokban. Hivatali korrupció vádjával letartóztatták és kilenc év börtönre ítélték Egyed Józsefet, a tartományi sportbizottság elnökét. Vele együtt bukott Lungu György, a tartományi néptanács alelnöke, őt lemondásra kényszerítették, majd a pártból is kizárták.²⁷ Augusztus 16-án a Vörös Zászló hírül adta, hogy a gyergyószentmiklósi lenfonodából Teodor Schwartz (azaz Schwartz Tivadar) igazgatóval együtt több tucat munkást és vezetőt bocsátottak el.²⁸ Az augusztus 23-i állami ünnepség tiszteletére elrendelt „szünet” után, amikor ráadásul a Magyar Autonóm Tartomány fontos emberei népes tatár delegációt fogadtak, augusztus végén újabb lendületet vett a kampány: a gyergyószentmiklósi törvényszék ítéletet hirdetett öt „népvagyon-fosztogató” ellen, és a téglalapásban tetten ért Rácz Albertet huszonhárom év kényszerszolgálatra ítélté.²⁹ Szeptemberben Székelykeresztúron is megkezdődtek a vizsgálatok és az ellenőrzések.

Az újság szerint a járási néptanács egyik hivatalnokát ítéltek el többéves szabadságvesztésre, őt egy „kulák” próbálta megvesztegetni, hogy visszaszerezze elkobzott javait. Természetesen a „kulákozt” is elítélték.³⁰ A szeptember 28-i számban már Csíkszeredából jelentkezett Simon Ervin tudósító. Sáfár Ildikó „kuláklány”, akit korábban származása miatt bocsátottak el a városi néptanáctól és a lottóvállalathoz vettek fel, több ezer lejt sikkasztott. Simon Ervin szerint nemcsak politikai, hanem biológiai okai voltak a „kulák származásúak” erkölcstelenségének:

*Ha valaki a kizsákmányoló elemeket figyel, észreveheti, hogy többségük oda húzódik, ahol pénzt vagy más értékeket le lehet kezelni. S egyesek még hozzá is segítik őket ehhez. S akkor csodálkoznak, hogy lopnak. Nincs mit csodálkozni. Az ilyen elemek fertőzöttek.*³¹

Azokban a napokban Szászrégenben is nagy visszhangot kiváltó per zajlott egy magyar nemzetiségű hivatalnok, Antal László, a városi néptanács volt elnöke ellen, akit tíz társával együtt korrupció vádjával ítéltek el; a fővádltott tizenkilenc év kényszermunkát kapott.³² Az 1958. nyári–őszai tömeges eljárásokkal az átrendeződő, nemzetibb színezetet öltő politikai rendszer különböző társadalmi csoportokat vett célba. Egyrészt a már korábban is megbélyegzett „volt tőkéseket”, „kulákokat”, „papgyerekeket”, akik 1948 után szakmai tudásba és középkádéri pozíciókba konvertálhatták a múltból örökölt kulturális tőkét; másrészt az „új”, azaz a kommunista rendszer által kitermelt és támogatott fiatal pártvezetőket, gazdasági szakembereket és hivatalnokokat. A bírósági szigor, a rossz börtönkörülmények (és az, hogy a nem politikai foglyokat nem érintette az 1964-es amnesztia), valamint a rend-

kívül agresszív és személyeskedő sajtópropaganda pedig a társadalom egészének megfélemlítéséhez vezetett. Pártfunkcionáriusok és egyszerű polgárok egyaránt rettegtek arról, hogy egy elejtett mondat, egy feljelentés vagy egy bosszúvágyat szító munkahelyi konfliktus a hatóságok elé tárhatja apró trükkjeiket, csalásaikat, be nem jelentett jövedelmeiket, és emiatt nemcsak pályafutásuk, hanem magánéletük is kettétörhet.

Székelyföld-szerte többtucatnyi tanácselnököt, főkönyvelőt ítéltek el, másokat pedig a már felvázolt forgatókönyv szerint munkahelyeken és kultúrotthonokban rendezett népgyűléseken „leplezték le” (csak 1958 szeptemberében 730 ilyen összejövetelt tartottak a Magyar Autonóm Tartományban). Így kerülhetett sor csaknem 700 káder és középvezető leváltására.³³ Az üzemekben, hivatalokban és a tanintézetekben egyfajta „permanens forradalom” zajlott. Frissen kinevezett igazgatók, főmérnökök, könyvelők, fiatal pályakezdő munkások és technikusok tűntek el egyik napról a másikra. Voltak, akiket elbocsátottak: csak 1957 augusztusában a tartományi építésügyi tröszt csaknem száz dolgozótól vált meg kizárólag az 1956-os forradalom napjaiban észlelt (vagy utólag jelentett) „negatív” hozzáállásuk miatt, nagy részük „polgári” családi háttérű mérnök, „papfiú” és „kulákgyermek” technikus, ellenőr volt. Kivételek is akadtak: a huszonkilenc éves Kóti Pál, az építésügyi tröszt csoportvezetője a Bolyain szerzett közgazdasági diplomát, és az új „népi” káderek azon csoportjához tartozott, amelyet a kommunista rendszer korábban védett: 1500 lejt keresett, az átlagfizetés kétszeresét. Kótit azért mentették fel, mert néhány munkás előtt azt kiabálta, hogy vasvillával kellene elzavarni a kommunistákat, ahogy az Magyarországon történt.³⁴ Az erdészeti igazgatóság, a jórészt erdővel borított Székelyföld egyik kulcsfontosságú

hatalmi szerve is szisztematikusan bocsátotta el a „politikailag megbízhatatlan elemeket”, olyanokat, akik szerepeltek a bűnügyi nyilvántartásban, az ötvenes évek elején fogságban szenvedtek vagy a Duna–Fekete-tengeri-csatornához hurcoltak el kényszermunkára.³⁵ Ugyanez történt a tartományi szövetkezeti központban (DRCC), ahol 1958 nyarán átfogó vizsgálatot indítottak: hűtlen kezelés vádjával nyolc dolgozót elítéltek és további ötvenet elbocsátottak³⁶. Eközben zajlott az igazságszolgáltatás és a korábban döntően magyar nemzetiségű tisztek által irányított belbiztonsági szervek „átvizsgálása” is: a Miliciától negyven tisztet és altisztet, a tartományi ügyészségtől és törvényszéktől tizenöt bírót, ügyészt és fogalmazót bocsátottak el.³⁷

*Közerkölc és ateizmusra nevelés:
a Sántha Antal-per*

Az 1956 után indított „közerkölcjavító” kampány sajátos vetületét képezte a Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspökkel folytatott küzdelem. Miután 1955-ben visszanyerte szabadságát, Márton püspök az 1949-es letartóztatás előtti „önfeledt” heroizmust határozott egyházkormányzással váltotta fel. Márton Áron nem földalatti egyházat vagy mártírközösséget kívánt felépíteni, hanem egy a világi hatalomtól függetlenül működő, szuverén szervezetet, és ehhez keresett partnereket a hívei között. Ezt a célt szolgálta például 1957-es bérmakörútja, amikor az akkor már idős és börtönviselt püspök lovon ülve vagy gyalog járta a Székelyföldet keleti szegletét, Kézdivásárhely környékét.³⁸ Határozottságát, elveihez való ragaszkodását az 1957 júniusában elrendelt és 1967-ig tartó házi őrizet sem tudta kikezdeni. Ezt

bizonyítja egy feljegyzés, amely 1958. január 22-én készült a Magyar Autonóm Tartomány vallásügyi hivatal vezetőjének gyulafehérvári látogatása alkalmával. Tankó Árpád és Márton Áron csaknem másfél órás beszélgetésének apropója a hatóságok által megvétózott papi kinevezés volt, de a szellemi párbeszéd hamar áterjedt Románia valláspolitikájára, az állam és az egyház viszonyára. Márton Áron olyan határozottan lépett fel az állami szerveket képviselő Tankóval szemben, hogy kínos magyarázkodásra kényszerítette, amikor az alkotmányban és a törvényekben rögzített jogok tiszteletben tartását kérte számon tőle.³⁹

Kiállása feldühítette a hatóságokat. 1958 nyarán Bukarest elmozdult a korábbi várakozó álláspontból, és frontális támadásba lendült az „egyházi reakció” vezetőjének tartott Márton ellen. A Belügyminisztérium 1958. szeptember 16–18-án megtartott éves operatív állománygyűlésének egyik kiemelt pontja az engedélyezett egyházak tevékenységének operatív úton történő ellehetetlenítése volt. A legsúlyosabb intézkedések éppen a gyulafehérvári egyházmegyére vonatkoztak: Márton Áronnal és az iránta leghűségesebb papokkal szemben egy „Maros” (Mureș) fedőnevű összehangolt dehonesztáló és „semlegesítő” akciót készítettek elő. Egyik kigondolója, a „belső reakcióért” felelős III. Csoportfőnökség vezetője szerint a püspök elleni harcban fel kell használni a klérus azon részét, amelyik korábban hajlandónak mutatkozott a rendszerrel való együttműködésre. Kihasználna a birtokában lévő információkat, a Securitate elindított „egy közvetlen akciót a klérus Maros [értsd Márton Áron] elleni mozgósítására, hogy létrehozzanak egy olyan állapotot, amely elősegítheti a leváltását”.⁴⁰

A kiválasztott eszköz nem volt más, mint egy nyilvános per, amelyet látszólag néhány édesanya kezdeményezett éppen

Márton Áron szülőfaluja, Csíkszentdomokos káplánjával szemben. Sántha Antalt azzal gyanúsítottak, hogy nemi erőszakot követett el a lányaik ellen a délutánonként tartott hit-tanórákon. A pert a legnagyobb gondossággal készítették elő, és a tárgyalást az 1958 karácsonya előtti napokra időzítették a csíkszeredai népbíróságon. December 15-én a tartományi pártbizottság átadta a helyi aktivistáknak a Securitatétól kapott utasításokat: „A nyilvános tárgyaláson húsz gyergyószentmiklósi, tizenöt kézdivásárhelyi és tíz udvarhelyi rajonbeli személynek kell megjelennie, ezek között főleg kisgyermekes anyák legyenek. A nőbizottságok mozgósítsák ezeket az asszonyokat úgy, hogy saját akaratukból jelentkezzenek be a tárgyalásra.”⁴¹

Alexandru Drăghici belügyminiszter utasításait követve, a kibontakozó vallásellenes kampányban kiemelt szerepet szántak a sajtónak. A romániai nyilvánosságban – a *Scînteii*-től az *Előre*, a *Falvak Dolgozó Népe* és a *Vörös Zászló* című lapokig – szokatlanul terjedelmes, morbid részletekkel telített tudósítások jelentek meg a tárgyalásról (a helyi magyar napilap egészen december 31-ig foglalkozott az ügy-gyel).⁴² A tárgyaláson falusi asszonyoknak és maguknak a feltételezett ifjú áldozatoknak is vallomást kellett tenniük; a hallgatóság több ízben is megszakította az eljárást, és a „gyermeklányokat megbecstelenítő” papot gyalázta, majd a tizenkét éves börtönbüntetés hírére zajos tapsban tört ki, és a rendőri szerveket éljenezte.⁴³ A pernek óriási visszhangja volt, olyannyira, hogy utólagos politikai feldolgozást igényelt. December 31-én a tartományi bizottság két központba hívta össze a járási párttitkárokat, hogy közvetítse nekik Gheorghiu-Dejnek az ügy kezelésére vonatkozó személyes útmutatásait.

Az RMP első titkárának figyelme nem volt véletlenszerű: a Sántha-ügy lendkerekévé vált volna egy széles körű katólikusellenes kampánynak, amely a modern marketingtechnikáknak megfelelően egy adott célcsoportra, a vidéki női lakosságra összpontosított, amelyet túl konzervatívnak, a papság által befolyásolhatónak tartottak (1958-ban indították újra a mezőgazdaság kollektivizálását is).⁴⁴ Az aktivisták, akik az előző hetekben felkészítő gyűléseken vettek részt, alkalomról alkalomra zárt kiscsoportban közelítették meg a lakosságot, és kérdés-felelet formában beszélgetéseket vezettek az elítélt pap ügyéről. Ha a hivatalos irányvonaltól eltérő véleményt tapasztaltak, jelezték a hatóságoknak, és a renitenseket falugyűlésen marasztalták el. A központi párt-szerveknek küldött jelentés szerint a per több héten át beszédtemát szolgáltatott. Biztató jel volt a hatóságok számára – ami a kirakatper pedagógiai hatékonyságát bizonyította –, hogy a célcsoport, a fiatal anyák felháborodásukat fejezték ki az eset kapcsán, még súlyosabb büntetéseket kértek, de különösen azt híresztelték, hogy hasonló helyzet állt elő más falvakban is. A kampány következtében tucatszámra születtek a feljelentések, amelyek tartalmazták a feljelentő nevét és társadalmi származását. Közben a helyi belügyi szervek is szorgalmasan gyűjtötték a Sántha-üggyel kapcsolatos híreket, vélekedéseket, pletykákat. A felháborodás azonban nem elsősorban a káplán cselekedetére vonatkozott, hanem az eljárásmódra és az üggynek szentelt nyilvánosságra. A Gyergyómedencében úgy vélték: nem igaz, amit az újságok írnak, Sántha „politikailag felelős” – mivel Márton Áron pártján állt –, de „erkölcsileg tiszta”. Az ellene folytatott per tehát nem lehetett más, mint az egész egyház és Márton Áron ellen indított támadás.⁴⁵

Összegzés

1956 után a romániai „forradalom nélküli” megtorlás mérlege a magyarországihoz mérhető. A két országban azonban mások voltak a „rendcsinálás” középtávú céljai: a hatvanas évek elején Romániában fel sem merült a konszolidált rendszer fokozatos liberalizációja, ugyanis a magyar forradalmat követően új államépítési folyamat indult, amivel a hatalom egyszerre válaszolt a „lentről” és „kívülről” érkező kihívásokra, és térdre kényszerítette a társadalom integrálatlan/ellenálló csoportjait. A „politikai” és „nem politikai” eljárások együttes vizsgálatából kirajzolódik a romániai kommunista rendszerben 1956 után végbement strukturális változás. A „klasszikus” sztálini típusú szerkezetet 1956-ot követően fokozatosan felváltotta egy hasonlóan merev, a nyílt erőszakot rendszeresen használó, de a jogi formalitásokra figyelő „nemzetibb” színezetű diktatúra, amit az 1965-ben hatalomra jutott Nicolae Ceaușescu továbbfejlesztett és konzervált egészen az 1989-ben bekövetkezett bukásáig.

Jegyzetek

- 1 Az archívumban többtucatnyi, erdélyi ötvenhatosokkal készült interjú található. A kutatható anyagok jegyzéke: <http://www.visszaemlekezesek.hu/visszaemlekezesek> (utolsó letöltés: 2016. november 10.).
- 2 Az 1956-os forradalom által beindított folyamatok nemzetiségpolitikai vonatkozásait részletesen ismerteti Szesztay, 2003, valamint Lipcsey, 2004. A legfontosabb 1956-os romániai csoportos periratokat Tófalvi Zoltán közölte az *1956 erdélyi mártírjai* című kötetsorozatban, sajnos azonban a megfelelő és a koncepciók eljárások kritikai értelmezéséhez szükséges jegyzetapparátus nélkül.
- 3 Lásd Lungu – Retegan (ed.), 1996; Boca, 2001.

- 4 Lásd P. Sebők, 2001.
- 5 Lásd Bottoni (főszerk.), 2006; Bottoni, 2008. A megtorlások magyar áldozatainak első katasztrofe, Dávid, 2006. A Székelyföldre vonatkozóan lásd Pál-Antal, 2006.
- 6 Tismăneanu, 2003.
- 7 Lásd részletesen Benkő, 2006.
- 8 Ezt különösen hangsúlyozta Petrescu, 2007.
- 9 A román kommunista rendszer 1956 értelmezéséről és a magyar forradalomtól tanult „leckékről” lásd bővebben Granville, 2008a; Granville, 2008b; Granville, 2010a; Granville, 2010b.
- 10 ÁBTTL 1.11.12. 5., 7., 29., 30., 36., 37. doboz; ÁBTTL 1.6. 15. d. (Román állampolgárok ügyei).
- 11 Ö. Kovács, 2012.
- 12 Oláh, 2008: 364.
- 13 Ezen a ponton is fontos hivatkozni a szovjet mintára: a „társadalomellenes” viselkedés kezeléséről a Szovjetunióban, lásd Kozlov, 2002: VI. fejezet.
- 14 A huliganizmus és „parazituizmus” jogi szabályozásáról a szocialista Romániában, lásd Mócsy László korabeli tanulmányát (Mócsy, 1956).
- 15 ANR fond CC PCR, Cămin, dosar 12/1958, f. 37–66. A román Legfőbb Ügyészség jelentése a közös tulajdon ellen elkövetett bűncselekményekről 1955 és 1957 között. Bukarest, 1958. április 14.
- 16 SJAN Mureș fond 1134, dosar 175/1957, f. 61–73.
- 17 Sharlet, 1999: 164.
- 18 Connor, 1972.
- 19 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 229/1959, f. 10–26. A Milícia tartományi Igazgatóságának jelentése. Marosvásárhely, 1959. november 2.
- 20 SJAN Mureș fond 1134, dosar 196/1958, f. 199–210. A tartományi Népbíróság elnökének, Kincses Elemérnek a jelentése. Marosvásárhely, 1958. november 25.
- 21 Csalás a közvagyon rovására. *Vörös Zászló*, 1958. március 12.
- 22 Törvényszéki hírek. *Vörös Zászló*, 1958. július 24.
- 23 A közvagyon fosztogatói elnyerik méltó büntetésüket. *Vörös Zászló*, 1958. július 26.
- 24 Uo.

- 25 A bukaresti *Előre* és a kolozsvári *Igazság* közleményeiből kiderül, hogy ehhez hasonló perek zajlottak más erdélyi tartományokban is, bár számuk jóval alacsonyabbnak tűnik.
- 26 Elnyerték méltó büntetésüket Szabó kulákék. *Vörös Zászló*, 1958. augusztus 6.
- 27 Törvényszéki hírek. *Vörös Zászló*, 1958. augusztus 3.
- 28 Törvényszéki hírek. *Vörös Zászló*, 1958. augusztus 16.
- 29 Törvényszéki hírek. *Vörös Zászló*, 1958. augusztus 27.
- 30 Nincs megalkuvás azokkal szemben, akik a közösségnek ártanak. *Vörös Zászló*, 1958. szeptember 13.
- 31 Sikkasztó kuláklány fölött ítélkezett a csíkszeredai néptörvényszék. *Vörös Zászló*, 1958. szeptember 28.
- 32 Törvényszéki hírek. *Vörös Zászló*, 1958. október 1.
- 33 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 198/1958, f. 186. Az RMP KV-nek küldött tájékoztató. Marosvásárhely, 1958. október 14.
- 34 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 181/1957, f. 185–189. A Tartományi Építési Tröszt jelentése a Magyar Autonóm Tartományi Pártbizottsághoz. Marosvásárhely, 1957. augusztus 29.
- 35 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 181/1957, f. 175–184. A Tartományi Erdészeti Igazgatóság jelentése. Marosvásárhely, 1957. augusztus 30.
- 36 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 194/1958, f. 169–175. A Tartományi Szövetkezeti Központ jelentése. Marosvásárhely, 1958. augusztus 25.
- 37 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 196/1958, f. 212. A Tartományi Népbíróság elnökének jelentéséhez fűzött referátum. Marosvásárhely, 1958. november 27.
- 38 Bottoni, 2008: 199–200.
- 39 Bodeanu, 2013.
- 40 CNSAS fond Informativ, dosar 105, f. 170. A Belügyminisztériumban tartott állománygyűlés jegyzőkönyve, 1958. szeptember 16–18.
- 41 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 206/1958, f. 182–183. Az RMP Tartományi Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. Marosvásárhely, 1958. december 15.
- 42 Elnyerte méltó büntetését Sántha Antal, a gyermeklányokat megbecsületlenítő csíkszentdomokosi káplán. *Vörös Zászló*, 1958. december 25. A négyoldalas összefoglaló a teljes „karácsonyi” lapszámot elfoglalta.

- 43 A részletek egy magyar diplomáciai jelentésből ismertek. MNL OL XIX-J-1-j. 10. d. 002085. Sántha Antal káplán ügye. Bukarest, 1959. február 10.
- 44 SJAN Mureș, fond 1134, dosar 230/1959, f. 6–10. Tájékoztató jelentés a lakosság közhangulatáról a Sántha Antal volt pap elleni pert követően. Marosvásárhely, 1959. január 7.
- 45 SJAN Mureș, fond 594, dosar 1083/1960, f. 66–67. A magyar autonóm tartományi állambiztonsági szervek hangulatjelentése a Sántha Antal-ügyről. Marosvásárhely, dátum nélkül [1959. január].

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)
- 1.6. BM Politikai Nyomozó Főosztály iratai
- 1.11.12. BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának iratai
- Arhivele Naționale (ANR)
- fond Comitetul Central al Partidului Comunist Român, Cancelarie
- Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS)
- fond Informativ
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
- XIX-J-1-j Külügyminisztériumi iratok: Románia 1945–1964
- Serviciul Județean a Arhivelor Naționale Mureș (SJAN Mureș)
- fond 594. Direcția Regională Ministerului de Afaceri Interne Mureș-Autonomă Maghiară, 1923–1967
- fond 1134. Comitetul Regional PCR Mureș 1950–1968

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

- Boca, 2001. • Boca, Ioana: *Un an de ruptură*. București, Fundația Academia Civică.
- Bottoni (főszerk.), 2006. • Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság 1956–1959*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Lipcey, 2004. • Lipcey Ildikó: *Magyar–román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok*. Budapest, Paulus Publishing Bt. – Nagy Imre Alapítvány.

Lungu – Retegan (ed.), 1996. • Lungu, Corneliu Mihai – Retegan, Mihai (ed.): 1956. *Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. București, Univers Enciclopedic.

SAJTÓ

Vörös Zászló. Az RMP Magyar Autonóm Tartományi Bizottsága és a Tartományi Néptanács lapja, Marosvásárhely (1958)

INTERNETES FORRÁSOK

www.visszaemlekezesek.hu (OSZK 1956-os Intézet és Oral History Archívum)

Hivatkozott irodalom

- Benkő, 2006. • Benkő Levente: *Az őszinteség két napja. 1956. szeptember 29–30. Kolozsvár, Polis Kiadó.*
- Bodeanu, 2013. • Bodeanu, Denisa: Márton Áron püspök szemtől szembe a kommunista hatalom képviselőjével. Beszélgetés Tankó Árpáddal, a valóságok regionális megbízottjával, 1958 januárjából. *Keresztény Szó*, 2. sz., 11–19.
- Bottoni, 2008. • Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története, 1952–1960*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Connor, 1972. • Connor, Walter D.: The Manufacture of Deviance: The Case of the Soviet Purge, 1936–1938. *American Sociological Review*, Vol. 37. (August), 403–413.
- Dávid, 2006. • Dávid Gyula: *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.
- Granville, 2008a. • Granville, Johanna: Dej-a-Vu: Early Roots of Romania's Independence. *East European Quarterly*, vol. XLII., no. 4. (Winter), 365–404.
- Granville, 2008b. • Granville, Johanna: Temporary Triumph in Timișoara: Unrest among Romanian Students in 1956. *History*, Vol. 93., issue 309. (January), 69–93.
- Granville, 2010a. • Granville, Johanna: Forewarned is Forearmed: How the Hungarian Crisis of 1956 Helped the Romanian Leadership. *Europe-Asia Studies*, vol. 62., no. 4., 615–645.

Granville, 2010b. • Granville, Johanna: Hungary, 101: Seven Ways to Avoid a Revolution and Soviet Invasion of Romania. *Cold War History*, 10:1 (February), 81–106.

Kozlov, 2002. • Kozlov, Vladimir A.: *Mass Uprisings in the USSR: Protest and Rebellion in the Post-Stalin Years*. Armonk (NY), Sharpe.

Mócsy, 1956. • Mócsy László: Reglementarea infracțiunii de huligalism în legislația penală R.P.R. *Buletin Universităților Babeș și Bolyai, Seria Științe sociale*, Cluj, 121–132.

Oláh, 2008. • Oláh Sándor: *Kivizsgálás: írások az állam és társadalom viszonyáról Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Ö. Kovács, 2012. • Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.

Pál-Antal, 2006. • Pál-Antal Sándor: *Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Petrescu, 2007. • Petrescu, Dragoș: Fifty-Six as an Identity Shaping Experience: The Case of the Romanian Communists. In: Rainer M. János – Somlai Katalin (ed.): *The 1956 Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reaction and Repercussions*. Budapest, The Institute for the History of the 1956 Revolution, 48–68.

P. Sebők, 2001. • P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek, 1956*. Budapest, Hamvas Intézet.

Sharlet, 1999. • Sharlet, Robert: Stalinism in Soviet Legal Culture. In: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. (2nd ed.) New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 155–189.

Szesztay, 2003. • Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör.

Tismăneanu, 2003. • Tismăneanu, Vladimir: *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism*. Berkeley, CA, University of California Press.

Vörös Géza

EGY SZABADÍTÁSI KÍSÉRLET TÖRTÉNETE

A bíboros és az újpesti srácok

Bevezető

„1956 sokkal több, mint a gyűlölt elnyomó rendszer elleni felkelés. Az emberek sorsuk irányítását kezükbe vették, cselekvően beleszóltak alakításába, és történelmet csináltak. A forradalom fejezte ki törekvésüket egy jobb holnapért és alkotó harcukat egy új világért, így képletesen azt mondhatjuk – az egeket ostromolták” – fogalmazta meg Bill Lomax brit történész.¹ Valóban, nemzetünk történetét sok olyan esemény kíséri, amelyek a kollektív emlékezet meghatározó sarokpontjaivá váltak. Ilyen az 1956-os forradalom és szabadságharc – 20. századi történelmünk egyik legkiemelkedőbb története –, amely a magyar társadalom döntő többségét egységbe tömörítette a megszálló szovjet hadsereg segítségével hatalomra kerülő kommunista diktatúra elleni küzdelemben,² és amely céljait tekintve messze továbbment a kommunista párt reformokat támogató vezetőinél.

A forradalomnak nem volt vezetője, nem volt központja. Spontán módon keletkezett, jellemzője az önszerveződő működés, az öngazgatás, vagyis az adott közösségen belül már elfogadott, tekintéllyel rendelkező vagy a forradalmi események során tetteikkel elismertséget kivívó személyek váltak vezetőivé.³ Mivel a társadalomnak 1956 előtt nem volt lehetősége politikai akaratát szabadon kinyilvánítani, amikor erre mód nyílt, sorra szerveződtek a tömeggyűlések és a tüntetések a követelések megfogalmazására, és majd mindenhol kialakultak azok a csoportok, amelyek a népakaratot képviselve a helyi forradalmak vezetőivé váltak. Bár a központi hatalom továbbra is fennmaradt, a helyi közigazgatás szintjén a régi nomenklátúra szerepét a forradalmi bizottságok vették át, amelyek a közhatalmi funkciók ellátása közben szükségyszerűen kerültek kapcsolatba a kormányzati szervekkel. Ezen önszerveződő, öngazgató közösségek tevékenysége és működőképessége igazolta a reformkommunisták számára, hogy a felkelés nem ellenforradalom, hanem a társadalom diktatúrával szembeni, spontán önvédelmi reakciója.⁴ Nagy Imre is csak viszonylag későn, október 28-án állt ki teljes mértékben a forradalom mellett. Kora esti rádióbeszédében a miniszterelnök a helyi forradalmi bizottságokkal való együttműködésre is utalt, miszerint „a kormány felkarolja a nép kezdeményezésében létrejött új, demokratikus önkormányzati formákat, s arra fog törekedni, hogy azokat beiktassa az államigazgatásba”.⁵ E szavak öngazdolást jelentettek minden forradalmi bizottság, így az Újpesti Forradalmi Bizottság számára is. Bizonyították, hogy az eddig megtett úton kell továbbhaladniuk.

Az újpesti forradalmárok

Az 1950-ig önálló városi rangú Újpest nemcsak jelentős gyáriparral, hanem, ahogy Kadlecovits Géza helytörténész is írja, „fejlett infrastruktúrával, jelentős polgári hagyományokkal” rendelkező település volt, amely „híres volt korszerű közigazgatásáról, nagy gyakorlatú, a városhoz hűséges tisztviselőiről. Nem véletlen, hogy a tanácsrendszer bevezetését követően minden fontos hivatali posztot olyan tisztviselők töltöttek be, akik már több évtizede szolgálták a várost.”⁶ Újpesten nem volt jelen semmilyen politikai szélsőség, a nagy létszámú munkásságnak köszönhetően a politikai életben leginkább a szociáldemokrácia vált meghatározó erővé.

A Budapest belvárosában zajló október 23-i események híre csak lassan jutott el a peremkerületbe. A Műszaki Egyetem néhány újpesti születésű hallgatója estefelé röplapokkal érkezett az Egyesült Izzó vállalathoz, arra kérve az egyik osztályvezetőt, hogy sokszorosíthassák a magukkal hozott anyagot. A röpcédulákat ezután a gyár mentőautójával szórták szét a kerületben, így a lakosság is értesülhetett az egyetemisták követeléseiről. Ennek hatására néhány száz fős, főleg fiatalokból és a gyár dolgozóiból álló tömeg verődött össze, majd fáklyákkal világítva menetelt végig az Árpád úton.⁷ Másnap reggel a kerületi rendőrkapitányság épülete előtt a több egyetemista társával röplapokat osztogató Polcz József ma már rekonstruálhatatlan okból összetűzésbe keveredhetett a rendőrökkel, és az épületből halálos lövés érte. Ezen összetűzés híre több száz embert vitt a városháza elé, haragjukban ledöntötték a szovjet katonai emlékművet, és annak helyén ravatalozták fel Polcz holttestét.⁸ (A forradalmárok ellen indított vizsgálati eljárások során keletkezett rendőrségi jelentés ezt az összecsapást még 23. éjszakájára teszi, azzal,

hogy először a rendőrség épülete elé vonulók közül lőttek a rendőrökre, ők „válaszolva a támadásra, egy ellenforradalmárt agyonlőttek”).⁹ Ekkor lépett a tömeg elé a sokak által jól ismert, kiváló szónoki képességgel bíró asztalosmester, Kósa Pál. A ravatal mellett elmondott, nagy hatású beszédében nemcsak az elhunyt egyetemistáról emlékezett meg, hanem felolvasta az Egyesült Izzó gyári munkástanácsának megalakulásáról tudósító röplapot is.¹⁰

Kósa vezetésével küldöttség indult a rendőrség épületéhez, hogy a hírek szerint ott őrzött, letartóztatásban lévő embereket kiszabadítsák. Az információk azonban alaptalannak bizonyultak. A kapitányságról visszatérő Kósa a kerület irányítását átvevő forradalmi tanács megalakítására tett javaslatot: az a működésképtelenné váló helyi tanács közigazgatási, közbiztonsági és ellátási feladatköre mellett a kormányzattal való kapcsolattartás funkcióját is ellátná.¹¹ A szervezet az Újpesti Forradalmi Bizottság elnevezést kapta.¹² A bizottság vezetőjévé Újpest 1949 előtti kisgazdapárti polgármester-helyettesét, Gálhidi Bélát jelölték, aki 1950 után a IV. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese volt.¹³ Gálhidi nem vállalta az elnöki megbízatást, javaslatára helyette a szintén kisgazdapárti helyi ügyvédet, Rajki Mártont választották meg.¹⁴ A bizottság tagjai lettek még Kósa Pál, Gerényi Gyula, Kiss Imre és Koszterna Gyula. A változó, olykor 30–35 főre is felduzzadó létszámú bizottság összetételét nem könnyű rekonstruálni, mivel tagjai közé akár önkéntes jelentkezéssel, akár Kósa, esetleg a bizottság felkérésére vagy valamely intézmény delegálásával lehetett bekerülni, ráadásul a testületen belül viszonylag nagy volt a fluktuáció.¹⁵ A legtöbb információ azokról a tagokról áll rendelkezésre, akiket később a forradalmi eseményekben való részvételért bíróság elé állítottak.

A bizottság tagjainak többsége újpesti származású munkásember volt.¹⁶ A grémium politikai összetétele rendkívül vegyes képet mutatott. A régi, 1949 előtti politikai paletta majd minden szereplője helyet kapott benne a Kisgazdapárttól a Magyar Függetlenségi Párton keresztül egészen a Magyar Kommunista Pártig. Maga Kósa is az MKP agitációs-propaganda-titkára volt, de ellenséges nézetei miatt 1948-ban kizárták.¹⁷ Az Újpesti Forradalmi Bizottság fő erejét Rainer M. János történész szavaival „a fiatal, de már bizonyos politikai tapasztalatokkal, a korábbi rendszerrel már konfrontálódott munkások jelentették”.¹⁸

A bizottság a kerület lakosaitól nyert felhatalmazás alapján elsősorban a forradalom védelmezője, a forradalmi rend fenntartója kívánt lenni. A gyorsan pörgő események gyors reagálást kívántak a szervezettől is, így létrejöttét követően viszonylag hamar megindult a különböző szakterületek szerinti differenciálódás. A legfontosabb és az egyik legnehezebb feladat a rend fenntartása volt. Felállítottak egy 70–80 önkéntesből álló polgárőrséget, vezetésével Kiss Imrét bízták meg.¹⁹ Ugyanis Kovács Gyula, a kerület rendőrkapitánya a helyi őrökről a központi épületbe vonta vissza a rendőrség egységeit, elveszítve ezzel annak rendfenntartó szerepét. Október 25-én a békés viszonyok fenntartása, a lehetséges fegyveres konfliktusok kivédése, és a kommunistáknak a forradalmi bizottság munkájába történő bevonása érdekében Gálhidi Béla bizalmas megbeszélést szervezett az István téri katolikus templom plébánosának, Csík Józsefnek a lakására. Itt találkozott a forradalmárok részéről Rajki Márton és Kósa Pál a régi hatalmat képviselő Andrásfi Gyula tanácselnökkel és Németh János vezetőségi taggal. A megbeszélésen a közös rendfenntartásról döntöttek, valamint helyet biztosítottak a kommunisták számára a forradalmi bizottságban.

A felek megállapodtak abban is, hogy együttes küldöttségen keresztül kéri a Honvédelmi Minisztérium segítségét, hogy a fegyveres harcok Újpestre történő kiterjedését megakadályozzák. Ahogy Rajki fogalmazott, „elgondolásunk az volt, hogy a rend és nyugalom biztosításának feladatát Újpesten mi vállaljuk, és ezzel feleslegessé válik a szovjet tankok Újpestre való jövetele”.²⁰ A bizalmatlan légkört azonban nem sikerült feloldani, a találkozót követően a kommunista vezetők hosszabb időre eltűntek, így az együttműködés lehetősége szertefoszlott.²¹

A polgárőrség és az Újpesti Forradalmi Bizottság gyengeségét az október 28-i események is megmutatták. Október 27-én a Magyar Dolgozók Pártjának helyi szervezete titokban a Belügyminisztériumhoz fordult segítségért.²² Másnap délután meg is érkezett három teherautóval és egy harckocsival két szakasz belügyi alkalmazott Kovács Rezső államvédelmi őrnagy és Tóth László államvédelmi százados vezetésével, valamint a BM keretein belül működő ún. partizáncsoport, és rövid tűzharcban elfoglalták a kerületi rendőrkapitányság épületét.²³ A partizáncsoport tagjainak jó része korábban a BM kötelékében szolgált, és most kötelességüknek érezték, hogy csatlakozzanak az általuk ellenforradalomnak tartott események felszámolásához.²⁴ Az alakulat vezetője október 24. és október 31. között Kőműves László korábbi államvédelmi százados volt, akit 1953-ban súlyos törvénysértés miatt leszereltek és MDP-tagságától is megfosztották, de 1956. október 24-én visszavették az állományba korábbi rangjában.²⁵ Az Újpesti Forradalmi Bizottság tárgyalásokat kezdeményezett az épület elhagyásáról és a tűzszünetről a belügyesekkel, de Kőműves a polgárőrség lefegyverzését és a forradalmárok által elfogott emberek szabadon bocsátását követelte. Közben határőrök érkeztek a városházához a fe-

szült helyzet csillapítására, feloszlatták az összegyűlt tömeget, és az elfogottakat elengedték.²⁶ Ezalatt az MDP helyi vezetői igyekeztek visszaszerezni a pártházat és a tanács épületét is. Őket segítő, Kőműves hívására október 29-én reggel Surányi János alezredes vezetésével páncélos egységekkel megerősített katonai alakulatok érkeztek Újpestre, és lefegyverezték a polgárőröket.²⁷ Az események hatására a bizottságon belüli ellentétek is fellángoltak. Az eltérő mentalitású Rajki és Kósa közötti gyakori konfliktus, továbbá a feszült helyzet békés feloldásának távolodó lehetősége miatt Rajki október 28-án lemondott a bizottság elnöki tisztségéről, az irányítást Kósa vette át. Rajki a későbbi kihallgatásán azzal indokolta lemondását, hogy „nem tudok felelősséget vállalni a forrófejű emberek felelőtlen cselekedeteiért”.²⁸

Úgy tűnt, rövidesen a szétzilálódó Újpesti Forradalmi Bizottság is beszüntetheti működését. Nagy Imre október 28-án elhangzott beszéde azonban fordulópontot hozott. Azzal, hogy a miniszterelnök kiállt a forradalom mellett és kilátásba helyezte a kormány és a helyi forradalmi bizottságok együttműködését, lehetőséget teremtett arra, hogy a sok helyen, így Újpesten is rendeződjön a helyzet. A Nagy Imre-beszéd következményeként másnap, október 29-én az MDP-tagok és a segítségükre érkezett belügyi alakulatok elhagyták a tanácsháza és a pártház épületét,²⁹ Surányi alezredes pedig a tanácsháza erkélyén bejelentette az általa vezetett katonai egységek forradalomhoz való csatlakozását.³⁰ Ezt követően már a rendőrséggel és a katonasággal együtt járőrözve tartotta fenn a rendet a polgárőrség, amely Kopácsi Sándor, Budapest rendőrfőkapitánya, a Nemzetőrség helyettes főparancsnoka által október 30-án kiadott parancs értelmében nemzetőregységgé alakult.³¹

A forradalmi bizottság, amely október 30-án az Újpesti Nemzeti Bizottság nevet vette fel, így már biztosabb alapokra támaszkodva tudta folytatni tevékenységét. Alapvetően védelmi jellegű szerepet töltött be az általuk felállított politikai osztály, amely főként a volt pártfunkcionáriusok elleni nyomozást végezte. Igyekeztek a letartóztatottakat biztonságos zárkákban tartani, és bár durvább bánásmód előfordult, komoly atrocitás, önbíráskodás Újpesten nem történt. A lakosság ellátását egészen november 8-ig az élelmezési csoport szervezte, munkájukhoz a gépkocsiosztálytól kaptak járműveket.³² A kórházak, rendelőintézetek gyógyszerrel történő ellátásának megszervezéséért az egészségügyi csoport, a lakosság forradalmi eseményekről való tájékoztatásáért a propagandacsoport felelt.³³ A konszolidálódó politikai helyzet, a nemzetőrség Honvédelmi Minisztérium segítségével történő felfegyverzése, a mindennapi élet megszervezése lehetővé tette, hogy a bizottság esetenként részt vállaljon a kerület határain kívüli akciókban is: mint például a kőbányai Kozma utcai Gyűjtőfogház elleni támadás³⁴ vagy Mindszenty József bíboros kiszabadítása.

*A bíboros
a pártállam fogságában*

Mindszenty József esztergomi érsekként többször felemelte szavát a kiépülő kommunista diktatúra ellen. Tiltakozott a németek kitelepítése, az egyházi iskolák államosítása, a hitélet ellehetetlenítése, az egyházak korábbi politikai, társadalmi és gazdasági pozícióinak elvesztése ellen. Az egyházakkal leszámolni akaró pártállam az egyik legelszántabb ellenségének tartotta a főpapot. Mindszenty egyházvezetői tevékenységét

a politikai rendőrség emberei folyamatosan figyelemmel követték, igyekeztek minél több kompromittáló információt beszerezni róla, hogy felhasználhassák félreállítására érdekében.³⁵ Bátor kiállása miatt a bíboros nem kerülhette el sorát; Rákosi döntése alapján az Államvédelmi Hatóság emberei Décsi Gyula rendőr alezredes vezetésével 1948. december 26-án este hat órakor letartóztatták.³⁶ A hosszas vallatásokat követő, koholt vádakon alapuló kirakatperben a bíborost a Budapesti Népbíróóság 1949. február 8-án életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte.³⁷ Egészségi állapota miatt a Conti utcai börtönből 1954-ben előbb a Gyűjtőfogház rabkórházába került, majd magas korára, legyengült egészségére, valamint a püspöki kar kérelmére hivatkozva az MDP Politikai Bizottsága – elfogadva Piros László belügyminiszter előterjesztését – 1955. július 7-én határozatban engedélyezte büntetésének megszakítását. Először a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hejce-n található volt püspöki helynökség épületének első emeletén akartak számára három szobát kialakítani. Az épület és a főpap őrzésére egy államvédelmi tiszt vezetésével 16 főnyi őrszemélyzetet rendeltek, a bíboros tevékenységének ellenőrzésére pedig szobáit lehallgatókészülékekkel kívánták ellátni.³⁸ Ám tervüket ismeretlen okból megváltoztatva Hejce helyett a Baranya megyei Püspökszentlászlón helyezték házi őrizetbe Mindszentyt. A pécsi püspök rossz állapotú nyaralója azonban nem használt a főpap börtönben megromlott egészségének, és az épület lakhatatlansága miatt még a tél beállta előtt, 1955. november 2-án át is szállították a Nógrád megyei Felsőpetényben található Almássy-kastélyba. Itt Németh Hugó őrnagy vezetésével egy tizenhét főből álló államvédelmi egység őrizte a bíborost.³⁹

Mindszenty rehabilitálásának és szabadlábra helyezésének gondolata többször megfogalmazódott már a forradalom kitörése előtt is. Október első napjainak eseményei – amikor is a törvénytelenésekre hivatkozva újratemették Rajk Lászlót és társait, felmentették a korábbi vádak alól Ordass Lajost, a Bányai Egyházkerület evangélikus püspökét – a katolikus egyház főpapjait is arra ösztönözték, hogy kérjék az államhatalomtól primásuk rehabilitálását, próbálkozásuk azonban eredménytelen maradt.⁴⁰

A forradalom kitörése váratlanul érte a magyarországi egyházak, köztük a katolikus egyház vezetőit, akik inkább nyugalomra intették, megfontolt cselekvésre, mintsem a harcokban való fegyveres részvételre biztatták híveiket. Egyházpolitikai követelésekkel sem álltak elő.⁴¹ Számos, börtönben vagy házi őrizetben sínylődő egyházi személy – köztük több vezető is, mint Endrédy Vendel zirci apát vagy Pétery József váci püspök – csak a tömegek követelésére szabadult ki. Mindszentyért egyedül a nyolcvanhét éves Virág Ferenc pécsi püspök emelte fel szavát október 29-én kiadott kemény hangú pásztorlevelében, amelyben a primás szabadon engedése mellett „minden politikai fogoly kiengedését, a szerzetesrendek visszaállítását, a vallásszabadság biztosítását, a kötelező hitoktatást, az egyházi intézmények és sajtó szabadságát” követelte.⁴² Ezen túlmenően a katolikus papság körében a forradalom első napjaiban a Mindszenty-kérdés nem vetődött fel megoldandó problémaként.

A forradalmi események hamar begyűrűztek Nógrád megye több településére is. Felsőpetényben október 26-án kezdődtek a forradalmi megmozdulások. Helyi fiatalok le-

verték a címeres táblákat, betörték a tanácsháza ablakait. Másnap megválasztották a helyi forradalmi tanácsot, vezetője Janecskó János lett.⁴³ A környékbeli településeken már korábban is szóbeszéd tárgya volt, hogy a bíborost a felsőpetényi kastélyban őrzik, de csak október 28-án indultak el többen a szomszédos Nőtincsről a drótkerítéssel körbevett épülethez, hogy a főpap kiadatását követeljék. Az őrzéssel megbízott belügyi csapat vezetőjével, Németh Hugó államvédelmi őrnaggyal folytatott heves vita után a nőtincsiek dolgavégezetlenül mentek haza.⁴⁴ Németh a helyzet bizonytalansága miatt, valószínűleg felsőbb intézkedés nyomán, úgy döntött, hogy Mindszentyt Budapestre szállítva biztonságba helyezi.

A bíboros a forradalmi eseményekről már október 24-én értesült titkárától, Tóth János plébánostól, így az őrnagy felépése nem érte váratlanul.⁴⁵ Azonban nem kívánta elhagyni a kastélyt az államvédelmisekekkel, tartva attól, hogy személyét valamilyen számára elfogadhatatlan célra kívánják felhasználni. Mivel az őrség két tagjának fizikai kényszerítéssel sem sikerült az idős főpapot az udvaron álló autóhoz vonszolni, így felhagytak a további kísérletekkel. Németh jelentette mindezt a budapesti központnak, ahonnan Földes György államvédelmi százados, a politikai rendőrség egyházi elhárításának vezetője⁴⁶ telefonon tájékoztatta Horváth Jánost, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnökét az eseményekről. Földes jelezte: az államvédelem szándéka – Münnich Ferenc belügyminiszter beleegyezésével –, hogy „Mindszentyt valamilyen ürüggyel felhozzuk Budapestre, és itt a Központi Szemináriumban helyezzük el”.⁴⁷ Horváthot még október 28-án éjjel magához rendelte a pártvezetés, és Kádár János a jelen lévő Nagy Imre miniszterelnökkel egyetemben azzal bízta meg, hogy bírja rá Mindszentyt a távozásra.⁴⁸ Másnap,

október 29-én reggel indult útnak Horváth Felsőpeténybe. Későbbi vallomások alapján valószínűsíthető, hogy Horváth az utat túl veszélyesnek érezve betért a dunakeszi-alagi szovjet bázisra, ott személygépkocsiját lecserélte, és egy szovjet páncélautóval folytatta útját.⁴⁹ A délutáni órákban érkezett meg Felsőpeténybe hat államvédelmis (köztük négy egyenruhás) és négy szovjet katona kíséretében.⁵⁰ Mindszenty érthető bizalmatlansággal fogadta a küldöttséget, ahogy emlékirataiba lejegyezte: „nekem akkor nem tetszett, hogy a nemzeti kormány – ha valóban annak a megbízásából jött – épp a rossz hírű Állami Egyházügyi Hivatal elnökét küldi hozzám”.⁵¹ A bíboros ellenérzéseit az is táplálhatta, hogy az ÁEH-elnök és kísérete egy szovjet autóból szállt ki.⁵² A Horváth által tolmácsolat kormányajánlatot – amely szerint vagy az édesanyjához, vagy a Hittudományi Akadémiára vinnék – a bíboros azzal utasította el, hogy csak személyi szabadsága és a primási székhely elfoglalása esetén megy bárhová is. Ezzel kezdetét vette a felek közötti kötélhúzás.

A szovjet páncélautó érkezésének híre mindeközben futótűzként terjedt a községben, kiváltva a lakosság mozgolódását. Egy csaknem százfős csoport indult a kastélyhoz, hogy tájékozódjon Mindszenty helyzetéről. Németh Hugó a tömegből öt embert engedett be az épületbe, ők, miután meggyőződhetek a bíboros testi épségéről, megnyugtatták a kívül maradókat, majd mindenki békésen hazatért.⁵³ Az államvédelmi őrnagy a feszült helyzet feloldása végett azt javasolta az ÁEH elnökének, hogy ő engedélyezze Mindszenty szabadon bocsátását. Horváth azonban nem merte felvállalni a döntés következményeit, ezért másnap, október 30-án – mivel a telefonvonalak elnémultak – úgy határozott, hogy visszamegy utasításért Budapestre.⁵⁴ A visszafelé haladó küldöttség páncélautója Katalinpusztánál majdnem összeütközött a Buda-

pestről a rétsági laktanyába tartó honvédségi teherautóval.⁵⁵ Mivel Budapesten már újból személygépkocsival közlekedett, így elképzelhető, hogy Horváth ismét betért a dunakeszi melletti szovjet bázisra, ott a szovjet katonák kiváltak a kíséretéből, a páncélautót pedig visszaadta a szovjeteknek.⁵⁶ A Budapest felé továbbhaladó Horváthot szállító autó délután érkezett Újpestre, ott a Megyeri úti folyamőrlaktanyához érve a katonák figyelmeztették őket, hogy veszélyes továbbmenni.⁵⁷ A figyelmeztetés ellenére továbbhaladtak, de a Váci úton az Egyesült Izzó épületével szemben az ismeretlen autót a helyi tömeg feltartóztatta, és Csehi Károly, Szabó Lajos és még két fegyveres forradalmár átvizsgálta. Miután a sofőr elmenekült, a gépkocsiban csak három embert találtak, közülük ketten, Szobácsi József főhadnagy és Valde Géza törzsőrmester államvédelmis egyenruhát viseltek. A tömeg által körbevett autóban ülő államvédelmiseket egy esetleges atrocitástól Csehiék közbelépése mentette meg,⁵⁸ bekísérték az elfogottakat a forradalmi bizottság vezetőjéhez, Kósa Pálhoz, és jelentették, hogy „három személyt elfogtunk, valami Mindszenty [sic] kiszabadítását emlegették”.⁵⁹ Az igazoltatás során kiderült, hogy az autó civil utasa Horváth János, az ÁEH elnöke. Kihallgatása során Horváth elmondta Kósának, hogy Mindszentyt kellett volna rábírnia arra, hogy jöjjön vele Budapestre, de a főpap ezt elutasította. Lassan a forradalmárok számára is világossá vált, hogy olyan lehetőség került a kezükbe, amellyel az országos politika színpadára léphetnek.⁶⁰ Az újpesti polgárőrség parancsnokának, Rácz Endrének a felvetésére elhatározták, hogy fegyveres csapatot küldenek a bíboros kiszabadítására.⁶¹ Az Újpesti Nemzeti Bizottság két tagja, Gábor László és Lichtenstein Sándor a folyamőrlaktanyába ment, hogy katonai segítséget kérjenek a szabadítási akcióhoz. A Honvédelmi Minisztérium en-

gedélyével három harckocsit vihettek magukkal az újukra. A fegyveres csapat végül is október 30-án, késő este egy teherautónyi nemzetőrrel, három harckocsival és több önként jelentkező folyamőr katonával indult el. A csoporttal tartó Horváthot a konvoj első autójába, egy Pobjedába ültették, hogy ha valahol megállítanák, akkor az ÁEH-elnök igazolja őket a kormánytól kapott megbízólevelével, vagy túszként maguk elé tegyék, ha államvédelmisek támadnának rájuk.⁶² A nemzetőrök vezetője Vanyek Antal, a honvédségi alakulat parancsnoka Ország György százados, az egész katonai akció irányítói Gábor László és Lichtenstein Sándor voltak.

A Vác felé tartó úton egy nagyobb szovjet páncélos csapattal találkoztak, de a fellobbanó indulatokat megfékezve Ország semmiféle katonai összetűzést nem engedélyezett. Vác után, a szendehelyi szerpentinél egy személyautó jött szembe a konvojjal. Megállították a gépkocsit, Kovács Vince segédpüspök, a Váci Egyházmegye általános püspöki helynöke ült benne. Elmondta az újpestieknek, hogy ÁVH-s őrci elengedték Mindszentyt, a bíboros már a rétsági páncélos katonai laktanyában van. Kovácsnak kijelentette, hogy bár Vácon keresztülhalad, de autójából „nem száll ki, nem is látogathatja meg a palotát, mert nincs otthon a gazda”.⁶³ Mindszenty ezzel nyilvánvalóan arra utalt, hogy amíg Pétery József váci püspök házi őrizetben van, addig az ő helyére ki nevezett, általa békepapnak tekintett Kováccsal nem kíván tárgyalni. A találkozást követően a csapat immár Rétság felé vette útját, és október 31-én reggel érkezett meg.⁶⁴

De mi is történt ekközben Felsőpetényben? Az újpestiek megérkezéséig felgyorsultak a Mindszentyvel kapcsolatos események. Október 30-án este, Horváth távoztával Németh Hugó alárendeltjeivel együtt forradalmi tanácsot választott, és közös döntéssel megszüntették Mindszenty őrzését.⁶⁵

Nem sokkal később pedig megérkezett az Almássy-kastélyhoz a rétsági páncélos ezred négy tisztje, Stift Róbert, Tóth József, Vajtai Gyula főhadnagyok és Galajda Béla hadnagy azzal a feladattal, hogy a főpapot biztonsága érdekében a laktanyába szállítsák.⁶⁶ A hírt, hogy Mindszenty őrzését az államvédelmisek beszüntették, a felsőpetényi nemzetőrség parancsnokától, Janecskó Jánostól tudták meg, aki még kora este felhívta a laktanyát. Az ezredparancsnok, Garami Lajos a Honvédelmi Minisztériumtól kért parancsot a további teendők tekintetében, de telefonon csak a Miniszterelnökség titkárságával sikerült beszélnie, ahonnan azt az utasítást kapta, hogy azonnal vigye be a bíborost Rétságra.⁶⁷ A vacsoraidőben érkező honvédtiszteket Mindszenty először bizalmatlanul fogadta, majd miután Galajdáék elmesélték a történeteket, a primás gyors összekészülődés után este tíz óra körül elhagyta felsőpetényi kényszerlakhelyét, és elindult Rétságra. Itt Pálincás Antal őrnagy, a páncélos ezred forradalmi katonai tanácsának elnöke tájékoztatta Mindszentyt, hogy Tildy Zoltán államminiszter titkárságának utasítására másnap reggel Budapestre viszik.⁶⁸ A hajnali órákban érkezett meg az újpestiek különítménye Rétságra, s mivel lemaradtak a kiszabadítás nagy eseményéről, érthetően mérgesek, feszültek voltak.⁶⁹ Így amikor Galajdáék visszamentek az Almássy-kastélyhoz, ahonnan bevitték Mindszenty ávos őrzőit a laktanyába, rögtön a kultúrterembe terelték őket, elkerülendő az újpestiekkel történő lehetséges összetűzést.⁷⁰ Az indulás előtt az újpestiek nevében Gábor László köszöntötte Mindszentyt.⁷¹ Október 31-én reggel hat órára állt útra készen a bíboros Budapestre szállító konvoj, amely „egy rohamlövegből, egy T-34-es harckocsiból, két Pobjedából (az elsőben az újpesti csoport vezetői, a másodikban Mindszenty, Tóth plébános, Tóth József főhadnagy és Pálincás ülték), az újpestiek teher-

gépkocsijaiból és utóvédként két harckocsiból állt. Útközben a hátsó két harckocsi lerobbant, így nem jutott el az Úri utcába”.⁷² A katonai szállítócsoporthoz vezetője Pálinkás Antal őrnagy lett,⁷³ míg Horváth János őrzését Lichtenstein Sándor látta el. Vácott, ahol nagy tömeg várta őket, rövid időre megálltak, hogy a bíboros üdvözölhesse az összeseregletteket, majd továbbhaladtak Budapest felé. A konvojt már dél előtt sokan várták virágokkal az újpesti tanácskháza előtt.⁷⁴ A Kósa vezette bizottság szerette volna, ha a bíboros beszédet mond, majd misét tart a megjelentek számára,⁷⁵ de úgy tűnik, hogy a rétsági páncélos tisztek ragaszkodtak hozzá, hogy az Úri utcai prímási palotába vigyék a főpapot.⁷⁶ Valószínűleg Mindszenty is érezhette, hogy az előzmények tükrében valamivel kárpótolni kell újpesti híveit, ezért egy levelet küldött a rá várakozó tömegnek.⁷⁷ Fel is olvasták: „Kedves Újpesti Hívek! Értesülök, hogy hazautazásomat mily szeretettel és ragaszkodással nagy tömegben vártátok. Az éjszaka zaklatottságában nem került elintézésre és megbeszélésre némi részlet. A követséget megáldottam. Az egyházmegye kanonokját, Pataki kanonok urat küldöm, hogy tolmácsolja üzenetemet és vigye áldásomat. Megáldom a jelenlevőket, az otthoniakat. Legyetek hűek Egyházatokhoz és magyar hazátokhoz és szívében rab főpásztorotokhoz. Buda, 1956. október 31. Mindszenty József bíboros, hercegprímás.”⁷⁸

A történet vége

Ezzel a momentummal zárult az újpesti forradalmárok Mindszenty József kiszabadításáért indított akciója. A bíboros a forradalom és szabadságharc eseményeiben, a november 3-i rádióbeszédét leszámítva, nem töltött be meghatározó sze-

repet. Amikor 1956. november 4-én hajnalban a szovjet csapatok megindították támadásukat a magyar szabadságharc leverésére, Mindszenty Tildy Zoltán miniszterelnök-helyettes hívására a Parlamentbe sietett, onnan a katonai ellenállás összeomlását érzékelve titkárával, Turchányi Egonnal a legközelebbi külföldi diplomáciai képviselőre, az Amerikai Egyesült Államok követségére ment, hogy menedékjogot kérjen.⁷⁹ Ahogyan emlékirataiban megfogalmazta: „Az elkerülhetetlen lefogás és a Szovjetba [sic] hurcolás helyett így reméltem még tartalékolni magamat hazám és Egyházam további szolgálatára.”⁸⁰ Az amerikai vezetés a helyzet rendkívüli voltára tekintettel megadta a menedékjogot, így a prímás elkerülte újbóli lefogását és börtönbe zárását.⁸¹ Ezzel életében új szakasz kezdődött, amelyet ekkor mind ő, mind vendéglátói is ideiglenesnek gondoltak.

A történet többi főszereplője azonban már nem mondhatta magát ilyen „szerencsésnek”. Pálinkás Antalt először 1956. december 25-én, majd 1957. február 6-án is letartóztatták, végül katonai bíróság elé állították. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Katonai Tanácsa 1957. november 11-én meghozott ítéletében Pálinkás Antalt bűnösnek mondta ki a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének és abban tevékeny részvételének büntetésében, ezért halálos ítélettel sújtotta.⁸²

Az újpesti forradalmárok a második szovjet intervenció során még sokáig küzdöttek a túlerő ellen, kilátástalan harcuk november 12-én ért véget, amikor is a régi hatalom képviselőivel a városházán történt egyeztetés közben szovjet katonák vették körül az épületet, és letartóztatták az Újpesti Forradalmi Bizottság tagjait, köztük Kósa Pált. A perbe fogott harminchárom újpesti forradalmár közül a Legfelsőbb Bíróság 1958. július 28-án meghozott döntésével hét személyt,

Csehi Károlyt, Gábor Lászlót, Gémes Józsefet, Koszterna Gyulát, Rajki Mártont, Somlyói Nagy Sándort és Kósa Pált kötél általi halálra ítélte, a többieket összesen 217 évi börtönbüntetéssel sújtotta.⁸³

Jegyzetek

- 1 Lomax, 1989: 9–10.
- 2 Litván, 1996: 347–349.
- 3 Balogh, 2006: 30.
- 4 Rainer M., 1990: 102–103.
- 5 A Szabad Kossuth Rádió hírei október 28-án. Jóvérné – Sipos (összeáll.), 1990: 167.
- 6 Kadlecovits, 2006: 4.
- 7 Koczor, 2006: 14–15.
- 8 ÁBTL 3.1.9. V-142947/2. 107. Gémes József vallomása, 1957. június 4–6. Ezzel egybehangzóan jegyzi le az esetet Hirrmann László is, de nála a diák keresztnévkeént Béla szerepel József helyett. Hirrmann, 2006: 4. Vö. Kadlecovits, 2006: 5.
- 9 ÁBTL 3.1.9. V-150381/6. 26. Összefoglaló jelentés szervezkedés és egyéb bűntett miatt Kósa Pál és 31 társa indult bűnügyben, 1959. január 13.
- 10 Koczor, 2006: 16; Kemény – Lomax (sar.), 1986: 54–56.
- 11 ÁBTL 3.1.9. V-150381/6. 74. Összefoglaló jelentés szervezkedés és egyéb bűntett miatt Kósa Pál és 31 társa indult bűnügyben, 1957. szeptember 16.
- 12 Koczor, 2006: 17.
- 13 Gálhidi Béla tisztségeihez lásd: BFL Tanácsi és pártarchontológia.
- 14 Rainer M., 1990: 104; Kadlecovits, 2006: 6.
- 15 A tagok között található még Csehi Károly, Gémes József, Kollár Lajos, Kollár József, Kollár Mihály, Krassó Miklós, Lészai Béla, Lichtenstein Sándor, Péterfi Miklós, Rácz Endre, Sohonyai János, Szabó Lajos, Szikora Rudolf, Tóth Gábor és Valkó László. Hirrmann, 2006: 4.
- 16 Rainer M., 1990: 104–105.
- 17 ÁBTL 3.1.9. V-150381/6. 29. Összefoglaló jelentés szervezkedés és egyéb bűntett miatt Kósa Pál és 31 társa indult bűnügyben, 1959. január 13.
- 18 Rainer M., 1990: 106.
- 19 Koczor, 2006: 25–26.
- 20 ÁBTL 3.1.9. V-142947/2. 210. Jegyzőkönyv dr. Rajki Márton kihallgatásáról, 1957. május 14.
- 21 Molnár, 2009: 52.
- 22 Koczor, 2006: 26.
- 23 Az akcióban több belügyi tiszt is részt vett, így például Kerekes Pál államvédelmi őrnagy, aki saját kérésére került bele a csoportba. Döntésében újpesti származása játszhatott szerepet. ÁBTL 2.8.1. (Központ) 2650. 16. Minősítési lap, 1958. február 10., ÁBTL 2.8.1. (Központ) 2650. 5. Önéletrajz, 1958. február 27., ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 213. Csehi Károly kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 6. A partizáncsoportra lásd még: Geréb – Hajdú, 1986: 16.
- 24 A partizáncsoport tagjai az újpesti rendőrkapitányság épületének visszaszerzése mellett részt vettek a Teve utca rendőrség és a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség épületeiből szerzett fegyverekkel a csepeli rendőrkapitányság elleni támadásban is. ÁBTL 2.8.1. (Központ) 3145. 18. Önéletrajz, 1959. február 19.
- 25 ÁBTL 2.8.1. (Központ) 3145. 11. Minősítési lap, 1958. március 17., ÁBTL 2.8.1. (Központ) 3145. 15/1. Szolgálati adatlap, 1962. június 16.
- 26 Szentpáli, 2008: 112.
- 27 ÁBTL 3.1.9. V-142947/1a. 419. Tegyei Károly tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. augusztus 5., ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 214. Csehi Károly kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 7., Koczor, 2006: 27.
- 28 ÁBTL 3.1.9. V-142947/2. 215. Jegyzőkönyv dr. Rajki Márton kihallgatásáról, 1957. május 15.
- 29 Geréb – Hajdú, 1986: 21.
- 30 Szentpáli, 2008: 113.
- 31 Koczor, 2006: 28.
- 32 Rainer M., 1990: 107.
- 33 Koczor, 2006: 42–46.
- 34 ÁBTL 3.1.9. V-142947/1a. 313. Péterfi Miklós önvallomása, 1957. június 3., ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 49–53. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete. Geréb – Hajdú, 1986: 31; Koczor, 2006: 34–36.

- 35 Vörös, 2013: 77–91; Vörös, 2014: 53–61.
- 36 Gergely, 2001: 28–30.
- 37 Balogh, 2002: 206–255; Gergely, 2001: 31–50. Mindszenty ellen hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés volt a vád.
- 38 Balogh – Gergely, 2005: 970–971.
- 39 Czene-Polgár, 2010: 161.
- 40 Balogh, 2015: 1000–1001.
- 41 Szántó, 1997: 193.
- 42 Balogh, 2006: 31–32.
- 43 ÁBTL 3.1.9. V-150373/1. 204.
- 44 Tyekvicska, 1994: 41.
- 45 Mindszenty, 1989: 412.
- 46 Vörös, 2015.
- 47 Balogh, 2015: 1006.
- 48 Balogh, 2015: 1006–1007.
- 49 Tyekvicska, 1994: 42.
- 50 Balogh, 2015: 1007.
- 51 Mindszenty, 1989: 414.
- 52 ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 225. Cseli Károly kihallgatási jegyzőkönyve, 1956. december 14.
- 53 ÁBTL 3.1.9. V-150373/1. 204., Tyekvicska, 1994: 43.
- 54 Balogh, 2015: 1008.
- 55 ÁBTL 3.1.9. V-143559. 139. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1957. július 12.
- 56 Tyekvicska, 1994: 42. Az elsőfokú bíróság ítéletében viszont az szerepel, hogy a páncélautó elromlott, és ezért kapott helyette egy nagy méretű személygépkocsit. ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 39. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II.8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15.
- 57 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 39. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15.
- 58 ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 215. Csehi Károly kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 7., ÁBTL 3.1.9. V-142947/7. 243. Kollár József kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. július 17., ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 39. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15.

- 59 ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 215. Csehi Károly kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. június 7.
- 60 ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 248. Szabó Lajos tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1956. december 21., ÁBTL 3.1.9. V-142947/5. 198. Rácz Endre tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. március 9.
- 61 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 40. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15., Balogh, 2015: 1009.
- 62 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 40–41. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15., ÁBTL 3.1.9. V-142947/3. 216. Jegyzőkönyv, 1957. június 7.
- 63 ÁBTL 3.1.2. M-20887. 157–158. Jelentés, 1958. november 8.
- 64 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 41. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15.
- 65 Mindszenty, 1989: 417.
- 66 Balogh, 2015: 1012.
- 67 Tyekvicska, 1994: 44.
- 68 Balogh, 2015: 1012–1013.
- 69 ÁBTL 3.1.9. V-143559. 54. Jegyzőkönyv Galajda Béla kihallgatásáról, 1957. július 4.
- 70 Tyekvicska, 1994: 50.
- 71 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 42. Fővárosi Bíróság NB. Tük. II. 8017/1958/101. számú ítélete, 1959. március 15.
- 72 Tyekvicska, 1994: 53.
- 73 Balogh, 2015: 1014.
- 74 ÁBTL 3.1.9. V-142947. 246. Kollár József kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. július 18.
- 75 ÁBTL 3.1.9. V-142947. 235. Kollár József kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. május 23.
- 76 ÁBTL 3.1.9. V-142947/4. 61. Kósa Pál kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. július 14.
- 77 ÁBTL 3.1.9. V-142947/5. 198. Rácz Endre tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. március 9.
- 78 Balogh, 2015: 1012–1016.
- 79 Balogh, 2011: 159–172.
- 80 Mindszenty, 1989: 443.

- 81 Balogh, 2011: 171–172; Borhi, 2000: 205; Somorjai – Zinner, 2008: 155.
 82 ÁBTL 3.1.9. V-147842. 473. Másodfokú ítélet, Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Kt. 0145/1957.
 83 ÁBTL 3.1.9. V-142947/9. 42. Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Népbírószáki tanácsa. T. Nbf. I. 39/1959/14. számú ítélete. Koczor, 2006: 76–77.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai
 (Központ) 2650. Kerekes Pál.
 (Központ) 3145. Kőműves László.
 3.1.2. Munkadosziék
 M-20887. „Pintér”.
 3.1.9. Vizsgálati dossziék
 V-143559. Galajda Béla és társai.
 V-147842. Pálinkás Antal.
 V-150373/1. Nógrád megyei monográfia II.
 V-150381/6. Ellenforradalom Magyarországon.
 V-142947. Kósa Pál és társai.
 V-142947/1a. Kósa Pál és társai.
 V-142947/2. Kósa Pál és társai.
 V-142947/3. Kósa Pál és társai.
 V-142947/4. Kósa Pál és társai.
 V-142947/5. Kósa Pál és társai.
 V-142947/7. Kósa Pál és társai.
 V-142947/9. Kósa Pál és társai.

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

- Jóvérné – Sipos (összeáll.), 1990. • Jóvérné Szirtes Ágota – Sipos Péter (összeáll.): *Szöveggyűjtemény az 1945 utáni magyar történelem tanuláshoz*. Budapest, Tankönyvkiadó.
 Kemény – Lomax (sar.), 1986. • Kemény István – Bill Lomax (sajtó alá rend.): *Magyar Munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. Párizs, Magyar Füzetek.
 Mindszenty, 1989. • Mindszenty József: *Emlékirataim*. Negyedik kiadás. Budapest, Szent István Társulat.

INTERNETES FORRÁSOK

- BFL Tanácsi és pártarchontológia • Budapest Főváros Levéltára Tanácsi és pártarchontológiája, <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/37238/?query=L%20TAR%3DBFL> (2016. december 5.)

Hivatkozott irodalom

- Balogh, 2002. • Balogh Margit: *Mindszenty József*. Budapest, Elektra Kiadóház.
 Balogh, 2006. • Balogh Margit: A forradalom és a katolikus egyház. In: Szabó Csaba (szerk.): *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhatalmú Alapítvány évkönyve 2007*. Budapest, Lénárd Ödön Közhatalmú Alapítvány, Új Ember Kiadó, 29–50.
 Balogh, 2011. • Balogh Margit: „A bíboros az ajtó előtt áll...” Mindszenty József bíboros érsek befogadása a budapesti amerikai követségre (1956. november 4.) In: Baráth Magdolna – Bánkuti Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 159–172.
 Balogh, 2015. • Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975). I–II. kötet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
 Balogh – Gergely, 2005. • Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. II. kötet. Budapest, História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet. (História Könyvtár, Okmánytárak 2.)
 Borhi, 2000. • Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Budapest, Ister Kiadó.
 Czene-Polgár, 2010. • Czene-Polgár Viktória: Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba –

- Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, Luther Kiadó – Szent István Társulat, 160–169.
- Geréb – Hajdú, 1986. • Geréb Sándor – Hajdú Pál: *Az ellenforradalom utóvédharca 1956. november – 1957. március*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Gergely, 2001. • Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Hirmann, 2006. • Hirmann László: 1956 Újpesten. A forradalom kronológiája. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, XIII. évfolyam, 3. sz., 4–5.
- Kadlecovits, 2006. • Kadlecovits Géza: A forradalom első napja Újpesten. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, XIII. évfolyam, 4. sz., 4–6.
- Koczor, 2006. • Koczor Dóra: *Kósa Pál szerepe az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Köbel, 2005. • Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Litván, 1996. • Litván György: *Októberek üzenete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Lomax, 1989. • Lomax, Bill: *Magyarország 1956*. Fordította: Krassó György. Budapest, Aura Kiadó.
- Molnár, 2009. • Molnár Tibor: Dr. Rajki Márton, a zentai születésű 56-os mártír. In: Molnár Tibor – Pejin Attila (szerk.): *Helyismereti Almanach. A Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok körének évkönyve 2009*. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok köre – Önkéntes Tűzoltótestület, 49–54.
- Rainer M., 1990. • Rainer M. János: Helyi politikai szerveződés 1956-ban – Az újpesti példa. In: Bencsik Zsuzsa – Kresalck Gábor (szerk.): *Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához 1945–1956*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 101–112.
- Somorjai – Zinner, 2008. • Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Majd' halálra élve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Szántó, 1997. • Szántó Konrád: Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház. In: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány Budapesti Képvisellete, 171–192.
- Szentpáli, 2008. • Szentpáli Gábor: Forradalmi Bizottság Újpesten. In: Gábrriel Tibor (szerk.): *Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv*. IV. kötet. Budapest, Budapesti Honismereti Társaság, 110–117.
- Tyekvicska, 1994. • Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Budapest, Századvég – 1956-os Intézet.

Vörös, 2013. • Vörös Géza: „Bárkit el lehet ítélni...” Mindszenty bíboros Rákosi politikai rendőrségének célkeresztjében, 1945–1949. [I.] *Kommentár*, 6. sz., 77–91.

Vörös, 2014. • Vörös Géza: „Bárkit el lehet ítélni...” Mindszenty bíboros Rákosi politikai rendőrségének célkeresztjében, 1945–1949. [II.] *Kommentár*, 1. sz., 53–61.

Vörös, 2015. • Vörös Géza: Egyházüldözők arcképcsarnoka. Az egyházakkal szembeni elhárítás vezetői 1945–1956. II. rész. *Betekintő*, 2. sz. www.betekinto.hu/2015_2_voros (2016. december 5.)

Bank Barbara

ÉS ÚJRANYITNAK A TÁBOROK...

*A közbiztonsági őrizet intézménye
1956 és 1960 között*

Az internálásról

A rendőrhatalósági őrizet a mai közbeszédben ritkán emlegetett büntetési forma, sokan „csupán” rendészeti jellegű kényszerintézkedésnek tekintik, amelyet a büntetőeljárás eszközrendszerén kívül alkalmaztak. A rendőrhatalósági őrizet alá helyezésnek, vagy közismertebb nevén az internálásnak voltak hagyományai az 1945 előtti és utáni magyar történelemben. Az internálás, az internálótáborok, munkatáborok története több időszakaszra bontható, a rendszer számos átalakításon ment keresztül, amíg 1953. július 26-án ki nem hirdették az 1034/1953. számú minisztertanácsi határozatot a rendőrhatalósági őrizet alá helyezés intézményének megszüntetéséről, valamint a kitiltások feloldásáról. 1953 őszén az internáló- és a kényszerszermunkatáborokat felszámolták, az internáltak többségét rendőrhatalósági felügyelet (ref.) alá helyezték és/vagy kitiltották lakóhelyéről, a fővárosból,

nagyobb városokból, illetve a déli és nyugati határsávból. Voltak azonban olyanok is, akiket további börtönbüntetésre ítétek. 1953 őszétől eltelt három esztendő, az 1956-os forradalom és szabadságharc kiszabadította a börtönből azokat, akik „politikai okokból” történt internálásuk után még mindig veszélyesek voltak „a társadalomra és a magyar népi demokratikus államrendre” és fogva tartásukat fenntartották. Az ítélet nélküli rendőrhatalósági kényszerintézkedés e formáját az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után közbiztonsági őrizet néven „támasztották fel”.

Az Igazságügyminisztérium Bírósági Főosztály Törvény-előkészítő Főosztálya 1969. november 11-i kelezéssel egy feljegyzést állított össze a Csehszlovákiából érkező igazságügyi delegáció számára „az 1956. október 23-án kitört ellenforradalom büntetőjogi felszámolásáról”. Ennek a 6. pontja szól arról, hogy „az ellenforradalmi elemek elleni harc a büntetőeljárás eszközén kívül időlegesen rendészeti jellegű kényszerintézkedések bevezetését is szükségessé tette.”¹ Ezt tartalmazta a közbiztonsági őrizetről szóló 1956. évi 31. számú törvényerejű rendelet, amely 1956. december 31-én lépett hatályba. (Ezt 1957-ben az 1., majd a 41. számú törvényerejű rendelet módosította.) E szerint a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az „ellenforradalmi elemek”, valamint a közbiztonság és a közrend helyreállítását, illetve megszüntetését gátló személyek káros tevékenységének megakadályozására elrendelte, hogy „közbiztonsági őrizetbe azt lehetett helyezni, akinek tevékenysége, illetőleg magatartása a közrendet, közbiztonságot, különösen a termelőmunka és a közlekedés zavartalanságát veszélyeztette”. A közbiztonsági őrizetet ügyészi jóváhagyással a rendőrhatalóság rendelte el.²

A statárium elrendelésével egy időben bevezetett közbiztonsági őrizet, vagyis az internálás a különböző jogszabályok

alapján működő bíróságok megtorló tevékenységét egészítette ki. A fentebb idézett törvényerejű rendelet 6. §-a kimondta, hogy „hatálya a kihirdetéstől számított egy évig tart”, vagyis 1957. december 13-án szűnt volna meg, ezért az Elnöki Tanács 1957. július 14-én, az 1957. évi 41. sz. rendelettel úgy módosította a korábbi jogszabályt, hogy egyrészt – az 1945 utáni időszak gyakorlatát követve – hat hónapban állapította meg a közbiztonsági őrizet időtartamát, másrészt ezt a Belügyminisztérium a legfőbb ügyész jóváhagyásával – valójában korlátlan ideig – meghosszabbíthatta. Az 1956. december 13-án kihirdetett jogszabály 6. §-a így hatályát veszítette, és 1960-ig, a közbiztonsági őrizet megszüntetéséig a Belügyminisztérium állambiztonsági szervei korlátlan lehetőséget kaptak a közbiztonsági őrizet alá helyezésre, és ezt ki is használták. A közbiztonsági őrizet részletes szabályait a legfőbb ügyész, a fegyveres erők miniszterével egyetértve, rendeletben szabályozta. A közbiztonsági őrizetről szóló rendelkezéseket 1960. április 1-jével az 1960. évi 10. számú törvényerejű rendelet helyezte hatályon kívül.³

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. január 14-i ülésén Fehér Lajos kérdésére, hogy a közbiztonsági őrizetről szóló rendelet mikor jelenik meg, Tömpe István azt válaszolta, hogy az a rendelet megjelent, és az internálások másnap, azaz január 15-én megkezdődnek. Tömpe arról is tájékoztatta az ülésen megjelenteket, hogy a kistarcsai internálótábor fogják erre a célra felhasználni.⁴ A jogszabályok végrehajtása az 1940-es évek végének és az 1950-es évek elejének gyakorlatát követte, amikor semmi sem kellett ahhoz, hogy valaki egy internálótáborban találja magát. Ez azt jelentette, hogy az előírásokat most sem mindig tartották be, sok internált ügyében nem hoztak szabályos véghatározatot, és nem indokolták meg az őrizetbe vételt.

A megtorlás időszakában vidéken és a fővárosban is a karhatalmi alakulatok „gyűjtötték be” a forradalom vélt vagy valós részvevőit. Felállt az úgynevezett Közbiztonsági Őrizetet Végrehajtó Országos Parancsnokság, amelynek ellenőrzését a Belügyminisztérium Országos Rendőr-főkapitányság igazgatásrendészeti osztályának rendészeti alosztálya látta el. A közbiztonsági őrizetről megjelent jogszabályok és utasítások alapján Budapesten a közbiztonsági őrizetet akár politikai, akár köztörvényi jellegű magatartás esetén a budapesti rendőrfőkapitány rendelte el. „Ezért javasolták, hogy a politikai vizsgálati szervek nyomozta büntetőügyekben a közbiztonsági őrizetet elrendelhesse a politikai nyomozó főosztály vezetője (és helyettesei), akihez a vizsgálati szervek vezetője terjessze fel az egyes konkrét javaslatokat. Itt is a múlt kísértett” – írta Zinner Tibor.⁵

A Gyűjtőfogház átmeneti körülményei

A rendészeti alosztály vezetője 1957 januárjában Faludy György rendőr százados volt. A hónap végén készült jelentéséből megtudjuk, hogy ő folytatta le az ellenőrzést a közbiztonsági őrizet alá helyezettek körében. Ekkor ideiglenesen a Gyűjtőfogház egyik szárnyépületében voltak elzárva, a jelentés szerint 145-en, „jelenleg igen rossz, átmeneti körülmények között” – állapította meg Faludy, majd így folytatta: „Az említett 145 fő közül a legelőször befogott 41 főnek mai napig sincs szabályszerű véghatározata. A parancsnokságon foglalkoztatott operatív tiszt most jegyzőkönyvezi ezeket a véghatározat meghozatala céljából. [...] Az őrizeteket sem befogadásukkor, de azt követően sem, semmiféle orvosi vizs-

gálatnak nem vetik alá. Az Országos Parancsnokság jelen pillanatban orvossal még nem rendelkezik. Az egészségi állapotukra panaszkodókat a Gyűjtőfogház orvosa ad hoc vizsgálja. Megállapításom szerint ennek következménye az is, hogy máris található az intézet területén egy-két olyan beteg vagy rokkant őrizetes, akiket a fennálló rendelkezések értelmében közbiztonsági őrizetbe helyezni nem lett volna szabad.”⁶ Faludy jelentése szerint a zárkák túlszűfoltak, piszkosak, levegőtlenek, fűtetlenek voltak, és fennállt a járványveszély is. Továbbá jelezte, hogy azoknak, akik már két-három hete őrizetben vannak, a legrövidebb időn belül tegyék lehetővé levelezőlap írását, hogy életjelet adhassanak hozzátartozóiknak, illetve tisztasági csomagot kérhessenek otthonról.

Kistarcsa „újratöltve”

A következő, jelenleg ismert vonatkozó dokumentum a kistarcsai internálótáborból tudósít 1957. március 16-i keltezésel, szigorúan titkos minősítéssel. A napi jelentést Irházi Imre, a tábor parancsnoka készítette. E szerint a táborban 3433 közbiztonsági őrizettest tartottak fogva, 3321 férfit és 112 nőt. Közülük budapesti illetőséggel bírt 351 személy, 3082-en pedig vidékiek voltak. 3203 személy rendelkezett véghatározattal, 230 ember azonban nem. A parancsnoki beszámoló kitért a megoldhatatlan gondokra, a tábor létszámának folyamatos növekedésére, és az őrizetesek elhelyezésének problémáira: „Előfordult, hogy egy fekhelyen hárman-négyen is feküdtek” – jegyezte fel. A fekhelyek problémáján túl ekora létszámnál gondot jelentett a vízellátás is.⁷ A kistarcsai őrizetesek létszáma 1957 novemberére csökkent, mivel a tö-

köli börtön területén kialakított táborba helyezték át a legtöbbjüket. Így 991 személy maradt a táborban.⁸

* A Szabad Európa Rádió 1957 szeptemberéből származó háttéranyagai is foglalkoztak a közbiztonsági őrizetek létszámával és a táborban tapasztalható állapotokkal. Ezekben az alábbiakat olvashatjuk: „Az internálások hullámszerűen jönnek, legtöbbször egy-egy nemzeti ünnep előtt vagy olyan évforduló alkalmából, ami valamiképpen emlékeztet a magyar forradalomra. Mindenki el van készülve arra, hogy a következő nagy letartóztatási hullám a forradalom egyéves évfordulója előtt lesz. A tömeges internálás célja kétségtelenül a megfélemlítés. Ez mindenesetre sikerült is, mert ma már mindenki retteg, és tudja, hogy személyi szabadsága egy láthatatlan hajszálon függ. Egyetlen névtelen levél elegendő ahhoz, hogy mindenfajta kihallgatás nélkül bárkit leinternáljanak. Az internálás időtartama teljesen bizonytalan. Időnként egyeseket kiengednek, de ezzel a szám nem csökken, mert ugyanakkor újabbakat visznek el. Az internálások másik célja az, hogy a számukra veszélyesnek látszó elemeket »biztos helyen« tudják. [...] A legnagyobb internálótábor a kistarcsai. Olyan nagy a zsúfoltság, hogy egy szalmazsákon hat-nyolc embert helyeznek el. A második nagy létszámú tábor a tököli.”

Megtudjuk azt is, hogy Kistarcsára a hozzátartozók be-mehettek meglátogatni négy-öt hetenként családtagjaikat: „Vasárnap reggel a tábor és a vasútállomás közötti úton négyes sorokban állnak ábécérendben a látogatók. [...] A foglyok a látogatás ideje alatt is hátul megbilincselte kezekkel állnak a rács előtt. A szörnyű zsúfoltság miatt még akkor sem tudnának velük jól bánni, ha történetesen akarnának, mert a normális létszám többszörösét helyezték el a kistarcsai táborban.”⁹ Az információkban általában a táborok létszámai

túlzók, nagyon magasak. Ez abból fakadhat, hogy tényleges számokat senki nem tudott, a helyzet bizonytalan volt, internálási véghatározattal nem mindenki rendelkezett.

A kistarcsai tábor létszáma 1957 júniusában kb. 1300–1400 fő volt. A 14–18 év körüli fiatalok létszáma 550–600 főre tehető, illetve volt a táborban 150–200 nő internált is, majdnem felerészből 14–16 év közötti lányok.¹⁰ A tábor őrzését kb. 250 karhatalmista és rendőr végezte 24 órás szolgálatban, amit ugyanilyen idejű szabadidő követett. Az őrszemélyzet pihenőjének a cinkotai erdőben lévő volt hadianyagraktár épülete lett kijelölve, szolgálattételre pedig rendőrségi teherautókon szállították őket Kistarcsára. Az internálótábor szervezetileg a Belügyminisztérium alá tartozott. Az őrzéseket magán- és tömegcellákban helyezték el. A tábor élel-miszer-ellátása katasztrofális volt – jelezte a Szabad Európa.¹¹

Egy másik „adatszolgáltató” Pécseli Sándor, akit 1957. március 7-én tartóztattak le Siófokon, majd pár nappal később Kistarcsán „találta magát”. Visszaemlékezése szerint a tábor „hatalmas területen feküdt, borzalmas hely volt. Itt a táborban le kellett adni mindent. [...] Élével aludtunk, nem lehetett hanyatt feküdni vagy megfordulni. Arra nem volt hely. Kettőszázhuszonnégyen voltunk a szobában. Volt egy görög törzsőrmester, ő volt a szobaparancsnok. Nem nagyon tudott magyarul. Este, amikor létszámolvasás volt, ellenőrzés, hogy megvagyunk-e, nos, az körülbelül másfél óráig tartott neki, mert amikor elért száz húszig, akkor mindig eltévesztette. Reggel korán megérkezett a doktor, már amilyen doktor volt. Legfeljebb ha felcser. Megkérdezte, hogy kinek mi a baja. Nyakában lógott egy láda, abban valamennyi tabletta. Mondta az egyikünk, hogy neki fekélye van. »Igen? Október 23. előtt nem volt?« »De volt.« »Miért nem gyógyíttatta meg akkor?« És már lépett is tovább. Nem felejttem el soha, fia-

tal csendőr tizedes állt mellettem. Azt kérdezte tőle a felcser: »Ugye maga hallgatta a Szabad Európa Rádiót?« »Én? Nem! Nincs is rádióm.« »De ha lett volna, biztos hallgatta volna!«¹²

Végállomás: Tököl

1957. április végén és május elején a kb. nyolcezer fős kistarcsai tábor őrizeteseinek nagy részét, főleg a vidékieket Tökölre szállították. A tököli internálótábort a kistarcsai túlszűfolttsága miatt nyitották, és kialakítottak egy külön részleget a letartóztatott papoknak és apácáknak. Tóth Ede sümegprágai lakos így emlékezett vissza a tököli táborban eltöltött idejéről: „Másik két társammal együtt augusztus 21-én elvittek minket [...] Többszöri arcucsapások következtek. A minket kísérő egyik rendőr megmondta ennek az ávós századosnak, hogy elszavaltam a *Nemzeti dalt*. Átvitt egy másik szobába, ott gumibottal megvert. A szám, a lábam, a kezem – mindenem véres volt. Az volt a szerencsém, hogy a vesémet kevésbé érték az ütések. Véresen vánszorogtam fel egy nagy épület emeletére. Ott kb. 60-80-an voltunk. Éjjelente felzavartak bennünket, az udvaron volt a sorakozó. Pár napig az udvaron kellett dolgoznunk. Homokot talicskázunk az ott folyó építkezésekhez. Itt történt a következő eset. Egy bátor pap barátom, Fábos Pál – mivel látta, hogy gyenge vagyok – többször eltolta helyettem a talicskát. Egyszer csak hallottam, hogy az egyik ávós így kiabált a barátomnak: »Futás, te pap!« [...] Az én pap barátom megállt, letette a talicskát és odakiáltotta: »Nem futok!« Az ávós erre ordítva odaszaladt hozzám, de nem ütötte. Elkezdte mondogatni, hogy »nincs Isten, nincs pokol«. A barátom erre azt felelte, hogy van Isten, aki tőle is számonkéri a cselekedet-

teit; pokol is van, hiszen ami itt van, az is egy kis pokol. Ezt követően többször nem kiabálta a papoknak, hogy fussanak, amikor a talicskát tolták. [...] 1957. augusztus 7-21-ig a rendőrségi börtönben, 1957. augusztus 21-től 1958. március 1-ig a tököli internálótáborban voltam. [...] Amikor hazajöttem, mindennap félttem, hogy visszavisznek. Amíg ott voltam, sok embert visszavittek.»¹³

Tökölre került Pécseli Sándor is, és ott rossz, görbe szögeket kalapált. „Huszonnégy ember volt egy csoportban, s ezt szakasznak hívták. Ennek a huszonnégy embernek volt egy parancsnoka is, a rendőrön vagy katonán kívül. Úgy hívták, hogy Kockás. Azért hívták Kockásnak, mert rabruhát viselt. Életfogytiglanra ítélt rablógyilkos volt. Nem mondom, hogy nem volt durva, de sok esetben emberibb módon viselkedett, mint a legtöbb pufajkás. Tőle függött, hogy kaphatok-e csomagot vagy levelet, látogathat-e valaki” – emlékezett meg fogva tartásának újabb helyszínéről.¹⁴

Nem csak a Kistarcsát és Tökölt megjárt visszaemlékezők tudtak ezekről a táborokról, Mindszenty József memoárjában a következőket írta: „20-22 000 személy van »magyar« börtönökben, ismeretlen számban felújított és új táborokban. A hírhedt Recsk és Kistarcsa újra megnyílt, a különleges budai tábor is »for troublemaking children under 14«.»¹⁵ A bíboros információinak az egyik fele valós, a másik téves. A recski kényszermunkatábor újranyitásával születtek ugyan tervezetek, de a forradalmat követően csak a kistarcsai internálótábort reaktiválták, míg a recski tábort márciusban lebontották.¹⁶

1957. november 26-án kelt a belügyminiszter 48. számú parancsa, amelyben azonnali hatállyal és december 1-jéig tartó végrehajtási határidővel összevonta a kistarcsai és a tököli Közbiztonsági Őrizetet Végrehajtó Országos Parancsnoksá-

gokat.¹⁷ Az új szerv elnevezése a továbbiakban: Közbiztonsági Őrizet Végrehajtó Országos Parancsnokság, Tököl lett. A parancsnokság állománya az ORFK-hoz tartozott, annak külső szerveként működött, illetve felügyeletét és ellenőrzését az ORFK illetékes szakosztályai látták el. A kistarcsai tábor 1957 végén kiürítették.

Zárt kapuk – nyitott kérdések

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található az 1956-os forradalom és szabadságharc után közbiztonsági őrizet alatt álló személyek személyi anyaga, illetve a kistarcsai és a tököli internálótábor naplói. A nyilvántartási naplók két kötete szerint Kistarcsán 10 914 közbiztonsági őrizet alá helyezett személyt tartottak nyilván.¹⁸ A női internáltak itt nem voltak feltüntetve. A tököli internálótábor naplói 7689 férfi őrizettest regisztráltak, és 1722 női internáltat tartottak nyilvántartásban.¹⁹ Természetesen a két internálótábor nyilvántartó könyvei között vannak átfedések, de annak kiderítése, hogy ezek között hány százalékos az átfedettség, a következő időszak kutatásaitól várható.

Végezetül egy újabb kérdés: mi lett azokkal, akik szabadultak a táborokból? Hasonlóan az 1953-as nyári-őszi szabadításokhoz, az 1957 és 1960 között szabadultak egy részét rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték, megfigyelték, és voltak olyanok is, akik csak úgy szabadulhattak, ha aláírták, hogy ettől kezdve dolgoznak a belsőreakció-elhárításnak, vagyis – a politikai rendőrség kifejezésével élve – operatív célra lettek felhasználva. A szabadultakon túl meg kell emlékezni azokról az áldozatokról is, akik az internálótáborokban vagy a szabadulásukat követően a kihallgatások során

szerzett sebesüléseikbe haltak bele. Ezen áldozatok számának megállapításához is kutatások szükségesek. A rendelkezésre álló dokumentumokból megállapítható az is, hogy a közbiztonsági őrizet alá helyezettettek között nagy arányban voltak Budapesten kívüli lakosok, akiket Magyarország különböző tájegységeinek községeiből és városaiból gyűjtöttek ide össze valós vagy vélt forradalmi részvételükért.

Jegyzetek

- 1 Horváth et al. (szerk.), 1991: 745–750.
- 2 1956. évi 31. törvénycerejű rendelet a közbiztonsági őrizetről (www.complex.hu/1956/).
- 3 1960. évi 10. törvényerejű rendelet a részleges közkegyelem gyakorlásáról és a közbiztonsági őrizet megszüntetéséről (www.complex.hu/1956/).
- 4 Némethné – Sipos (szerk.), 1993: 302–309.
- 5 Zinner, 2001: 221.
- 6 HU OSA 222-Fp-24/1957. Jelentés, 1957. január 31.
- 7 HU OSA 300-40-4:1/F-38/1957. Napi jelentés, 1957. március 16.
- 8 HU OSA 300-40-4:1/F-38/1957. Napi jelentés, 1957. március 16.
- 9 HU OSA 300-40-4:1/5892/57. Two reports on increasing internment and Kistarcsa camp. 1957. October 17.
- 10 HU OSA 300-40-4:1/5892/57. Part II. Two reports on increasing internment and Kistarcsa camp. 1957. October 17.
- 11 Uo.
- 12 Ferenczy, 2006: 24–25.
- 13 Tóth, 1993: 3–6.
- 14 Ferenczy, 2006: 26.
- 15 Soós – Kovács (szerk.), 2016: 48.
- 16 Vö. Bank, 2014.

- 17 HU OSA 300-40-4:1/6-200/1957. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 48. számú parancsa, 1957. november 25.
 18 ÁBTL 2.5.7. 148. kötet, 149. kötet.
 19 ÁBTL 2.5.7. 150. kötet, 151. kötet.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.5.7. Közbiztonsági őrizettel kapcsolatos iratok

148., 149. kötet. Tököli közbiztonsági őrizetesk nyilvántartó könyve
 150., 151. kötet. Közbiztonsági őrizetesk nyilvántartó könyve
 – Kistarcsa

Open Society Archivum (OSA)

HU OSA 300 Records of Radio Free Europe

300-40 Hungarian Unit

300-40-1 Subject Files

300-40-2 Subject Files in English

300-40-4 Information Items

Hivatkozott irodalom

- Bank, 2014. • Bank Barbara: „Semmi nem vész el, csak átalakul” – avagy a recski internálótábor újraindítására tett kísérlet 1955-ben. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas évkönyv 2014*. Budapest, Magyar Napló, 333–347.
 Ferenczy, 2006. • Ferenczy Erika: *Doku '56 Siófok. Visszaemlékezések*. Siófok, Balatonpress Kft.
 Horváth et al. (szerk.), 1991. • Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zanathy János – Zimmer Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Kúriai teljes ülések, ÁVH-s kihallgatások, „Párt”-ítéletek, Rehabilitációk, Az 56-os megtorlás iratai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Némethné – Sipos (szerk.) 1993. • Némethné Vági Karola – Sipos Levente (szerk. és jegyzetekkel ellátta): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. 1956. november 11. – 1957. január 14.* Budapest, Intera Rt.

Soós – Kovács (szerk.), 2016. • Soós Viktor Attila – Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Mindszenty József 1956. Írások a bagyatekből*. Budapest, Szépírók Könyvek.

Tóth, 1993. • *Tóth Ede visszaemlékezése*. A másolat a szerző tulajdonában.

Zimmer, 2001. • Zimmer Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet.

Krahulcsán Zsolt

A LILA FÜZET

*A Nagy Imre és társai ügy vizsgálatában részt vevő
állambiztonsági állomány jellemzői, 1957–1958*

Bevezetés

Tanulmányomban a Nagy Imre és társai per előkészítésében szerepet játszó állambiztonsági állományt, beosztottakat és vezetőket vizsgálom, különös tekintettel arra, hogy ennek a csoportnak milyen volt a viszonya az erőszakhoz, illetve általában az 1956-os forradalom leverését követő megtorláshoz, a politikai rendőrségen folytatott vizsgálati munkához.¹ Az itt bemutatandó személyi kör bizonyos szempontból önkényes válogatás alapján alakult ki, a források szűkössége miatt ugyanis nem törekedhettem teljességre. A válogatás alapja az a lila színű iskolai füzet volt, amely annak a 150 személynek a nevét tartalmazza, akik 1957. április 13-tól beléphettek a politikai rendőrség vizsgálati osztályának székhelye, a Gyorskocsi utca 31. szám alatti épület harmadik emeletének zárt folyosójára, ahol a Nagy Imre-ügy büntetőeljárás alá vont szereplőit raboskodtak.² (A füzetben egy 161 fős lista olvasható, ám többen kétszer is szerepelnek rajta.)

A legfontosabb politikai ügyek felderítését 1956 után elsősorban a Belügyminisztérium (BM) – 1957 májusa előtt az Országos Rendőr-főkapitányság (ORFK) – II. Politikai Nyomozó Főosztályának Vizsgálati Osztálya végezte, de a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) Vizsgálati Alosztályán és a Katonai Elhárító Vizsgálati Osztályon is folytattak ilyen jellegű tevékenységet. A vizsgálati osztály 1956 decemberében 67 fővel kezdte meg a működését, ám szervezeti felépítése csak 1957 májusára alakult ki a BM Politikai Nyomozó Főosztályba II/8. számozással besorolt egységnek.³

Az 1956-os forradalmat követő megtorlás folyamatában a legjelentősebbnek számító ügyek – köztük a Nagy Imre-per – előkészítésére és lebonyolítására a vizsgálati osztályon belül, de attól elkülönülve, egy úgynevezett külön részleget (K-részleg) hoztak létre, amelybe a politikai rendőrség különböző osztályairól átvezényelték a legmegbízhatóbbnak és legalkalmasabbnak tartott munkatársakat, akik aztán több hónapon keresztül végezték a kihallgatásokat. A listán szereplők legtöbbször néhány kivételtől eltekintve már a forradalom előtt is a politikai rendőrség állományában volt, és többnyire a vizsgálati osztályon teljesített szolgálatot.⁴

Hangsúlyozni kell, hogy a kis lila füzetbe nemcsak a K-részleg tagjainak a nevét jegyezték fel, hanem minden állambiztonsági tisztét, operatív beosztottát az ezredestől kezdve a szakaszvezetőn át az irodai segédtisztig (gépíronőig), de ugyanígy szerepel benne a vizsgálati osztály főorvosa, egy bűnügyi fényképész és négy „külsős” ügyész, sőt Nonn György volt legfőbb ügyész is; ők a vizsgálati osztály fogdájának duplán elzárt területére is beléphettek. A gépíronók szintén már 1956 előtt is a BM beosztottai voltak, sokuknak a férjük, családtagjuk is belügyes volt. Két magas rangú tiszt ezen a III. emeleti részlegen ismerhette meg későbbi felesé-

gét: Szalma József Plézer Máriát, míg Rajnai Sándor az akkor még Vámos Endrénét.

A füzet nem tartalmazza több olyan személy nevét, akik minden bizonnyal jelen voltak ezeken a kihallgatásokon, és meggyőződésem szerint fontos szerepet játszottak a később több halálos és súlyos ítélettel záruló perek előkészítésében. Így például magának a vizsgálati osztály vezetőjének, Szalma Józsefnek a neve is hiányzik a listáról. Ezért nem jelenthetjük ki, hogy ez a névsor minden olyan állambiztonsági beosztott nevét tartalmazza, aki valamilyen formában részt vett a Nagy Imre és társai elleni bírósági eljárás előkészítésében, csak azt, hogy akik szerepelnek benne, azok minden bizonnyal hosszabb-rövidebb ideig a politikai rendőrség ezen külön részlegén tevékenykedtek.

A vizsgálat

A Nagy Imre és társai elleni bírósági eljárást a politikai rendőrség vizsgálati osztályán több hónapon keresztül folytatott kihallgatások előzték meg. A pártvezetés által irányított megtorlás és terror észszerű, kigondolt döntések eredménye volt, a meghatározó szerepet a szovjet T, azaz „tanácsadó” elvtársak játszották. Az ő szerepük, részvételük egyértelmű, de igen kevés információval rendelkezünk arról, hogy kik voltak és milyen mértékben irányították a megtorlás folyamatát, illetve avatkoztak bele. Az egyik ilyen lehetséges bizonyíték az orosz nyelvű tolmácsok, fordítók jelenléte, akik közül néhányan ebben a lila füzetben is szerepelnek, illetve a füzet legelső oldalán található felsorolás, amely szerint összesen 13 piros csíkos belépő lett kiállítva T-elvtársak számára.⁵ (Piros, illetve kék csíkos belépőkkel különböztették

meg, hogy a külön részlegen belül kinek hová lehetett belépnie. Feltételezésem szerint a piros csíkos belépőt a vezető állomány tagjai, a vizsgálatok irányítását vezető tisztek, az állandó beosztottak, míg a kék csíkos belépőt az alacsonyabb beosztásban szolgálatot teljesítő beosztottak, fogolykísérők, a technikai személyzet kapták.)⁶

Szalma József, a vizsgálati osztály vezetője 2001-es tanúkihallgatásakor úgy emlékezett, hogy a Nagy Imre-ügy vizsgálata Maléter Pál és társai november első felében történt őrizetbe vételével vette kezdetét a Fő utcában.⁷ Egy külön részleget alakítottak ki, és először csak a szovjet tanácsadók hallgatták ki Malétert és társait. November legelejétől a szovjet tanácsadók (például Ivanov) segítségével alakították ki, szervezték újjá a vizsgálati osztályt, és később ők (is) végezték a kihallgatásokat. Kb. egy hónap múlva adták át a magyar vizsgálóknak az őrizeteseket és folytathatták ők a kihallgatásokat. 1957 elején a Nagy Imre-csoport még Romániában, Snagovban volt őrizetben, Szalma több alkalommal ott is kihallgatta őket. Szalma József rendszeresen tájékoztatta Biszku Béla belügyminisztert a Nagy Imre és társai elleni vizsgálat állásáról. 1958 januárjában például javasolta Biszku-nak, hogy a Romániában lévő hozzátartozók csak szigorúan családi, magánjellegű leveleket ír hassanak az előzetes letartóztatásban lévő családtagjaiknak, valamint javaslatot tett a terheltek őrzésére, a védőügyvédek kiválasztására is.⁸

A vizsgálók Biszkuéktól Rajnai Sándoron keresztül kapták az utasításokat. A politikai „összekötő” a párt felé Biszku Béla belügyminiszter, az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja volt.⁹ A vizsgálati osztály feletti törvényességi felügyeletet a Legfőbb Ügyészség politikai osztálya látta el. A politikai irányítást, különösen a kiemelt jelentőségű perekben, elsősorban az 1958-ig tartó időszakban az MSZMP

vezetői testületei által létrehozott operatív bizottság gyakorolta, amely Biszku Béla belügyminiszterből, Nezvál Ferenc igazságügy-miniszterből, Szénási Géza legfőbb ügyészből és Domokos Józsefből, a Legfelsőbb Bíróság elnökéből állt. A bizottság gyakran napi szinten intézkedett arról, hogyan történjenek a kihallgatások a különböző ügyekben, de arról is vannak adataink, hogy az egyes ítéleteket ezeken az ún. koordinációs bizottsági értekezletén megvitatták, és adott esetben jelezték, ha egy bírósági döntéssel nem értettek egyet. A vizsgálatok alatt az operatív bizottság tagjai a K-részleg egy külön szobájában tartózkodtak – amely korábban Péter Gábor szobája volt –, egész nap ott ültek és hallgatták a kihallgatásokat. Ez a szoba „be volt technikázva”, így bármikor beavatkozhattak a vizsgálat menetébe, és – Szalma Józsefnek, a vizsgálati osztály vezetőjének emlékezete szerint – több alkalommal meg is tették.¹⁰

Szintén Szalmától tudjuk, hogy az öröket le kellett cserélni, mert megbízhatatlannak találták őket, és helyettük volt „spanyolosokat” raktak oda, akik néha meg is pofozták az őrizeteseket.¹¹ A K-részleget több alkalommal átszervezték, attól függően, hogy a terheltek ügye milyen stádiumban volt. Szalma 1958. januári jelentése szerint akkor 31 vizsgáló felelt a vizsgálati munka sikerességéért. Közülük azonban csupán kilenc esetében közli, hogy milyen munkamegosztás szerint végezték az őrizeteseik kihallgatását:

Ferencsik József ezredes	<i>Nagy Imre</i>
Madarász Gyula alezredes	<i>Donáth Ferenc</i>
Rajki Sándor alezredes	<i>Szilágyi József</i>
Dömény József őrnagy	<i>Vásárhelyi Miklós</i>
Antal Sándor százados	<i>Jánosi Ferenc</i>
Halustyik Mihály százados	<i>Maléter Pál</i>

Metelka István százados	<i>Tildy Zoltán, Kopácsi Sándor</i>
Könczöl István főhadnagy	<i>Gimes Miklós</i>
dr. Antal József hadnagy	<i>Király Béla</i> ¹²

Egy hónappal később, az ügyészségnek átadott ügyek gyarapodásával párhuzamosan februárban a 31-es létszámot 16 fővel csökkentették, majd – az egész per előkészítését és lebonyolítását, így a K-részleg irányítását végző – Rajnai Sándor különböző vizsgálati csoportokat alakított ki. Az I. számú Nagy Imre és társai, Kardos László és társai, Bibó István és társai, B. Szabó István és társai ügyével, és több ún. egyéni ügygel foglalkozott. Vezetője Ferencsik József ezredes, tagjai Madarász Gyula alezredes, Metelka István százados, Dömény József őrnagy, Könczöl István főhadnagy, Cseh Géza százados, Rajki Sándor alezredes, Pekár József őrnagy, Csiki István őrnagy, valamint Harsányi Zoltán százados voltak. A II. számú csoport a fegyveres erőktől előzetes letartóztatásba került személyek – Váradi Gyula és társai, Kovács István és társai, Kiss István és társai – ügyét vizsgálta Pazsiczki Sándor százados vezetésével. A csoport tagjai Szokolai Géza százados, Zsótér Sándor főhadnagy, Széplaki András hadnagy és Kádár János főhadnagy voltak.

1958 februárjában tíz fő (Bagi Mihály alezredes, Kapitány István őrnagy, Tamási Miklós őrnagy, Antal Sándor százados, Czvetkovics László százados, Földes György főhadnagy, Kovács János főhadnagy, Bodrogi József őrnagy, Petróczi Ferenc százados és Hárs Ferenc százados) átvezénylését megszüntették, ők visszatérhettek korábbi pozícióikba.¹³ 1958. április 28-án a vizsgálati külön részlegben már csak 15-en dolgoztak, és az ekkor készített javaslat szerint ezt három főre kívánták csökkenteni úgy, hogy 12 vizsgáló átvezénylését megszüntetik. Ekkortól négyen foglalkoztak

a legjelentősebbnek tartott ügyek és személyek vizsgálatával. Béres Andor Nagy Imre és Donáth Ferenc ügyével, Pazsiczki Sándor a Maléter Pál, Haraszti Sándor és Fazekas György elleni eljárással, Metelka István Tildy Zoltán, Kopácsi Sándor és Jánosi Ferenc, míg Könczöl István Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és Tanczos Gábor ügyének vizsgálatát végezte.¹⁴

A K-részleg vizsgálói állománya

A vizsgálataim során feltárt életrajzok forrása az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött ügynevezett fogyatéki anyag volt, azok a személyi akták, amelyek minden belügyi dolgozó személyi adatait, karrierútjának állomásait, rendfokozatát, beosztási helyének változását, parancsnokai által rendszeres időközönként készített minősítését, önéletrajzát, fotóját tartalmazzák.¹⁵ Ezekből a dokumentumokból tudunk képet alkotni a vizsgálati osztály állományának összetételéről: származásukról, képzettségükről, a második világháború előtti, alatti magatartásukról, „mozgalmi” múltjukról, illetve a polgári életben betöltött szerepükről. Viszonylag pontosan rekonstruálhatjuk az előmenetelt, a rendfokozatban történő előrehaladást, illetve a beosztási helyek változását. A kitüntetések (Munkás–Paraszt Hatalomért Emlékérem, Kiváló Szolgálatért Érdemérem, Szolgálati Érdemérem, Haza Szolgálatáért Érdemérem arany/ezüst fokozat, Felszabadulási Jubileumi Emlékérem, Vörös Csillag Érdemrend, Magyar Partizán Emlékérem, Közbiztonsági Érem arany/ezüst fokozat) is számos információt rejt az adott személy teljesítményére, elismertségére, politikai megbízhatóságára vonatkozóan.¹⁶

Ha a fenti két vizsgálati csoport tagjainak vázlatos életútját, hivatali karrierpályáját vizsgáljuk, lényegi megállapításokat tehetünk. Az I. számú csoport vezetője, Ferencsik József (1920, Királyhegyes) négy polgári elvégzése után szabósággednek tanult. 1945-ben lépett be a kommunista pártba, és 1946 elején került a politikai rendőrséghez. 1950-ben már osztályvezető-helyettes, később főosztályvezető lett, a forradalom kitörésekor a BM Pest Megyei Főosztályát vezette. Október 30. után egy a szovjet csapatokkal együtt harcoló „akció-csoportot” irányított. Formálisan a kémelhárító alosztályon szolgált, de valójában a Nagy Imre és társai elleni vizsgálatot vezette, majd az ORFK vezetőjének helyetteseként szerelt le 1962-ben.¹⁷

Madarász Gyula (1922, Budapest) nyolc elemi elvégzése után esztergályossegéd lett. A kommunista párttagsági könyve 1945-ös kelezésű, 1949-ben a Magyar Néphadsereg szerződéses alkalmazottja volt. 1950-ben került az Államvédelmi Hatósághoz (ÁVH), egy évvel később már osztályvezető-helyettes, később osztályvezető. 1956 októberében éppen a Pártfőiskola hallgatója volt; részt vett a fegyveres harcokban, majd a forradalom leverését követően a katonai elhárítás újjászervezésében. Ferencsikhez hasonlóan ő is 1962-ben szerelt le a politikai rendőrségtől.¹⁸

Rajki (később: Radnai) Sándor (1926, Orosháza) a négy polgári elvégzése után elektroműszerésznek tanult, 1952-ben az ELTE bölcsészkarát látogatta, majd 1959 után ugyanitt a jogtudományi kar hallgatója volt. Pártvonalon kezdte meg a karrierjét, egy pártiskola elvégzése után előbb járási és községi párttitkár, majd az MDP Békés Megyei Bizottsága Káder Osztályának lett a vezetője. 1950-ben került az Államvédelmi Hatósághoz, rögtön osztályvezető-helyettes, később osztályvezető, majd a BM Pest Megyei Főosztály vezetőjének,

a fent bemutatott Ferencsik Józsefnek az operatív helyettese volt. A forradalom ideje alatt szovjet csapatok oldalán részt vett a fegyveres harcokban, később karhatalmista lett, és egészen nyugdíjazásáig (1983) az állambiztonságnál teljesített szolgálatot.¹⁹

Antal Sándor (1927, Budapest) 1947-ben érettségizett, ekkor jelentkezett, és nyert felvételt az Államvédelmi Osztály (ÁVO) kötelékébe. 1950-ben a Vizsgálati Főosztályon már fővizsgálóként dolgozott, majd 1955-ben hírszerzőként Londonba került. A forradalom idején éppen Budapesten tartózkodott, és novembertől a vizsgálati osztályon részt vett a megtorlás pereinek előkészítésében. 1962 után nyugdíjazásáig (1984) a hírszerzésnél teljesített szolgálatot.²⁰

Halustyik Mihály (1929, Gádoros) a szülőfalujában elvégzett nyolc elemi után segédmunkás, később hivatalnok, majd segédhivatal-vezető lett. 1945-ben már a kommunista párt tagja, 1949-ben sorállományú katona, majd az egy hónapos Dzerzsinszkij tiszti iskola elvégzése után az ÁVH-nál lett vizsgáló. 1953-ban már fővizsgáló, 1955-ben a BM Vizsgálati Főosztálya Különleges Ügyeket Vizsgáló Osztályának osztályvezetője. A forradalom alatt a szovjet csapatoknál keresett menedéket, a XVI. kerületi parancsnokságon tartózkodott, majd november 8-án jelentkezett a vizsgálati osztályon, és 1962-ben történt leszereléséig ott teljesített szolgálatot.²¹

Könczöl István (1929, Bag) 1952-ben került a katonai elhárításhoz, és a forradalom is itt érte. 1956 novemberétől előbb az Országos Börtönben, majd a vizsgálati osztályon dolgozott vizsgálóként. Később az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának hallgatója lett, és az 1986-os nyugdíjazásáig az állambiztonság alkalmazottja maradt.²²

Antal József (1933, Felsőgalla) 1956-ban az ELTE jogi karán tanult. Negyedéves hallgatóként került a BM állományába,

a Vizsgálati Főosztályra segédvizsgálónak. A forradalom ideje alatt fegyveresen vett részt a BM Fő utcai épületének védelmében, novembertől már a forradalmárok kihallgatását végezte. Később a Belsőreakció-elhárító Vizsgálati Alosztályon, majd nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó részlegen dolgozott 1983-ig, nyugállományba helyezéséig.²³

Csiki István (1924, Budapest) négy polgári elvégzése után lemezlakatosnak tanult. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ő az egyetlen, aki bekapcsolódott az illegális kommunista mozgalomba. 1943-ban lett párttag, és ekkortól fegyver- és lőszerszállításban, valamint illegális sajtótermékek terjesztésében is részt vett. 1945-től pártvonalon dolgozott, előbb Madisz-titkár, majd a XIII. kerületben üzemszervező volt. 1949-ben a Honvédelmi Minisztérium katonai elhárításához, később az ÁVH-hoz került. A forradalom leveréséből aktívan kivette a részét, karhatalmistaként teljesített szolgálatot az I. Forradalmi Karhatalmi Ezredben. 1962-ig a vizsgálati osztályon, majd Belsőreakció-elhárító Osztályon, végül a katonai elhárításnál dolgozott. 1964-ben jogi diplomát szerzett, 1974-ben került nyugállományba.²⁴

Harsányi Zoltán (1927, Budapest) 1945-ben jelentkezett a kommunista pártba, de fiatal kora miatt csak 1947-ben vették fel. Ekkor érettségizett, majd egy évvel később már az ÁVO pesterzsébeti csoportjánál teljesített szolgálatot. A forradalom ideje alatt a szovjet csapatoknál tartózkodott. 1957 februárjától 1962-ben történt leszereléséig vizsgálóként, fővizsgálóként teljesített szolgálatot. 1959-ben jogi diplomát szerzett.²⁵

Pekár József (1928, Karcag) 1948-ban jelentkezett az ÁVO-hoz. Előtte segédmunkásként dolgozott, 1947-ben érettségizett. 1953-ban már alosztályvezető, a forradalom ideje alatt a Pártfőiskolán tartózkodott, 1957 márciusában vezényel-

ték át a vizsgálati osztály külön részlegéhez, majd 1960-ban – fegyelmi eljárás után – elbocsátották.²⁶

A II. sz. csoport vezetője, Pazsiczki Sándor (1924, Miskolc) a nyolc elemi elvégzése után vasesztergályos-segédnek tanult. 1950-ben felvették az Államvédelmi Hatóság Katonai Elhárító Főosztálya Vizsgálati Osztályára vizsgálónak. A forradalom ideje alatt a BM épületeinek fegyveres védelmében vett részt, 1956 novemberétől pedig már a külön részlegen tevékenykedett. 1969-ben jogi diplomát szerzett, tíz évvel később került nyugállományba.²⁷

Szokolai Géza (1921, Abádszalók) péksegéd 1946-ban jelentkezett a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára (PRO). Előbb Balassagyarmatra, majd az Andrássy út 60.-ba került. A forradalom ideje alatt fegyveresen harcolt az I. Forradalmi Karhatalmi Ezred tagjaként, majd a vizsgálói munkakörbe helyezték. 1962-ben bocsátották el. 1959-ben jogi végzettséget szerzett.²⁸

Zsótér (Zemencsik) Sándor (1929, Kunágota) a nyolc elemi elvégzése után betanított munkásként helyezkedett el. 1951 elején került az ÁVH-hoz, annak Katonai Vizsgálati Osztályára. Pályafutása során mindvégig mint vizsgáló, fővizsgáló dolgozott. A forradalom ideje alatt is a BM Vizsgálati Főosztályán tartózkodott, majd az elfogott „ellenforradalmárok” kihallgatását végezte. 1963-ban szerzett jogi diplomát.²⁹

Széplaki András (1931, Miskolc) 1950-ben érettségizett, 1954-ben végzett a jogi karon, ekkor került a BM állományába mint segédelőadó. A forradalom ideje alatt bujkálni kényszerült, majd november elején jelentkezett a vizsgálati osztályon, és 1974-ben történt nyugállományba helyezéséig a politikai rendőrségen teljesített szolgálatot.³⁰

Kádár János (1927, Makó) a négy elemi és két év polgári elvégzése után napszámosként, illetve gépkocsivezetőként pró-

bált boldogulni. 1948-ban a Szegedi Rendőrkapitányságon a kémelhárító csoportnál dolgozott, 1950-ben került az ÁVH Tisztí Iskolájába, ezt követően Budapesten szolgált. 1955-ben fegyelmivel elbocsátották, de 1956 októberében visszavették. A forradalom ideje alatt a BM Vizsgálati Főosztályán jelentkezett, ott tartózkodott október 30-ig, majd bujkálni kényszerült. 1961-ben (ismét) fegyelmivel elbocsátották.³¹

A két fentebb említett csoporton kívül rendkívül fontos szerepet játszott Rajnai Sándor, aki az egész K-részleg működéséért, illetve a Nagy Imre és társai elleni vizsgálatért felelős volt. Rajnai 1922-ben született Budapesten. 1940-ben kereskedelmi érettségit tett, majd munkaszolgálatos volt, illetve 1945-ig egy textilgyárban dolgozott. 1945-ben lépett be a kommunista pártba, egy évvel később a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán lett nyomozó, majd az ötvenes évek elejére osztályvezető, 1955-ben a II. Főosztály vezetője. A forradalom ideje alatt a szovjet csapatoknál tartózkodott, novembertől a vizsgálati munkát irányította, 1962-ben szerelt le. (Későbbi pályafutása sem érdektelen, bukaresti, majd moszkvai nagykövet is lett.)³²

Természetesen szólnunk kell a BM Vizsgálati Osztályának a forradalom leverése utáni első vezetőjéről, Szalma Józsefről is, dacára annak, hogy neve nem szerepel a lila füzetben. Szalma József karrierjének állomásai mind a Belügyminisztériumhoz, azon belül is a politikai rendőrséghez kötődtek, Tökéletesen testesítette meg a kádári megtorlás és restauráció gyakorlatát. A megtorlás egyik legfontosabb részlegét közvetlenül a forradalom leverése utáni időszakban vezette, irányítása alatt osztálya folyamatosan szolgáltatta a súlyosan terhelő adatokat az ügyészség részére. Szalma 1947-ben lépett be a politikai rendőrség kötelékébe, 1950-től a kémelhárítás alosztályvezetője, 1953-tól a BM ÁVH Vizsgálati Főosz-

tályának helyettes, később első számú vezetője. Gyakorlatilag a forradalom leverése után is maradt a helyén: novemberben kinevezték az ORFK Politikai Nyomozó Főosztálya II. (Vizsgálati) Osztályának vezetői posztjára,³³ ahol egészen 1958 decemberéig teljesített szolgálatot (1958 májusától a BM II/8. Osztály élén.). Szalma tehát – hasonlóan a vizsgálati osztály alosztályvezetőinek többségéhez – az 1956 utáni belügyi vezetéstől is bizalmat kapott. Kisebb-nagyobb vargabetűkkel, de 1975-ben történt nyugdíjazásáig a BM állományában maradt.³⁴

Az I. és a II. számú (összesen 15 fős) fent bemutatott csoport jellemző karakterjegyeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ez a társaság valóban válogatott, alaposan megrostált, megszűrt állomány volt. (A fenti csoportkategória nem teljes, ez az 1958. februári állapotot tükrözi, hiszen tudomásunk van arról, hogy – ahogyan korábban jeleztük is – a Nagy Imre és társai elleni vizsgálatban hosszabb-rövidebb ideig jóval többen vettek részt. Nagy Imre kihallgatója volt például Kapitány István is, és a K-részlegen végig jelen lehetett például Bencze László orvos is, aki az őrizeteselek egészségi állapotáért volt felelős.) Tagjai szinte kivétel nélkül 1945-ös párttagkönyvvvel rendelkeztek, és viszonylag iskolázottak voltak. Érettségivel vagy már megszerzett jogi diplomával, vagy éppen a jogi egyetem hallgatójaként kerültek a K-részlegre, és ha addig nem is, de pár éven belül megszerezték a jogi diplomát. Legkésőbb 1950-ben gyakorlatilag mindenki már a politikai rendőrség (vagy más fegyveres testület) állományában volt, és a forradalom idején részt vett a harcokban, így a politikai megbízhatóságukhoz, elkötelezettségükhöz kétség sem fért.

A K-részlegen szolgálatot teljesítők állambiztonsági karrierje jellemzően kétféle módon ért véget. Hasonló arány-

ban találkozhatunk olyanokkal, akiket 1962-ben leváltottak, leszereltek és a polgári életbe történő áthelyezéssel léptettek ki a belügyi kötelékből, és ugyanennyien voltak, akik nyugdíjazásukig a politikai rendőrségen maradtak. Mind-ebből nem lehet messzemenő következtetést levonni, de annyi bizonyosnak látszik, hogy az 1962-ben a legfelsőbb politikai vezetés által kezdeményezett személycserék „leérték” az egykori K-részleg vizsgálóihoz is. (Egy fő végig a vizsgálati osztály állományában maradt, míg két vizsgálotól fegyelmi eljárás során vált meg a belügyi vezetés.) A munka mellett szinte mindenki, aki innen ment nyugdíjba, elvégezte legalább a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemet, ritkábban a jogi kart. A kitüntetések is szépen gyarapodtak az évek során, az ötévente adományozott Szolgálati Érdemérem mellett legalább öt-hat egyéb kitüntetést tudhattak magukénak.³⁵

Ha a fentebb bemutatott csoport jellemzőit a vizsgálati osztály állományának egészével vetjük össze, bizonyos hasonlóságokat és eltéréseket állapíthatunk meg. A K-részlegen kívüli állomány túlnyomó többsége – hasonlóan a külön részlegen szolgálatot teljesítőkhöz – szegényparaszti vagy munkásszármazású, vidéki gyökerekkel rendelkező, alacsony társadalmi státusban élő szülők leszármazottja volt. Általában a második világháborút követően, fiatalemberként kerültek az MKP-ba vagy annak ifjúsági szervezetébe, vagy – mint ahogy a K-részleg nyomozóinak nagy része – közvetlenül a BM kötelékébe. A párt (ifjúsági) szervezeteiben eltöltött egy-két év után, egy pár hónapos pártiskolát követően, a párt ajánlására kerültek a Belügyminisztérium vagy az államvédelem állományába. A másik tipikus karrierkezdetet az 1944 végén, 1945 elején megszerveződő (demokratikus) rendőrség szolgálatába való belépés jelentette, az illető a legalsó rendfokozattól (próba-rendőr, tizedes) lépegetett egyre feljebb és feljebb, gyakran

egy év alatt több rendfokozattal is előrébb. Az 1920-as évek közepén, végén született fiatalemberek az 1950-es évek elejére már többéves belügyi múlttal és iskolával (tipikusan a Dzerzsinszkij, esetleg egy szovjetunióbeli operatív iskola) a hátuk mögött, már viszonylag fontos beosztásokat tölthettek be, csoportvezetők, alosztályvezetők, osztályvezetők lettek. A civil iskolai végzettségük többnyire alacsony volt, jelentkezéskor általában 4-6 elemivel, esetleg pár év polgárral, nagy ritkán érettségivel rendelkeztek. Sokan képcsítés nélkül, segédmunkásként vagy cselédként, kubikusként dolgoztak, illetve néhányan iparos (bőröndkészítő, lakatos, vasesztergályos stb.) képesítést szereztek. Az 1945 előtti munkásmozgalomban vagy az antifasiszta ellenállásban – már koruk miatt is – csak kevesen vettek részt, csupán néhány idősebb személy rendelkezett az illegalitásban szerzett tapasztalattal.³⁶

Erőszak a vizsgálói munkában

Rendkívül fontos részét képezik a fent említett személyi aktáknak azok a pár mondatos bejegyzések, amelyekben az operatív beosztottak arról számolnak be, hogy hol tartózkodtak, mit csináltak, részt vettek-e a fegyveres harcokban az „ellenforradalom” ideje alatt. Természetesen ezen „önvallomások” valóságtartalma megkérdőjelezhető, hiszen utólag születtek és sokszor ellenőrizhetetlen adatokat tartalmaznak. Érthető módon mindenki igyekezett magát a lehető legjobb színben feltüntetni, ezért ezek a beszámolók nagyban hasonlítanak egymásra. Ezek szerint az államvédelmisek 1956. október 30-ig általában a szolgálati helyükön tartózkodtak, majd vagy hazamentek, vagy ismerőseiknél bujkáltak, és/vagy a szovjet csapatokhoz csatlakoztak és velük együtt harcolva

jöttek vissza Tökölről vagy éppen Ócsáról. Többük a felkelők fogságába is került, bántalmazásról azonban egyikük sem számolt be. A fővárosba való visszatérést követően sokuk belépett a karhatalomba és december közepéig mint „pufajkás” vett részt a szovjet csapatokkal együtt a felkelők letartóztatásában, a fegyveres leszámolásban.

Figyelmet érdemelnek a rendszeres időközönként a parancsnokaik által készített minősítések is, amelyek sokat elárulnak a vizsgálótisztek munkájáról, munkamódszeréről, habitusáról, arról, hogy mennyire viselkedtek erőszakosan a kihallgatások során. Például a korábban bemutatott Széplaki András 1958-as minősítésében olvashatjuk, hogy „az eredmények minél hamarabbi elérésére törekszik, és ilyen esetekben a kihallgatások során elveszti türelmét, nem a megfelelő hangot használja”.³⁷

A presszió, a nyomásgyakorlás, a szabálytalan kihallgatási módszerek, a jegyzőkönyvezés követhetlensége, az őrizetek bizonytalanságban tartása, a lelki terror, a zsarolás mindmind az erőszak különböző fokozatait jelentették, és ennek tág teret adott az osztály vezetése, hiszen például Szalma a törvényesség betartásáról így vélekedett: „Meg lehet nyugodtan mondani azt, hogy a törvényesség kérdése elvi alapon nyugvó kérdés. Mi úgy csináltuk ezt, ahogyan mondták és ahogy kellett. Nem mondom, nekem is lett volna kedvem megverni néhány embert, de nem tettem. [...] Egyik-másik őrizetesnél meg lehet adni a kedvezményt, ami megilleti, de van olyan őrizetes, aki a vizet sem érdemli meg.”³⁸ Nem tartom valószínűleg, hogy Szalma József és beosztottai a kihallgatások során valóban ennyire tartózkodók voltak, hiszen bizonyos források szerint – igaz ugyan, hogy nem a vizsgálat során, hanem ítélethirdetés után, de – őrizeteket úgy bántalmaztak, hogy azok belehaltak a sérüléseikbe. Tamáska

Loránd beszámolója szerint, aki 1947 és 1958 között a Budapesti Törvényszéki Orvostani Intézet adjunktusa volt, a forradalom ikonikus alakjait, Dudás Józsefet és Szabó Jánost (Szabó bácsi) az ítélethirdetés után, de még a „szabályos” kivégzésük előtt a cellájukban verték agyon.³⁹

A vizsgálati munkát 1958 augusztusában osztályértekezleteken elemezték, ahol az osztály vezetése 14 vizsgálat tapasztalatait értékelte és a felvetődött kérdéseket vitatta meg. Szóba került, hogy miért nem lehet egyszerre meghozni a terheltté nyilvánításról és a letartóztatásról szóló határozatot, amikor mindkettőnek ugyanaz a lényege. Szalma válaszában megvilágította a különbséget: a letartóztatási határozatban csupán nevesíteni kellett az elkövetett cselekményt, a terheltté nyilvánításkor viszont ismertetni is kellett a gyanúsítottal, ami hátrányt jelenthetett a vizsgálónak, hiszen így kiderülhetett a terhelt számára, hogy mit tud róla a BM. Az ügyek elhúzódnak kapcsán pedig Szalma kifejtette: „Azt mondta a miniszter elvtárs, hogy politikai okokból be kell fejezni ezt és ezt a kémügyet. Három és fél nap alatt befejeztük az ügyet, három nap múlva már lógott is a pali. Szóval tényleg tudnak dolgozni az elvtársak.” Kitért arra is, hogy több mint egy évvel az 1956-os események után már nem lehet hálózat nélkül új információkat szerezni, a tanúkihallgatás ekkor már nem a legcélravezetőbb: „Ügynökséget kell meneszteni közejük, akik[nek] ma már csak vagányságból el fogják mondani, hogy ezt én szúrtam le stb.”⁴⁰

Szalmának és beosztottainak a munkamódszerére ugyanakkor jellemző volt, hogy az őrizetek sokszor hónapokig, akár egy évnél is tovább előzetes letartóztatásban voltak.⁴¹ Az egyik legmeggrázóbb dokumentum az 5/1. sz. fogoly (Lósonczy Géza) 1957. december 21-i, „mesterséges etetésének” következtében bekövetkezett haláláról beszámoló jelentés.

illetve a kézzel írt „fogdatársi” beszámoló, amely az egy hónapon keresztül tartó tortúra részleteit ismerteti. Az iratokból kiderül, hogy Losonczy Géza 1957 szeptemberére már olyan állapotba került, hogy az őrzésével megbízott Földes György százados úgy ítélte meg, „idegállapotának javítása céljából szükséges fogdatárs biztosítása”. A javasolt fogdatárs (pontosabban: fogdaügynök) feladata volt jelenlétével megakadályozni, hogy Losonczy kárt tegyen magában, valamint rábírní őt az együttműködésre. Losonczy ugyanis saját magát tette felelőssé minden „ellenforradalmi cselekményért”, ragaszkodott hozzá, hogy jegyzőkönyvben rögzítsék vallomását, amely szerint saját kezével követett el gyilkosságokat, maga ölte meg Mező Imrét, Révai Józsefet és így tovább. Október közepétől Losonczy nem vett magához ételt, a fogdaügynök jelentése szerint mintegy vezeklésképpen, illetve a várható ítélet elleni tiltakozásként. November elején kezdődött a „mesterséges etetés”, a fogdaügynök egy hónapon keresztül számolt be cellatársa szenvedéseiről, míg december 21-én – a fentebb már többször említett lilá füzethez hasonló iskolai füzetben – véget érnek a bejegyzések...⁴²

Ferencsik József csoportvezető jelentése a „külön csoport őrizeteseivel kapcsolatban” szintén megrázó kordokumentum, kegyeleti okokból ebből nem idézek. Anélkül, hogy a részletekbe belemennénk, az egyértelműen kiderül az iratból, hogy az őrizetessekkel szembeni pszichés nyomásgyakorlás egyik legfontosabb eleme a bizonytalanságban tartás, illetve a szeretteikkel való (személyes és postai úton történő) kapcsolattartás teljes korlátozása volt. Szinte minden fogoly nagyon leromlott fizikai állapotban, az idegkimerültség határán tengődött, volt, aki kórházba is került.⁴³

Mindezekkel szemben a Nagy Imre-ügy bírósági tárgyalásának előkészítését értékelő kézírásos feljegyzés egy szót

sem ejt a kínzásokról, sőt: „Vizsgálat a tények megállapítására irányult, a M. Népköztársaság törvényeibe ütköző cselekmények dokumentálását célozta. [...] A vizsgálat a törvényesség messzemenő betartásával folyt. a) fizikai kényszer nélkül, b) csak vallomás nem elegendő bizonyíték. Vizsgálók törekvése: minden részletében klappoljon az ügy. Az érintett személyek viselkedése: a) beismerés, b) részleges beismerés, c) tagadás. Azt mondott, amit akart. Ez a munkát rendkívül megnehezítette.”⁴⁴

A pártvezetés tehát a lezajlott vizsgálatot törvényesnek, erőszakmentesnek minősítette, és úgy állította be, hogy sem fizikai, sem lelki, pszichikai nyomásgyakorlás nem történt, ráadásul az őrizetessek összevissza beszélhettek, ami megnehezítette a vizsgálók munkáját. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján azonban állíthatjuk, hogy az ügyeknek a bírósági tárgyalásra történő előkészítése, az abban részt vevő – az ÁVH-tól megörökölt, átvett – káderállomány államvédelmis múltja, szakmai felkészültsége, az igazság kiderítéséhez való hozzáállása egyrészt garanciát jelentett a politikai vezetés számára, hogy a megtorlás a hatalom által elvárt módon fog lezajlani, másrészt a letartóztatottak számára a pár évvel korábbi, legkegyetlenebb éveket idézte fel.

A hatalom képviselőjében fellépő politikai rendőrségi nyomozók, az ügyészségek, bíróságok alkalmazottai az új párt- és állami vezetés kívánalmainak megfelelően nem az igazság felderítését, a megtörtént cselekmények valósághű rekonstruálását tartották fő célkitűzésüknek. Céljuk a bosszú és a társadalom megfélemlítése volt. Szalma József és az általa vezetett vizsgálati osztály, valamint a K-részleg mindenben

megfelelt az akkori politikai vezetés elvárásainak. Szalma tökéletesen alkalmasnak bizonyult a megtorlások levezénylésére, egyrészt maximálisan lojális volt a politikai vezetéshez, másrészt a törvényesség fogalma nála nem párosult erkölcsi, etikai elvárásokkal.⁴⁵

Jegyzetek

- 1 A tanulmány az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Belügyi Kutatócsoportja közös támogatásával készült.
- 2 Egy jelentés szerint a házi fogda III. emeleti ügynevezett írószobáiban helyezték el a letartóztatottakat, ahol „megfelelő módon izolálhatók és biztonságos őrzésük is megoldható”. ÁBTL 3.1.9. V-150000/85. 31. Szalma József jelentése a belügyminiszternek, 1958. április 28.
- 3 A Vizsgálati Osztály szervezetére, vezetői állományára vonatkozóan az eddigi legkiválóbb feldolgozás: Papp, 2013: 211–236.
- 4 A vizsgálatról, a politikai előkészületekről, a perről, a politikai rendőrség, különösen a K-részleg tevékenységéről lásd Rainer M., 1999: 392–410.
- 5 ÁBTL 3.1.9. V-150000/16. Az ún. lila füzet.
- 6 Rainer M., 1999: 398.
- 7 Jegyzőkönyv Szalma József tanú kihallgatásáról, 2001. június 14. Közli: Róth – Szerdahelyi, 2007: 174, vö. Rainer M., 1999: 393.
- 8 Jegyzőkönyv Szalma József tanú kihallgatásáról, 2001. június 14. Közli: Róth – Szerdahelyi, 2007: 174.
- 9 Uo. 173.
- 10 Uo. 174.
- 11 Uo.
- 12 ÁBTL 3.1.9. V-150000/85. Szalma József jelentése a belügyminiszternek, 1958. január 22.
- 13 ÁBTL 3.1.9. V-150000/85. Rajnai Sándor és Szalma József jelentése a belügyminiszternek, 1958. február 10.

- 14 ÁBTL 3.1.9. V-150000/85. 31. Szalma József jelentése a belügyminiszternek, 1958. április 28., 34–35.
- 15 ÁBTL 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai.
- 16 Az alábbiakban bemutatásra kerülő életutakhoz lásd még Papp, 2013: 219–228.
- 17 ÁBTL 2.8.1. 1405; NEB, *Zárt...*
- 18 ÁBTL 2.8.1. 3477; NEB, *Zárt...*; Fekete – Palasik – Simon, 2013: 328.
- 19 ÁBTL 2.8.1. 1050; ÁBTL, *archontológia...* https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:179378252950283::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:1037930%2CELETRAJZ (utolsó letöltés: 2016. október 3.), valamint NEB, *Zárt...*
- 20 ÁBTL 2.8.1. 17080; ÁBTL 2.8.2.1. 451; NEB, *Zárt...*
- 21 ÁBTL 2.8.1. 1907; NEB, *Zárt...*; Fekete – Palasik – Simon, 2013: 239.
- 22 ÁBTL 2.8.1. 12440; NEB, *Zárt...*
- 23 ÁBTL 2.8.1. 9345; ÁBTL, *archontológia...* https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:780519472798755::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:950646%2CELETRAJZ (utolsó letöltés: 2016. október 15.) *Zárt...*
- 24 ÁBTL 2.8.1. 6637; NEB, *Zárt...*
- 25 ÁBTL 2.8.1. 1947; NEB, *Zárt...*
- 26 ÁBTL 2.8.1. 4403; NEB, *Zárt...* Az I. csoport további három tagjáról (Metelka István, Dömény József és Cseh Géza) sajnos nincsenek közzelbebbi információink.
- 27 ÁBTL 2.8.1.11078; NEB, *Zárt...*
- 28 ÁBTL 2.8.1. 5494; NEB, *Zárt...*
- 29 ÁBTL 2.8.1. 9966. NEB, *Zárt...*
- 30 ÁBTL 2.8.1. 6531. NEB, *Zárt...*
- 31 ÁBTL 2.8.1. 2543. NEB, *Zárt...*
- 32 ÁBTL 2.8.2.1. 1037. és Fekete – Palasik – Simon, 2013: 386. ÁBTL, *archontológia...* https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:656298830487133::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:633762%2CELETRAJZ (utolsó letöltés: 2016. október 3.) NEB, *Zárt...*
- 33 ÁBTL 2.8.1. A belügyminiszter I. helyettesének 36/1956. sz. állományparancsa, 1956. december 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-y. Belügyminisztérium. Miniszterhelyettesi értekezletek (1957–1990)

XX-5-h. Legfelsőbb Bíróság. Visszaminósított büntető TUK iratok (1950–1990)

SAJTÓ

Magyar Nemzet, 1991. • *Magyar Nemzet*, november 18. Mikor halt meg Dudás József?

INTERNETES FORRÁSOK

ÁBTL, *archontológia*... • Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. *Állambiztonsági archontológia*. <https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:1:485834412979938> (utolsó letöltés: 2016. november 17.)

NEB, *A hatalom*... • Nemzeti Emlékezet Bizottsága. *A hatalom birtokosai. Vizsgálótisztek*. <https://www.neb.hu/hu/vizsgalotisztek> (utolsó letöltés: 2016. november 17.)

NEB, *Zárt*... • Nemzeti Emlékezet Bizottsága. *Zárt folyosó a Gyorskocsi utcában*. <https://www.neb.hu/hu/zart-folyoso-a-gyorskocsi-utcaban> (utolsó letöltés: 2016. november 17.)

Hivatkozott irodalom

Drucza, 2002. • Drucza Attila: *Kivégezték a halottakat*. január 18. [valasz.hu](http://valasz.hu/kultura/kivegezték-a-halottakat-2740) (utolsó letöltés: 2016. november 17.)

Drucza, 2006a. • Drucza Attila: Politikus és forradalmár: Dudás József és 1956. *Valóság*, 11. sz., 83–112. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikkazon=822&lap=0> (utolsó letöltés: 2016. december 5.)

Drucza, 2006b. • Drucza Attila: Vonások Dudás József arcképehez. *Életünk*, 11–12. sz., 112–131. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Eletunk_2006/?pg=1085&layout=squery=Von%C3%A1sok (utolsó letöltés: 2016. december 5.)

Fekete – Palasik – Simon, 2013. • Fekete Edit – Palasik Mária – Simon István: A Belügyminisztérium 1953–1956 közötti vezérkara. Pályaképek. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban*. Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó.

Gervai, 2015. • Gervai András: *Titkos Magyarország. „Célszemély”: a társadalom*. Budapest, Pesti Kalligram Kft.

Kövé, 1998. • Kövé György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet.

M. Kiss, 2011. • M. Kiss Sándor: A csalogány árnya. Háttér tanulmány egy kétszülő könyvhöz. In: *Közelítések, 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz Kiadó, 311–372.

Papp, 2013. • Papp István: A BM II/8. (Vizsgálati) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 211–236.

Rainer M., 1999. • Rainer M. János: *Nagy Imre, 1953–1958. Politikai életrajz*. Budapest, 1956-os Intézet.

Róth – Szerdahelyi, 2007. • Róth Miklós – Szerdahelyi Szabolcs: *Kádár bűnös*. Budapest, Magyarok Világszövetsége.

Szakolczai, 1994. • Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégeztetéről. In: Bak János – Hegedűs B. András – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *1956-os Intézet Évkönyve III*. Budapest, 1956-os Intézet, 237–256.

Szakolczai, 2008. • Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalmat követő megtorlás dimenziói. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, 75–90.

Szakolczai, 2016. • Szakolczai Attila: *Gyilkosság különös kegyetlenséggel. A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára.

Takács, 2010. • Takács Tibor: Történész a kihallgatósobában, *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/2010_2_takacs (utolsó letöltés: 2016. november 17.)

Takács, 2016. • Takács Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Tulipán, 2012. • Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Budapest, Argumentum Kiadó.

Tulipán, 2014. • Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezte*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Zinner, 2001. • Zinner Tibor: *A vadár megtorlás rendszere*. Budapest, Hírvas Intézet.

